

На правах рукопису

Уварова Олена Олександрівна

УДК 94(477.72/.74+477.65):327.82(=14)''18/19''(043.5)

**Російська “політика покровительства”
щодо греків-іммігрантів
в кінці XVIII – першій третині XIX ст.
(на матеріалах Херсонської губернії)**

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Самойлов Федір Олександрович, к.і.н., доцент

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ, ІСТОРИОГРАФІЯ	
ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ. 12	
1.1. Термінологічний апарат дослідження	12
1.2. Історіографія проблеми	16
1.3. Джерельна база дослідження	41
1.4. Методи дослідження	49
РОЗДІЛ 2	
СХІДНЕ ПИТАННЯ ТА ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКОЇ	
«ПОЛІТИКИ ПОКРОВИТЕЛЬСТВА»	
54	
2.1. Кючук-Кайнарджийська мирна угода 1774 р. та зародження російської “політики покровительства”	54
2.2. Російська “політика покровительства” у контексті Східного питання	60
2.3. Від ворогування до оберігання: “політика покровительства” в умовах налагодження російсько-турецьких відносин	71
2.4. Вирішення Грецького питання під час Східної кризи 20-х рр. XIX ст.	81
РОЗДІЛ 3	
УРЯДОВА ПОЛІТИКА СПРИЯННЯ МІСЬКИМ ГРЕЦЬКИМ	
ГРОМАДАМ	
95	
3.1. Причини грецької еміграції та географія розселення греків на теренах сучасної України.....	95
3.2. Вплив “політики покровительства” на імміграційну політику Росії	104
3.3. Міські грецькі громади на території Херсонської губернії	113
3.4. Становище одеських греків під час Грецької революції 1821 – 1829 рр.	123

РОЗДІЛ 4**ГРЕЦЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ІНОЗЕМНІЙ КОЛОНІЗАЦІЇ****РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (на матеріалах Херсонської губернії) 137**

- 4.1. Система управління іноземними колоніями та законодавча база оселення переселенців 138
- 4.2. Заснування греко-болгарських колоній 147
- 4.3. Грецька військова колонізація 155
- 4.4. Розвиток греко-болгарських колоній 159

ВИСНОВКИ ..... 176**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ..... 182****ДОДАТКИ 215**

- Додаток А. Перелік колоній, які знаходилися у відомстві Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців (1800 – 1818 рр.) 215
- Додаток Б. Дати заснування греко-болгарських колоній Херсонської губернії 216
- Додаток В. Розміри колоністської землі та кількість оселених сімей з 1802 по 1809 рр. 217
- Додаток Г. Кількісний склад населення греко-болгарських колоній за VI ревізією (1811 р.) 218
- Додаток Д. Кількісний склад греко-болгарських колоній 219
- Додаток Е. Кількісний склад населення греко-болгарських колоній у 1813 р. 220
- Додаток Ж. Відомість про колонії Тернівка та Інгулка. (1 листопада 1806 р.) 221
- Додаток З. Народжуваність в колонії Тернівка за статтю (згідно метричних книг Успенської церкви колонії Тернівка) .. 222
- Додаток И. Смертність в колонії Тернівка за статтю (згідно метричних книг Успенської церкви колонії Тернівка) .. 223
- Додаток К. Загальні показники народжуваності і смертності в колонії Тернівка (згідно метричних книг Успенської церкви колонії Тернівка)..... 224
- Додаток Л. Господарчий розвиток колоній Тернівка та Інгулка (1806 р.) 225
- Додаток М. Господарчий розвиток греко-болгарських колоній у 1813 р. 226

ВСТУП

Історичні зв'язки України і Греції, землі яких входили до складу Російської і Османської імперій відповідно, мають глибоке коріння. В рамках великої історичної епохи, початок якої поклато прийняття Давньою Руссю християнства, існують різні за значимістю та інтенсивністю періоди російсько-грецьких відносин. Одним з яскравих й насичених періодів в цій тисячолітній історії є кінець XVIII – перша третина XIX ст. Хронологічні рамки цього періоду співпадають з новогрецьким Просвітництвом – великим культурним рухом, який підготував політичне звільнення нації. Для Росії ж це був період різкої активізації її політики на Балканах та участі у вирішенні Східного питання, за нею було визнано право “покровительства” православному населенню Османської імперії. Дана робота присвячена російській “політиці покровительства” грецьким іммігрантам у південноукраїнські землі у складі Російської імперії.

Актуальність теми зростає у зв'язку із потребою європейських держав уточнення свого місця у світовому співтоваристві, ефективного вирішення назрілих проблем у сфері національної політики, для чого потрібно мати повні й об'єктивні уявлення щодо соціально-політичної та етнічної історії.

Грецька діаспора яскраво представляє свою історичну батьківщину далеко за географічними кордонами Греції. Вона не тільки вижила фізично, але й зуміла енергійно проявити себе в соціально-економічних, політичних, культурних сферах життя більшості країн свого проживання, серед яких є і Україна; зберегла при цьому почуття своєї національної приналежності та гідності, поваги до героїчного, а часом і драматичного минулого своїх предків.

Сьогодні успішний розвиток культурно-побутових і соціальних процесів залежить від того, наскільки глибоко будуть усвідомленні коріння соціокультурної специфіки, яка протягом століть обумовлювала особливості розвитку Російської імперії та народів, які входили до її складу.

Поліетнічність залишається найбільш яскравим маркером досліджуваного регіону, вона зумовлена інтенсивністю багатьох процесів: демографічних, міграційних, соціальних, політичних, економічних. Дана специфіка має глибоке історичне коріння, тому з'ясування причин змін на етнічній мапі регіону, дослідження чинників та механізму міжетнічних взаємин, аналіз історії соціально-економічного і культурного розвитку переселенських груп є однією з актуальних проблем історичної науки.

Греки-іммігранти, подібно до інших іноземних переселенських меншин, посідали порівняно привілейоване становище серед підданих Російської імперії. В сучасних умовах етнонаціонального відродження стабільність взаємин “національні меншини - держава” багато в чому залежить від збалансованості старих очікувань, з одного боку, і усвідомлення національними меншинами свого нового статусу в нових історичних реаліях, з іншого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами (науково-дослідна програма кафедри). Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми, яку розробляв колектив кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова “Питання нової та новітньої історії: глобальний та регіональні аспекти” (№ 241, держреєстрація № 0101U008294).

Мета роботи полягає в реконструкції цілісної картини впливу російської “політики покровительства” на процеси переселення та облаштування грецьких іммігрантів на півдні Російської імперії в кінці XVIII – першій третині XIX ст. з урахуванням зовнішньо- та внутрішньополітичних обставин.

Виходячи з цього, на основі джерельної бази та переосмислення робіт попередників, на думку автора, доцільним є вирішення наступних завдань:

- з'ясувати ступінь репрезентативності та інформативності виявлених джерел і літератури, проаналізувати стан наукової розробки проблеми,

визначити найменш вивчені і тому найбільш перспективні напрямки дослідження історії грецької імміграції в Росію;

- розкрити економічні та політичні передумови формування еміграційних процесів в Османській імперії на прикладі переселення греків на російські терени;

- дослідити соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-просвітницькі фактори змін зовнішньої політики Росії в межах Східного питання та вплив останніх на формування “політики покровительства” християнам Османської імперії;

- виявити основні етапи розвитку “політики покровительства”, розглянути політику царського уряду щодо греків-іммігрантів та її втілення “на місцях”;

- проаналізувати соціально-економічний і культурний розвиток грецьких міських громад і колоній Херсонської губернії в контексті російської “політики покровительства”;

- простежити вплив міжнародної ситуації на реакцію уряду Росії та місцевої адміністрації на події, пов’язані з початком Грецької революції 1821 – 1829 рр. та діями греків, які перебували в Росії;

- дослідити адміністративно-територіальний устрій та систему управління іноземними колоніями, виявити грецький компонент у колонізаційному процесі на території Херсонської губернії, простежити розвиток колоній в перші десятиліття існування.

Вирішення цих завдань дозволить з’ясувати масштаби та характер впливу “політики покровительства” на грецьку імміграцію в Російську імперію та розкрити процес становлення грецьких громад та колоній в ході її реалізації в досліджуваний період. Загалом, на прикладі цієї теми стає можливим розгляд механізму використання етно-релігійного фактору для вирішення зовнішньо- та внутрішньополітичних проблем.

Об’єктом дослідження виступає російська “політика покровительства” як продукт історичних умов і каталізатор грецької імміграції на територію

Російської імперії. Без урахування історичних умов, загальна картина освоєння і заселення південноукраїнських земель у складі Російської імперії залишалася б неповною. Це обумовило спрямування наукового інтересу на вивчення європейських міжнародних відносин і ролі Росії у міждержавних взаєминах досліджуваного періоду.

Предметом дослідження виступає процес облаштування греків-іммігрантів у Херсонській губернії - створення ними національних громад в містах та участь в іноземній колонізації - в контексті російської “політики покровительства”.

Науковий аналіз особливостей утворення і розвитку національних громад, які сформувалися у дореформений період, дає можливість поглибити розуміння соціально-економічних та культурних процесів, які відбувалися на півдні Російської імперії.

Хронологічні межі. Нижня межа даної роботи – кінець XVIII ст. – обумовлюється входженням до складу Російської імперії за Ясською мирною угодою 1791 р. території між р. Південний Буг, польським кордоном та р. Дністер уздовж чорноморського узбережжя (території, що увійшла до складу Херсонської губернії), на якій у 1794 р. було засновано м. Одесу – центр грецької імміграції досліджуваного регіону. Крім того, кінець XVIII ст. – початок нового етапу зовнішньої політики Росії у вирішенні Східного питання та генези “політики покровительства”.

Для розуміння сутності поняття, порівняльного аналізу етапів розвитку, підтвердження висновків щодо характеру, власне “політика покровительства” розглядається від її початку у 1774 р. у зв’язку із Кючук-Кайнарджийською мирною угодою і до кінця 1820-х рр.

Верхня межа – перша третина XIX ст. – обумовлена завершенням російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр., здобуттям Грецією незалежності (1830 р.) та рееміграцією греків до батьківщини. В наступні роки імміграція вже не мала масового характеру й того політичного забарвлення, які були властиві в роки османського ярма.

Враховуючи зазначений вище предмет дослідження, ми визначили **територіальні межі** землями, які після певних адміністративних змін увійшли у 1803 р. до складу Херсонської губернії Російської імперії. (Для надання цілісної картини грецької імміграції нами розглянута історія інших громад України.)

У сучасній історіографії грецьких громад України можемо виділити наступні напрямки дослідження: 1) кримські греки, 2) приазовські, 3) греки Західної України, 4) греки середньої частини України, 5) греки півдня України. На формування специфічних рис цих груп вплинув адміністративно-географічний фактор, економічний розвиток, національний склад того чи іншого регіону України. Таким чином у традиційне розуміння поняття Південь України¹ входить декілька територіальних груп грецької діаспори, які є об'єктом різних напрямків дослідження останньої. Своєрідність історичного та національного розвитку грецьких громад цих територій, великий історіографічний доробок та джерельна база спонукає розрізнявати їх між собою, виділяючи за тими ж причинами у самодостатній об'єкт вивчення греків Херсонської губернії. Вибір в якості територіальних рамок Херсонської губернії є позитивним тому, що таким чином ми зазначаємо їхню відмінність від бессарабських, кримських, приазовських греків та інших спільнот Півдня України.

Торкаючись історії Східного питання, територіальні рамки охоплюють Східне Середземномор'я, країни Західної та Південно-Східної Європи.

Методологічною основою даного наукового пошуку є принципи історичного пізнання – об'єктивність, історизм, багатофакторність. У роботі використані **методи**: типологізації і класифікації, структурно-системний і статистичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-

---

¹ Традиційним для історіографії розумінням під терміном “Південна Україна” є території трьох губерній – Катеринославської, Таврійської і Херсонської, а також південної частини Бессарабської області (губернії) у кордонах від початку XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст., що включає сучасні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Кіровоградську, Донецьку, Луганську області та АР Крим.

аналітичний, ретроспективний та синхроністичний, як це вимагав комплексний підхід до вивчення проблеми.

Закономірним є використання регіонального підходу, оскільки такий принцип вивчення необхідний для встановлення змісту процесів, що досліджуються в цілому. Регіоналізм в працях вчених в останні роки здобув широкого розповсюдження. Особлива увага приділяється Півдню України, який здавна був ареною багатьох політичних, економічних, культурних та інших зрушень. Регіональний підхід нерідко використовується і в дослідженнях історії грецької діаспори України.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю монографічного дослідження, присвяченого висвітленню зазначеної теми, і полягає в тому, що на основі широкого кола залучених до наукового обігу архівних матеріалів та нових підходів до аналізу раніше опублікованих джерел вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження грецької імміграції в її зв'язку із економічними, громадсько-політичними та культурними процесами, що відбувалися в південноукраїнських землях Російської імперії, у складових частинах Османської імперії та в країнах Західної та Південно-Східної Європи. Здійснено спробу виділення з Балканського питання, яке, в свою чергу, було частиною Східного питання, “політики покровительства” як окремого напрямку дослідження – визначено його місце в системі зовнішньої політики Росії. Головний акцент робиться на розгляд еволюції російської “політики покровительства”, залежності політичних актів на захист балканських народів від внутрішньо- та зовнішньополітичних інтересів Росії. Аналізуються загальні закономірності і особливості “політики покровительства”, її зв'язок з розвитком грецьких громад. З нових позицій аналізується вплив міжнародної ситуації на формування в Росії грецьких громад та колоній, розглядається політика сприяння російського уряду грекам-переселенцям – створення законодавчої бази, надання землі, пільг,

грошової допомоги тощо. Доведено плідність принципу включення двосторонніх контактів у інші, більш широкі міжнародні зв'язки.

Для об'єктивної оцінки досліджуваного історичного періоду опрацьовано значний масив архівних матеріалів, більшість з яких уперше введено до наукового обігу; з нових позицій та відповідно до поставлених завдань проаналізовано опубліковані джерела, критично переосмислено праці попередників, що дозволило повніше розкрити умови, за яких проходила грецька імміграція. Враховуючи наявність загальновідомого фактичного матеріалу, було визнано за доцільне звернути увагу і навести знайдені в архівах нові відомості про життя російських греків, приділивши особливу увагу грекам-колоністам. Останні зіграли помітну роль у створенні окремої групи іноземних колоній, які багатьма істориками визначаються як греко-болгарські колонії (Малий Буялик, Великий Буялик, Тернівка, Інгулка, Слов'яносербська, Кубанка, Катаржина, Паркани).

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані у працях з історичного краєзнавства, етнонаціональної політики, історії формування та змін етнічного складу населення України; застосовані при розробці та читанні загальних та спеціальних курсів з історії України, історії Росії та історії міжнародних відносин досліджуваного періоду; можуть стати у нагоді при створенні та оновленні музейних експозицій.

Особистий внесок автора полягає у спробі вперше провести всебічне і комплексне дослідження процесу грецької імміграції внаслідок російської "політики покровительства"; спеціальному аналізу мотивів змінності цієї політики; науковому дослідженні на базі невідомих раніше архівних документів греко-болгарських колоній, які до цього часу ще не стали об'єктом вивчення.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у сімох доповідях на Всеукраїнських та Міжнародних наукових конференціях: "Грецька

Православна Церква в Україні: підсумки багатовікового служіння” (30 – 31 жовтня 2000 р., м. Київ); “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття” (Одеса, 24 – 27 квітня 2002 р.); “Нації та міжнаціональні відносини в історії людства очима молодих дослідників” (Донецьк, 19 – 20 березня 2003 р.); “Тернівка та проблеми вивчення історії і культури болгар і греків Півдня України” (Миколаїв, 4 – 5 жовтня 2003 р.); “Українська періодика: історія і сучасність” (Львів, 24 – 26 жовтня 2003 р.); “Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI століття” (Донецьк, 15 - 16 жовтня 2004 р.); IV Міжнародний семінар “Університетські читання і дослідження по болгарській історії” (Смолян, Болгарія, 11 – 13 мая 2006 р.).

Рукопис дисертації обговорено на засіданнях кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Публікацій, в яких відображено різноманітні аспекти дисертаційного дослідження, нараховується тринадцять. З них п’ять – у фахових виданнях з історичних наук, що відповідають вимогам ВАК, одна – у співавторстві.

Структура даної роботи обумовлена поставленими метою і завданнями. Відповідно до цього дисертація складається зі Вступу, чотирьох Розділів, Висновків, Списку використаних джерел та літератури і Додатків. Список використаних джерел та літератури містить 354 найменувань. У додатках містяться створені на базі архівних документів зведені таблиці та графіки, в яких подаються відомості щодо демографічних показників греко-болгарських колоній та їх економічного розвитку. Викладення матеріалу побудовано за проблемно-хронологічним принципом.

РОЗДІЛ 1

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ, ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення минулого греків, які мешкають сьогодні на території України, цікавить багатьох представників історичної науки. Адже діяльність греків, які оселилися в містах і на малозаселених землях півдня Російської імперії, вносила певний колорит в економічну і соціальну картини країни, помітно впливала на розвиток регіону.

Греки, які, в основному, заселяли південні терени, досить тривалий час не були об'єктом спеціальних досліджень як іноетнічна група, хоча являли собою один з найбільших за чисельністю та діяльніших центрів грецької культури в світі. Здебільшого історія їхнього розселення, участь в економічному, соціальному та культурному житті розглядалися в контексті загального історичного розвитку Півдня. Як відмічав свого часу дослідник Алексіс Кіру: “Не написана ще Золота Книга еллінізму, розсіяного за межами своєї вітчизни... Не представлено ще нашому захопленню і вдячності повний звіт про визначну багатомісячну діяльність представників грецької діаспори...” [269, с. 123]. Сьогодні намічається активне вивчення минулого греків, в якому чимале значення має дослідження всебічної історії їхнього переселення в Російську імперію.

1.1. Термінологічний апарат дослідження

Перш за все, зупинимося на термінології та поняттях, які використовуємо в даній роботі.

Грецьке населення материкової та острівної Греції, а також греки-мешканці різних країн світу, входять до поняття *грецький світ* [346, с. 13].

Поняттям *діаспора* (грец. - “розсіяння”) називаються етнічні групи, які мешкають поза країни свого походження. Вихідним критерієм об'єднання греків у поняття “*грецька діаспора*” є перебування їх поза межами Греції.

Розмістившись в міських або сільських центрах, переселенці створювали, незалежно від своєї кількості, розрізнені соціальні групи. Спільності, які не передбачали заздалегідь своєї дійової участі у суспільному розвитку, називаються *поселеннями*. В цьому значенні використовується в історіографії і західний термін *колонія*¹. Коли в поселеннях, котрі навіть не мали чітких кордонів, його мешканці об'єднувалися в національно-релігійні організації, ставили перед собою певні спільні завдання, то таке поселення характеризувалося як *громада*. В даному дисертаційному дослідженні ми використовуємо термін “громада” для групи грецьких переселенців, які мешкали в містах, а терміни “поселення” та “колонія” – для груп іноземців, які створили греко-болгарські села.

Основним фактором об'єднання людей, які залишили свою батьківщину, є їхня належність до певного етносу. Тому об'єднання людей спільного етнічного походження, які створили свої соціальні інститути і мешкали поза територією свого первісного проживання, можна характеризувати як *етнічну громаду* [309, с. 49]. Діаспора, таким чином, – це сукупність етнічних громад, які мають і підтримують інтенсивні зв'язки між собою та материнським етносом. В літературі термін “діаспора” використовується для визначення іноетнічних жителів як країни в цілому, так і окремого міста або регіону. Наприклад, поняття “грецька діаспора України” спокійно співіснує з поняттями “грецька діаспора Одеси” або “грецька діаспора Криму”, що, на нашу думку, є не досить коректним^{II}.

^I Під час роботи з архівними матеріалами слід враховувати одну особливість поняття “колонія”: спочатку “колонією” називали як одне (окреме) село, так і декілька сіл. З часом група таких сіл стала називатися колоністським округом з назвою, в деяких випадках, відмінною від назв сіл, що склали цей округ, а в інших випадках – співпадаючою з назвою однієї з його колоній. Таке визначення групи колоній за назвою однієї з них використовувалося досить часто, так само, як окрема колонія називалася то селом, то колонією, що знайшло відображення в архівних документах. Через це виникають труднощі, коли не зрозуміло, йде мова про окрему колонію чи про групу колоній, особливо, якщо в тексті немає пояснень чи інших уточнень, а назва окремої колонії співпадає із назвою групи.

^{II} Тому, якщо вислів “грецька діаспора України” є цілком науково обґрунтованим, то замість “грецької діаспори Одеси” слід використовувати “грецька громада Одеси” і так далі.

Колоністи. Іноземці, які переселилися до Росії за викликом уряду, розділялися головним чином на дві групи: 1) ті, що записалися до якогонебудь стану (гільдії або цеху) в містах для ремісничих або промислових занять, і 2) власне “колоністи”, під якими законодавство визнавало тільки тих з іноземців, “котрі переселилися на казенні, приватні або куплені землі, у якості хліборобів або ремісників, для хліборобства потрібні, але не зараховуються до них іноземці, які прийшли по одинці або з сім’ями для торгівлі, міських промислів, чи для зарахування в якийсь стан по містах” [193, с. 36-36]. Тобто під словом “колонія” мається на увазі хліборобне іноземне населення [193, с. 4]. Було три види колоній іноземців: 1) оселені на казенних землях; 2) оселені на землях, придбаних іноземцями у власність; 3) оселені на приватних землях за домовленістю з власниками [167]. Греко-болгарські колонії, які стали предметом нашого вивчення відносяться до першого виду.

Колонізація – процес засвоєння і заселення слаборозвинутих і малозаселених окраїнних земель своєї країни (“внутрішня колонізація”), а також заснування поселень за її межами (“зовнішня колонізація”). Колонізація – це елемент державної політики, яка проводиться з певними цілями (політична, економічна, військова) і з використанням державних ресурсів.

З кінця XVIII ст. все більшого значення в міжнародних відносинах Європи стало набувати так зване *Східне питання*. У численній літературі цей термін використовується не в ідентичному сенсі і в різних географічних рамках. Під Східним питанням ми розуміємо комплекс протиріч в історії міжнародних відносин останньої третини XVIII ст. – початку 20-х рр. ХХ ст., які були пов’язані з проблемами розподілу турецьких володінь. В якості головного вузла міжнародних протиріч у Східному питанні розглядається проблема проток з Чорного моря до Середземного і доля володінь Османської імперії в Європі. Для Росії протягом існування Східного питання головним його змістом залишались: 1) її відносини з Туреччиною і

європейськими країнами з приводу турецького панування на Балканах і протоках Босфор і Дарданелли з Чорного в Середземне море, 2) статус-кво політики Росії та інших країн в так званих контактних зонах, де володіння Туреччини прилягали до колоніальних володінь інших країн, 3) національно-визвольні рухи нетурецьких народів Османської імперії, які знаходили підтримку Росії або інших країн.

У тісному зв'язку зі Східним питанням, його складовою частиною завжди залишалося *Балканське питання* як проблема визволення від влади Туреччини поневолених нею у XIV – XV ст. європейських народів – греків, південних слов'ян, молдаван і волохів, албанців, як завдання відтворення в південно-східній Європі національних держав, протипоставлене можливості розподілу турецьких володінь в Європі між великими країнами.

Термін “*покровительство*”, як окремий напрямок російської політики відносно балканських народів, використав радянський вчений-історик Г.Л.Арш [184, с. 108 - 113]. Він розумів його як систему “покровительства”, яка базувалася на статтях Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 1774 р. Ця угода, як відомо, надала Росії право представляти перед Портою Дунайські князівства (ст. 16). Стаття 17 зафіксувала зобов'язання Порти, що на повернутих їй після війни островах Архіпелагу “християнський закон не буде підданий ніякому утиску”, а більш загальна 7 стаття проголошувала: “Велична Порта обіцяє твердий захист християнському закону і церквам його” [112, с. 352, 354-355]. “Покровительство” полягало в заснуванні російських консульств на Балканах, у праві населення зайнятих під час війни областей переселятися на російську територію, у наданні пільг грецькому судноплавству та ін. Ми розширили розуміння цього поняття, використовуючи термін “політика покровительства” і розглядаючи останню не тільки як результат зовнішньої політики Росії - захист балканських християнських народів (і взагалі – християн Османської імперії) перед урядом Османської імперії за допомогою положень в двобічних договорах (а ми б додали, що ще й шляхом переговорів з провідними європейськими

країнами), а й певною мірою як наслідок внутрішньої російської політики щодо балканських переселенців - запрошення, пільги балканським жителям при переселенні на слабозаселені російські землі, сприяння їхньому всеосяжному включенню в суспільне й економічне життя. На наш погляд, це досить ємне поняття. Ми схилиємося до інтерпретації цього явища не стільки як системи, хоча воно і відрізнялося своєю сталістю, скільки як саме політики з її мінливим, залежним від обставин характером.

В даній роботі здійснено спробу всебічного розгляду ролі та місця грецьких іммігрантів у зовнішньополітичних планах Петербурга та простежено передумови становлення й розвитку грецьких міських громад та колоній на території Херсонської імперії.

В основу нашого дослідження покладено архівні й опубліковані джерела та праці російських дореволюційних (XIX – початок XX ст.), радянських, сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників.

1.2. Історіографія проблеми

Загалом, використана історіографічна база дозволяє розглянути історію вивчення зазначеної теми за трьома напрямками: 1) історіографія зовнішньої політики Російської імперії в умовах Східного питання, 2) історіографія грецької імміграції та створення грецьких міських громад, 3) історіографія колонізаційних процесів півдня Російської імперії.

Підхід до вивчення історії грецької діаспори потребує детального аналізу подій, що відбувалися в Росії, так як політичні зміни та економічна ситуація в країні нового помешкання мали значний вплив на характер імміграційних процесів.

Еволюція політики Росії по відношенню до Туреччини і балканських народів розглядалась в російській дореволюційній історіографії. Багато досліджень, присвячених конкретним її проблемам, були представлені в радянській історіографії проблеми. Незважаючи на це, можливості наукової розробки ряду питань балканської політики Росії кінця XVIII - першої третини XIX ст. далеко не вичерпані. Ще й досі не повною мірою

використані матеріали архівів, які дозволили б по-новому висвітлити деякі аспекти даної теми, доповнити і конкретизувати раніше відомі факти, виявити питання, які ніколи не вивчалися.

Політика Росії стосовно Греції не може розглядатися ізольовано: вона є частиною загального політичного курсу Росії на Балканах, відмінною рисою якого була довга і наполеглива підтримка балканських народів на противагу османському пануванню. Зрозуміло, що підтримка не була безкорисливою і необмеженою. Можливості її знаходилися в залежності від пануючого в Росії самодержавно-кріпосницького ладу, її реальних сил і розвитку міжнародних протиріч на Балканах, особливо контактів Росії з іншими великими державами і Османською імперією. Плани вирішення Східного питання, що часто виникали, і практичні акції уряду Катерини II і Олександра I мали значний ідеологічний вплив на подальше ставлення російського дворянства до завдань державної політики. Враховуючи все це, вважається за необхідне почати наше дослідження грецької імміграції висвітленням політики Росії у Східному питанні, характеристикою російсько-балканських зв'язків, простеженням генези “політики покровительства”, починаючи з Кючук-Кайнарджийської угоди до отримання Грецією незалежності.

З часу своєї появи Східне питання привертало увагу представників різних прошарків російського суспільства. Представник російської інтелігенції, вчений-сходознавець П.О.Чіхачев у 1860 р. в Парижі розмірковуючи над його вирішенням, виступав як проти принципу статус-кво, так і проти розподілу Османської імперії [342]. Шлях розв'язання цієї проблеми він вбачав досить прогресивно, “у широкому і розумному застосуванні національного принципу, тобто у розкріпаченні народів, які заселяють імперію”; однак це розкріпачення мусило проходити, на його думку, “не зі зброєю в руках”, а одностайним ультиматумом, пред'явленим всім країнам на засадах “прогресу та цивілізації” [342, с. 187-188].

В політико-етнографічному нарисі 1898 року анонімного автора “Восточный вопрос”, в якому розглядається передісторія Східного питання і

становище європейських народів у 90-х роках XIX ст., помічено, що проблема ця навряд чи вирішиться без переділу мапи Європи [198].

Грунтовно і всебічно, на високому методологічному і фаховому рівні появу Східного питання у зовнішній політиці Росії та його розвиток було досліджено радянськими вченими. Ця проблематика була однією з найважливіших й актуальних у радянській балканістиці, а балканська політика Росії і російсько-балканські зв'язки завжди були в полі зору радянських вчених, однак найбільш пильну увагу дослідники стали приділяти їм з кінця 50-х років XX ст., що було пов'язано із загальним розвитком історичної науки в СРСР.

Геополітичні інтереси Росії на Балканах, одним з наслідків яких було покровительство грекам та іншим переселенцям з Османської імперії, та їх роль у становленні незалежної грецької держави висвітлює О.Шпаро [345], яка вважає проголошення незалежності Греції прямим наслідком Адріанопольської мирної угоди 1829 р. і всієї політики Росії.

О.П.Маркова опублікувала працю про походження так званого Грецького проекту [253]. Міркуючи про його долю, дослідниця робить висновок, що він, як реальний проект зовнішньої політики Росії 80-х рр. XVIII ст., не існував, а був лише “відволікаючим маневром”, прикриттям підготовки до приєднання Криму¹.

У монографії “Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в.” історик А.В.Фадєєв, спираючись на широке коло джерел, простежує формування історичних зв'язків російського народу з народами Балканського півострова, висвітлює характер і вказує на класову сутність зовнішньої політики царату, визначає головну роль Росії у створенні незалежної Грецької держави [340]. Саме він і ввів термін “Східна криза” для 20-х років XIX ст., пов'язуючи її з перебігом подій у міжнародному житті Європи під час Грецької війни за незалежність 1821 – 1829 рр. Автор всебічно вивчив соціально-економічні

---

¹ Цікавою в цьому плані здається протилежна думка П.В.Стегнія, за якою листування Катерини II з Йосипом II відображало реальні наміри імператриці, яка прагнула не завоювання земель, а встановлення контролю над Балканами [308].

передумови зовнішньої політики Росії, викрив реакційну сутність політики західноєвропейських держав, в першу чергу Англії, на Близькому Сході. З позицій російського суспільства першої третини ХІХ ст. А.В.Фадєєв розглядає “грецьке питання” в іншій своїй праці і відмічає давність історичних та культурних зв’язків народів двох країн та існування філелліністичних настроїв в Росії [339].

Питання російсько-турецьких відносин кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. спеціально розглянуто А.Д.Новічевим у його узагальненій праці з історії Туреччини [264]. На думку автора, внутрішні розлади в турецькій економіці, політичній сфері вели до незадоволення населення, до його обурення та повстань. Автор вказує, що російський уряд, в свою чергу, прагнув миру з Портою.

На важливість Балкан у зовнішній політиці Російської імперії вказувало багато радянських вчених [194; 254; 263]. Вони вважають, що саме з Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 1774 р. бере початок Східне питання для Росії, а також “покровительство” православним підданам Порти; при чому причинами цього були не тільки релігійна та історична спільність Росії та балканських народів, але й плани царського уряду на майбутнє. Незважаючи на завойовницьку мету, реакційність царату і на жорстокий опір Османської імперії, а в багатьох випадках і західних держав, Росія, на їхню думку, об’єктивно сприяла визвольній боротьбі і національному відродженню балканських народів, в тому числі, греків [220; 221; 261; 323]. Навіть у важкі часи для самої себе вона намагалася проявити свою прихильність до них [227].

У висвітленні російської “політики покровительства” в даному дисертаційному дослідженні особливо аналізується місце певних частин Османської імперії - Дунайських князівств, материкової Греції та Іонічної республіки (Республіки Семи Об’єднаних Островів) - у зовнішній політиці Росії. Підвищений інтерес Росії до придунайських земель, які мали стратегічне та політичне значення у російсько-турецьких відносинах,

обумовив пильнішу увагу до них в процесі вивчення міжнародних обставин, за яких проходила грецька імміграція. Інші балканські країни не входять в предмет дослідження, що пояснюється його тематикою. Проблемі місця Дунайських князівств у політиці Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. присвячена праця молдавської дослідниці Г.С.Гросул [213]. Авторка підкреслює, що завзята боротьба російської дипломатії проти дипломатії турецької та західних держав щодо долі Дунайських князівств приводила до зростання міжнародного престижу Росії, її впливу серед молдавського, волоського та інших народів Балканського півострова; російська політика була історично прогресивною в плані захисту інтересів дружніх їй народів, але змінювалась залежно від загального стану міжнародних відносин. Продовженням її роботи є дослідження В.Я.Гросула [212]. “Розмінною монетою” називає Дунайські князівства в дипломатичній грі між Парижем та Петербургом на початку XIX ст. дослідник А.Гошу [205]. Князівства, на його думку, були лише об’єктом в європейській системі міжнародних відносин.

Політика Росії на Середземному морі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розглядається у фундаментальних працях дослідниці А.М.Станіславської [303-306]. Вона зазначає, що створення Іонічної республіки у 1800 р. стало можливим при прямому сприянні Росії внаслідок її військових успіхів, дій російського флоту на чолі з адміралом Ф.Ф.Ушаковим та діяльності російської дипломатії. А.М.Станіславська вказує на участь російського уряду і його представників у розробці конституцій республіки, за її словами “в історії Греції Республіка Семи Об’єднаних Островів увійшла як перша грецька держава, як національне вогнище. В історії балканської політики Росії Республіці належить місце першої в регіоні Балкан держави, створеної за її допомогою” [305, с. 368].

Дослідником проблем балканістики зарекомендувала себе І.С.Достян, яка визначила і ґрунтовно аргументувала основні етапи російської політики на Балканах, і, зокрема, звернула увагу на важливі досягнення цієї політики в

наслідок успішних війн проти Туреччини [215; 216]. Вона слушно вважає, що на різних етапах періоду кінця XVIII – початку XIX ст. у зовнішній політиці Росії висувалися на перше місце ті чи інші аспекти Східного питання – то молдово-волооські проблеми, то Егейського архіпелагу і Мореї, то Іонічних островів, то знов Дунайських князівств [217]. Згідно І.С.Достян, активність російської політики ніколи не поширювалась рівномірно між окремими балканськими регіонами. На наш погляд, це було пов'язано з необхідністю враховувати думку та дії інших європейських держав, і обирати найбільш вигідну позицію, бо охопити всіх султанських підданих було в тих умовах майже неможливо. Важливе місце у вивченні політики Росії на Балканах в першій половині XIX ст. займає її монографія “Россия и балканский вопрос” [218]. Авторка показує формування постійної тенденції у зовнішній політиці Росії – надання допомоги народам Балканського півострова у боротьбі проти османського ярма. Значний інтерес становлять матеріали про взаємовідносини Росії з балканськими народами у роки Священного союзу. І.С.Достян зазначає, що, незважаючи на загальний реакційний курс політики царату, Росія все ж певною мірою і тоді підтримувала національно-визвольний рух християнських народів. В іншій своїй монографії дослідниця зосереджує увагу на ідеологічному впливі балканських, у тому числі грецьких, подій на російську суспільну думку [219]. Вона вважає, що ще задовго до революційних виступів 1820-х років у російських правлячих і суспільних колах було висунуто тезу, вельми зручну і для визвольного руху балканських народів, і для політики царату у Східному питанні про те, що боротьба християнських народів проти султанської влади не має нічого спільного з революційними виступами інших європейських народів проти своїх законних суверенів [219, с. 226]. Бо християнські народи не піддані султана, а лише сплачують йому податі; вони позбавлені захисту з боку турецької держави, яка не оберігає їхнього життя та майна, а тому мають право на повстання для самозахисту.

Східне питання привертало до себе увагу російської дипломатії з самої своєї появи. Цього аспекту проблеми не рідко торкалися в ході розробки окремих моментів історії Туреччини, тих чи інших подій зовнішньої політики Росії. Перша узагальнююча праця радянських істориків, в якій розглядалася ця тема, вийшла у 1978 р. Це докладна праця колективу авторів (В.А.Георгієв, Н.С.Кіняпіна, М.Т.Панченкова і В.І.Шеремет) “Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII – начало XX в.” [197], в якій робиться висновок, що для Росії головним вмістом Східного питання були проблеми, зосередженні в європейських володіннях Османської імперії: балканське питання, чорноморські протоки, покровительство Росії православним підданим султана як елемент політичного впливу на Порту – власне російсько-турецькі відносини.

В цілому підкреслимо, що в радянській історіографії період з Кючук-Кайнарджийської угоди 1774 р. до 1830 р. в історії російської зовнішньої політики є найбільш вивченими в порівнянні із наступними періодами. Радянська історична школа у дослідженні Східного питання, яка склалася головним чином після Другої світової війни, у 40 – 70-х рр. XX ст., надала ряд великих праць, які розкривають багато аспектів політики Росії в цій області. Характерним було прагнення пояснити витoki та рушійні мотиви російської зовнішньої політики, виходячи з аналізу соціально-економічних і політичних інтересів країни, які обумовлені, перш за все, її класовою структурою, вигодами пануючих класів і міжнародною ситуацією, зіткненням інтересів різних суспільних кіл, які часто по-різному ставилися до міжнародних проблем. Сутність Східного питання розглядалася радянськими вченими як переплетіння процесів внутрішнього ослаблення Османської імперії, її розподілу й розпаду внаслідок національно-визвольних рухів і сепаратистських відцентрових тенденцій, а також протиріч між великими державами, починаючи з другої половини XVIII ст., коли ясно став проявлятися прогресуючий занепад Османської імперії та підйом визвольної боротьби пригноблених нею народів. Але, незважаючи на достатню кількість

досліджень балканської проблеми, можна назвати багато питань, що потребують подальшого вивчення [330]. Це насамперед: характер відносини Росії і Туреччини, дійсне соціально-економічне та політичне становище підданих Порти, вплив зовнішньополітичної ситуації на стосунки Росії з балканськими народами. Корисним в цьому розумінні стає сьогодні повернення до історії російсько-турецьких відносин з метою пошуку позитивних моментів в цьому процесі для обох країн [248; 288], враховуючи досвід міжнародних стосунків у минулому для розбудови взаємин на сучасному етапі. Крім того, серед наявного масиву робіт із проблем Східного питання важко виокремити такі, які безпосередньо стосуються російського “покровительства” балканським жителям, землі яких входили до складу Османської імперії, та тим з них, хто іммігрував в Росію.

Історію грецької імміграції та створення грецьких міських громад особливо активно почали вивчати з 90-х рр. ХХ ст.

Відповідно до часу появи на історичних теренах України, за регіональним поділом та специфікою розвитку всі грецькі громади можемо розділити на такі групи: 1) Приазовські греки - Греки Криму (до 1778 р.) і Маріуполя та навколишніх сіл (після 1780 р.); 2) Греки Львову та Західної України; 3) Греки середньої частини України (Київ, Ніжин, Полтава та інші міста); 4) Греки півдня України: Херсонської губернії (Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одеса, греко-болгарські колонії); Бессарабія; 5) Греки Криму (Керч-Єнікале і нова імміграція ХІХ ст.).

Грецький історик К.Папулідіс називає дві категорії громад: 1) ті, що отримали особливі привілеї – громади Ніжину, Маріуполя, Одеси, й 2) ті, що функціонували як об’єднання приїжджих іноземців або російських підданих - громади міст південної Росії та Кавказу [269, с. 126].

А.В.Гедьо виділяє в “українській історії” греків дві колонізаційні хвилі – ніжинську і маріупольську, які на теренах України створили у другій половині ХVІІ ст. – ніжинську та наприкінці ХVІІІ ст. маріупольську грецькі громади [203, с. 3-4]. Саме їх об’єднання, на думку дослідниці, можна

назвати національними громадами у розумінні етно-конфесійно-правової спільноти, яка відчуває свою окремішність від інших в оточуючому її середовищі. Терміном “національна громада”, незважаючи на чисельність грецьких поселень в Україні, А.В.Гедьо визначає тільки ці дві – ніжинську та маріупольську, бо на відміну від греків Одеси, Львова, які в цьому розумінні представляли собою етнічні групи, які мешкали в Україні, вони були об’єктами правових відносин, користувалися гетьманськими та імператорськими привілеями, витворили інституції та структури, що дозволяли керувати громадами [203, с. 4].

Про неперервність існування грецьких громад як певною мірою формалізованих або суспільно організованих етнічних груп можна стверджувати сьогодні тільки стосовно греків Маріуполя та навколишніх сіл. Це пояснюється, насамперед, переважно сільським характером цієї частини діаспори, відносною її ізольованістю та моноетнічним складом. У багатьох інших випадках грецькі громади склалися з міських мешканців, зв’язки яких між собою втрачалися разом із руйнуванням відповідних суспільних структур, що їх підтримували, наприклад, скасування грецьких магістратів. Крім того, поліетнічність міст та релігійна спільність приводила до асиміляції греків місцевим населенням. А у випадку із греко-болгарськими колоніями, незважаючи на те, що у назві традиційно спочатку згадуються греки, зауважимо, що в більшості з них болгарське населення поступово стало переважати. Греки, більш схильні до заняття торгівлею, з часом переселялися до міст.

Історія заселення Півдня України постійно цікавила істориків різних поколінь. Іноземним переселенцям присвячено чимало монографій, статей, нарисів та інших публікацій. Цими питаннями жваво цікавилися як історики, так і статистики, краєзнавці і лінгвісти. Для повноти картини грецької імміграції нами представлені оглядові дані про громади на теренах України. Опрацьована нами кількість публікацій, у тому числі, щодо грецьких громад поза територіальних меж нашого дисертаційного дослідження, свідчить про

наявність значного пласту інформації відносно грецької діаспори [172; 203; 228; 244; 250; 251; 260; 262; 277; 289; 311; 313; 320; 341]. Ці роботи відображають як первинний етап дослідження проблематики – накопичення фактів, так і аналіз подій. Своє відображення у деяких працях знайшов процес грецької імміграції [178; 180; 207; 208; 314]. Необхідно відмітити, що достатньо повної роботи про процес переселення греків до Росії у вказаний період, про їх економічне, соціально-політичне та культурне життя, в історичній літературі поки що немає, хоч окремі проблеми вже стали об'єктом наукового дослідження.

Важливі відомості щодо грецьких переселенців ми знаходимо у дореволюційній науковій періодиці, у загальноісторичних або спеціальних дослідженнях [201; 202; 293]. В радянський період вивчення грецького населення України в цілому велося у трьох напрямках: 1) соціально-економічний та історико-топографічний бік життя, 2) матеріальна етнографія, 3) діалектологічні спостереження і фольклор. Сучасні дослідники більшу увагу приділяють регіональним та біографічним пошукам.

Поштовхом для вивчення грецької діаспори стала наукова діяльність значного спеціаліста з цієї проблематики радянського вченого-балканознавця Г.Л.Арша. У статті “Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII - начале XIX в.” Г.Л.Арш розглядає процес переселення греків [180]. Він вважає, що російсько-турецька війна 1768 – 1774 рр. спричинила хвилю грецької еміграції – найбільшу за всю багатовікову історію російсько-грецьких відносин. Значне місце в науковій творчості Г.Л.Арша займають питання, пов'язані зі створеною у 1814 р. в Одесі таємною революційною організацією “Філікі Етерія”, яка розгорнула на російських теренах широку патріотичну діяльність. Цій тематиці присвячена його праця “Этеристское движение в России» [186]. Вчений послідовно вивчив усі аспекти історії розвитку етеристської організації, створив цілісну картину цього досить значного з усіх поглядів явища, а також розглянув створення грецьких громад у містах Російської імперії. Г.Л.Арш розкриває причини еміграції дещо однобічно –

тільки мотиви, які змусили греків до переселення, мало акцентуючи увагу на причинах відповідної політики з боку Росії. Більшою мірою цей аспект розкрито у статті “О русской системе “покровительства” и о некоторых ее социально-экономических и политических последствиях для населения Балкан (конец XVIII - начало XIX вв.)” [184]. Автор справедливо вважає, що укладений 10 (21) липня 1774 р. в болгарському селі Кючук-Кайнарджийський мир відкрив нову епоху в політичних і економічних відношеннях Росії з Балканами: він створив фундамент системи російського “покровительства” православному населенню Балкан, став початком судноплавства і морської торгівлі між Росією і балканськими країнами [184, р. 108]. Всі ці зміни відбувалися десятиріччя потому. Царат, на думку Г.Л.Арша, виступив у ролі “покровителя” для посилення свого впливу на Балканах, а грецьку еміграцію вчений назвав “справжнім народним рухом” [185, с. 36-37]. Правильним здається звернення Г.Л.Арша до тем, пов’язаних з життям греків на теренах Російської імперії - у вищезгаданих працях він аналізував соціально-економічне становище іммігрантів та їхнє культурне життя в Росії; іноді окремо зупинявся на цьому питанні [181].

Привертає увагу монографія голови відділу україно-грецьких зв’язків Інституту історії України НАН України Н.О.Терентьєвої “Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII - XX вв.)”, в якій вперше у вітчизняній історіографії узагальнюється історичне минуле та сучасний стан розвитку етнічних греків в Україні [314]. Узагальнюючий характер носить і колективна праця “Греки на українських теренах” [207]. Вона дає змогу скласти уявлення про рівень вивчення проблеми, об’єднати наявний матеріал, висвітлити події та факти, котрі тривалий час були вилучені з наукового обігу.

Деякі відомості можна почерпнути з матеріалів загальноісторичних та етнологічних конференцій [282; 325]. Виходять і окремі збірки статей з грецької проблематики [176; 240; 204; 258].

Враховуючи історичну важливість Одеси в греко-російських відносинах, здається необхідним окремо проаналізувати історіографію щодо грецького населення міста. Етнічна група греків в дореволюційній Одесі – об’єкт достатньо репрезентативний: грецьке населення було відносно численним, грало помітну роль в економічному, соціальному і культурному житті міста. Одеса стала одним з важливих центрів грецької діаспори та боротьби грецького народу за незалежність своєї Батьківщини.

Перш за все зупинимося на працях А.О.Скальковського. Робота “Первое тридцатилетие истории города Одессы” присвячена періоду від заснування міста до 1823 р., тобто до губернаторства М.С.Воронцова [299]. Автор використав значну кількість унікальних джерел, багато з яких пізніше було втрачено. А.О.Скальковський описує прибуття і розселення греків в Одесі, пише, що грецькі сім’ї жили ще у Хаджибеї, тобто до завоювання Росією. “Жодному народові, навіть єдиноплемінному, не даровані були такі права й милості, як грекам”, - пише він у роботі “Опыт статистического описания Новороссийского края” [298, с. 273], в якій дуже прискіпливо простежує історію Новоросії. Однак це більш схоже на констатацію фактів, ніж на пояснення напрямку політики Росії.

Відомості про греків наводить у своїй “Истории Одессы” К.Смолянінов [302]. Він торкається процесу переселення греків, не аналізуючи політику Росії по відношенню до грецьких переселенців. Втім, в роботі розглянуто урядові накази про поселення поблизу Одеси греків і албанців, які прибули з Архіпелагу і інших закордонних місць, згадується про заснування з них 3-х ротного дивізіону. Добре опрацьовано К.Смоляніновим статистичний опис Одеси, складений генерал-лейтенантом М.М.Бердяєвим за дорученням Павла І. Автор наводить відомості про пільги та привілеї, надані переселеним грекам. Використовуючи широке коло джерел, К.Смолянінов дає масу емпіричних відомостей, однак не проводить концептуального аналізу процесів.

Працею з історії Одеси, куди включено деякі відомості щодо іноземних переселенців, є “Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем” члена Одеського статистичного комітету С.Бернштейна [191]. Він наводить інформацію про надану грекам допомогу з боку уряду, про перепис населення міста, який відобразив присутність тут іноземців.

Літописцем історії грецької громади Одеси першого десятиріччя від заснування міста можна назвати О.Орлова через його роботу “Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год”, створену на підставі документів Російського міністерства юстиції [268]. Особливо важливими стали для нас факти економічного розвитку грецької громади і створення магістрату для іноземців.

Найбільш повним описом історії міста Одеси, процесу її заселення, в якому приймали участь і греки, духовного й благодійного життя її мешканців є колективна робота “Одесса 1794 - 1894. К столетию города” [267]. Вона містить важливу інформацію про організацію учбових закладів – шкіл, ліцеїв, в яких навчалися грецькі діти. Також до столітнього ювілею Одеси вийшла невелика брошура “Прошлое и настоящее Одессы”, в якій повідомляється, що греки мешкали в Хаджибеї ще за турків [281].

Таким чином, можна зробити висновок, що в роботах дореволюційних дослідників грецька імміграція в Одесу зайняла помітне місце, що дає можливість використовувати їхні відомості в процесі подальшого вивчення поставленої проблеми. Загалом ці роботи носять переважно описовий характер, на позицію авторів вплинули тогочасні великодержавні настрої. Але, незважаючи на відсутність аналізу подій, що відбувалися, ці дослідження цінні тим, що базуються на матеріалах, які до нашого часу не збереглися.

Радянські вчені, залучивши широке коло архівних документів, намагалися проаналізувати таке явище як грецька імміграція у її зв'язку із міжнародною ситуацією другої половини XVIII – першої третини XIX ст.

Значне місце тут знову посідають роботи Г.Л.Арша, у тому числі й вищезгадані. Він пояснює особову активність грецької громади Одеси в національно-визвольному русі початку ХІХ ст. її економічними зв'язками з грецькою буржуазією Архіпелагу [186, с. 142]. Історії одного з найзначніших навчальних закладів тої епохи, який став осередком національної освіти і патріотичного виховання грецької молоді, - Грецького комерційного училища - торкається він у статті, в якій розкриває його важливу роль в новогрецькому Просвітництві [182].

Г.М.Пятигорський присвятив свої розвідки грекам-одеситам першої третини ХІХ ст. [284-286] і ввів у науковий обіг чимало нових даних, знайдених ним в радянських архівах. Він повідомляє про стан грецької громади Одеси, приділяє увагу її економічному процвітання та суспільно-політичному життю. Він розглянув майже не вивчений досі аспект – про допомогу грецького населення Одеси повстанню в Греції та російській армії у війні проти Туреччини. Автор робить висновок, що незважаючи на засудження царем повстання та прийняті у зв'язку з цим заходи, одеські етеристи не тільки не припинили, але й активізували свою діяльність.

Жоден з авторів, роботи яких стосуються греків Одеси, не обминає теми “Філікі Етерії”. Створення цієї організації, котра саме в Одесі почала підготовку Грецької війни за незалежність 1821 – 1829 рр., значно обумовило увагу до неї з боку радянських істориків, не кажучи вже про величезну грецьку історіографію [183; 199]. Провідним радянським фахівцем з вказаної теми слід визнати Г.Л.Арша [183; 185-187], який неодноразово наголошував на тому, що царський уряд знав про існування “Філікі Етерії”, але не втручався в її діяльність. Специфіка діяльності “Філікі Етерії” залишила чимало нерозгаданих таємниць, які до сьогодні, майже через 200 років після створення “Дружнього товариства”, привертають увагу нових дослідників [318], так само, як і питання впливу Грецької революції на дії греків-іммігрантів [331].

Ще одна подія пов'язує Грецію і Одесу – 50 років остання зберігала священний прах Константинопольського патріарха Григорія V. Відомості про події щодо його поховання знайшли відображення в дореволюційній періодиці та в сучасних виданнях [210; 294-296].

Зрозуміло, що така тема як грецька громада Одеси, представники якої зробили вагомий внесок у розвиток грецького визвольного руху, не могла залишитися поза увагою іноземних, особливо грецьких, дослідників. В роботі “Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе” її автор – грецький дослідник К.Авгітідіс - показує причини переселення греків, розкриває соціально-економічні аспекти їхнього життя в Росії, висвітлює культурну діяльність грецької громади Одеси, приділяє увагу грецькій таємній революційній організації “Філікі Етерії” [175]. Його перу належить дослідження видавничої діяльності греків Одеси [174], а також участі греків у військових діях Росії проти Османської імперії [173]. У російському покровительстві грекам К.Авгітідіс справедливо вбачає прикриття царським урядом захисту економіко-політичних вигод російських землевласників і торговців, посилення панування на Балканах і Середземному морі [173, с. 19].

Серед відомих грецьких істориків, які займаються вивченням греків Одеси, значне місце належить К.Папулідісу. Він висвітлює просвітницьку і культурну діяльність греків Росії і, зокрема, Одеси у XIX і XX ст., організацію Грецького комерційного училища, зародження театру [269; 258]. У Кючук-Кайнарджийській угоді він вбачає передумови для встановлення режиму “покровительства”, який, в свою чергу, сприяв зародженню навігації і морської торгівлі між Росією й балканськими країнами [269].

Духовному життю греків присвячена стаття А.Каратанасіса [241]. В ній він зупиняється на деяких питаннях, пов'язаних з перебуванням греків в Росії, дає загальну картину їхнього культурного розвитку. Особливу увагу автор приділяє грецьким громадам Ніжина та Одеси, а також заснуванню ними шкіл, театру, діяльності благодійників та просвітників.

Патрісія Герлігі (США) є однією з найвідоміших серед іноземних вчених, які досліджують історію Одеси. У статті про грецьких купців в Одесі у XIX ст.” [352] авторка приділила увагу грецькій громаді, особливо діяльності окремих сімей – Раллі та Родоканакі. Вона вважає, що Росія не могла використовувати ті комерційні можливості, які відкрилися на півдні: морська торгівля практично була відсутньою, не було й достатньої кількості підготовлених моряків, а також торговельних домів. У зв’язку з цим і проводилася політика запрошення торговців і майстрів різних національностей для того, щоб заселити й упорядкувати роботу нових портів. В свою чергу, сприятлива кон’юнктура – географічне положення Одеси, зростаючі потреби іноземних ринків – приваблювали в місто велику кількість іноземців. П.Герлігі відмічає, що російське покровительство, яке дало грекам певні привілеї, одночасно супроводжувалося політикою обмежень, спрямованою на прийняття ними російського підданства.

Інший історик Феофілос Прусіс (США) розглядає грецьку еміграцію не тільки до Одеси, але й до інших південних міст Росії [353]. Він робить висновок, що політика експансіонізму Російської імперії на схід допомогла, так чи інакше, грецькому пробудженню, тобто революції, а грецькі громади в Росії – це ланка між російською східною політикою і грецьким пробудженням.

Д.А.Мазіс присвятив свої пошуки Грецькому благодійному товариству, заснованому в Одесі у 1870 р. Зрозуміло, що, враховуючи насиченість історії грецької громади, він подав нарис її становлення [351]. Він влучно помітив, що дозволяючи грекам оселятися на нових територіях, Катерина II “одним камінням вбивала двох птиць” – з одного боку, отримувала необхідний людський ресурс, з іншого – знову страхала Грецьким проектом [351, р. 14]. Д.А.Мазіс доречно звертає увагу на той факт, що незважаючи на всі переваги, які греки знайшли в Росії, треба прискіпливіше визначати особливості здобуття ними успіху – бо багато з них ще до своєї появи на теренах Російської імперії були вдалими бізнесменами [351, р. 41].

Грецький історик С.Парадісопулос, проживаючи в Одесі, займається науковою розробкою еволюції грецької громади міста [224; 271-274].

Можна зробити висновок, що діяльність греків, особливо одеських, вже знайшла своє відображення в історіографічному доробку, що дозволяє робити аналіз досліджень [214; 266; 272; 348; 349].

На жаль, процес вивчення грецьких громад інших великих міст Півдня України – Миколаєва і Херсона – є досить поверховим. Уривчасті дані щодо обраної проблеми містять матеріали краєзнавчих конференцій [211; 324]. І навіть залучення архівних документів не дає змоги хоча б нарівні з одеською вивчити історію грецьких громад цих міст, особливо від початку їх існування. Що стосується громади Єлисаветграду, окремі моменти заснування якої відображено в історіографії [243; 275; 347], то її історія у досліджуваній період також простежується дуже слабо, що пояснюється зменшенням чисельності греків через їхню міграцію до інших південних міст.

Як бачимо, українські греки, які заселяли в основному південні території України, достатньо довгий час не були об'єктом спеціальних досліджень як іноетнічна група; здебільшого історія їх розселення, участь в економічному, соціальному і культурному житті розглядалась в контексті розвитку Півдня України. У 90-х роках ХХ ст. спостерігалось зростання інтересу до цієї теми. Проводилися конференції, що давало можливість виявити прогалини та звернутися до мало вивчених аспектів при подальшому дослідженні [177; 189; 195; 211; 252; 257; 283; 290; 316; 319; 322; 337; 338].

Якщо генеза зовнішньої політика Росії у Східному питанні, хід переселенських процесів та історія міських грецьких громад вже представлені в роботах дослідників, то становлення й розвиток греко-болгарських колоній у їх комплексі та порівняльному аналізі тільки нещодавно стали об'єктом дослідження [246; 265; 307; 326; 327; 332; 333; 335]. На жаль, ця невивченість не дозволяє поки простежити історію кожної колонії, проте базуючись на окремих відомостях та знайдених нами архівних

документах, ми спробували дати загальну картину розвитку цих поселень, порівняти їх між собою.

Враховуючи масштабність процесу іноземної колонізації, не дивно, що до його аналізу зверталися ще дореволюційні дослідники [193; 230; 235-237]. Метою заснування іноземних поселень вони вбачали заселення необроблених земель, покращення землеробства, розповсюдження рукоділля, промисловості та торгівлі в містах [230, с. 428-429]. Вказувалося на проблеми, з якими зіткнулися як колоністи, так і уряд: перші часто потерпали від бідності, а другий мусив вживати заходів для скорочення імміграції та переведення її з кількісного стану до якісного [193, с. 39, 42]. Згадуються дати заснування греко-болгарських колоній [236, с. 10]. Важливою є оцінка дореволюційною історіографією колонізаційного процесу. Як правило, вона не носить повністю позитивного і схвального характеру. Автори відмічали бідність і жебрацтво колоній, неробство та лінощі колоністів, непродуманість дій колоніального начальства [188; 193]. Щоправда, колоністи збільшили собою кількість населення імперії, заселили пустищі, але такі результати недостатньо окупали великі кошти, що витрачалися на поселення іноземців. А на початку царювання Олександра I, коли вигідних для заснування нових колоній земель залишилося дуже мало і казна скуповувала їх у приватних осіб, то на їхню думку, справедливо поставало питання: взагалі якою ж тоді стала мета переселень? [193, с. 41]

Перебуваючи чиновником в канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора і працюючи з 1841 р. в Одеському статистичному комітеті згаданий нами вище А.О.Скальковський мав доступ до багатьох архівів. Крім цього, він здійснював подорожі по краю. Так, він побував в болгарських колоніях “із спеціальною метою вивчення цього чудового явища у господарському і адміністративному відношенні” та описав їх історію і розвиток [297]. Він перший серед дослідників зібрав і опублікував великий і вельми цінний статистичний і історичний матеріал про російських болгар. У книзі “Болгарские колонии в Бесарабии и

Новороссийском крае” А.О.Скальковський наводить дані про переселення болгар, про час заснування поселень (у т. ч. греко-болгарських), дає статистичний нарис стану колоній на 1846 р. Довіряючи більше свідченням самих колоністів, ніж даним архіву новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, А.О.Скальковський припустив деякі помилки, головним чином у датуванні часу заснування колоній¹. Про колонії А.О.Скальковський згадує і в ранішній своїй праці - “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” – де схвально оцінює сам факт появи цих поселень [300].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. господарство колоністів Півдня України знову стало предметом дискусії у передових суспільних колах. Певні зрушення в історіографії проблеми відбулися з появою роботи О.А.Клауса “Наши колонии” [245], в якій ми знаходимо відомості, що нас цікавлять, стосовно правової основи поселення іноземців, організації управління і, що найголовніше, його оцінку греко-болгарських поселень: він повідомляє, що ступінь добробуту цих колоній була в обернено пропорційній залежності до кількості греків і у прямо пропорційній – до кількості болгар [245, с. 300]. Думаємо, що на цю оцінку вплинули власні суб’єктивні погляди автора, так як сучасники тих подій наводять протилежні дані [116, с. 215, 239].

Цікава оцінка царської колонізаційної політики, надана Д.І.Багалєєм в роботі “Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры” [188]. Найважливішими мотивами заохочення іноземної колонізації він називає нестачу власного населення в імперії і надії на те, що іноземці принесуть в новий край більш високу культуру. Д.І.Багалєй цілком справедливо вважає, що “Новоросійський край міг би бути заселений і одним російським народом”, хоча процес затягнувся б на більш довший період [188, с. 130].

---

¹ В даному випадку відносно греко-болгарських колоній спірним є питання про заснування Паркан, Кішлаву та Старого Криму, мова про які піде у Розділі ІV нашого дослідження.

До вивчення минулого Новоросії звертається Є.Загоровський в роботі “Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в.” [226]. Автор приділяє увагу переселенню греків з Кримського півострова. Він вважає, що організація переселень у Катерининський час проходила не через Канцелярію опікунства іноземних переселенців, створену у 1763 р., а під безпосереднім керівництвом Г.Потьомкіна. Про його діяльність, улаштування переселенців в Керчі та Єнікале, створення за проектом Г.Потьомкіна піхотного Грецького полку Є.Загоровський повідомляє в роботі “Военная колонизация Новороссии при Потемкине” [225].

Спеціальних досліджень окремих греко-болгарських колоній в дореволюційній історіографії не має; іноді можна зустріти лише окремі нариси [255]. Ці дослідження з'являються вже за радянських часів. У 1927 р. за ініціативою Упрнауки НКО була організована секція для вивчення грецької нацменшості в Україні, яка вважала за необхідне дослідити групу грецьких поселень в межах Одеської округи. На архівних джерелах базується робота члена цієї секції Т.Ю.Теохаріді “Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст.” [312] Він дослідив матеріали Одеського архіву про грецькі військові поселення, репресії турецької влади проти греків острову Хіос, які потягнули за собою переїзд грецької буржуазії до Одеси. Історію Одеського грецького батальйону він пов'язує з політикою Катерини II і Павла I. При цьому вважає, що цей експеримент не вдався і батальйон був приречений з самого початку: кількість наданої землі не забезпечувала достатній рівень добробуту, поселенці жили бідно і мусили займатися торгівлею. Автор відмічає, що несправедливо бачити в греках людей, яких неможливо було пристосувати до сільського господарства. Скоріш, треба було врахувати, що вони мали одночасно бути і військовими, і хліборобами. Таке становище мало само по собі довести батальйон до природного вмирання; більш того, процес прискорила його структура – можна було зараховувати тільки греків і албанців, які ще за Катерини II воювали на флоті. Велика заслуга

Т.Ю.Теохаріді полягає в тому, що він вперше поставив питання про причини колонізації, розглядаючи її політичні і економічні аспекти, хід та наслідки. Безумовно, це дослідження заслуговує на особливу увагу і високу оцінку. Хоч на формування деяких позицій автора мали вплив не стільки наукові, скільки національно-патріотичні почуття.

Специфічність процесу заселення Півдня України досліджувалась в радянські часи досить жваво. Наприклад, Ф.А.Редько вважав, що Катерина II головну увагу звернула на поселення німецьких колоністів, і на відміну від мирної сільськогосподарської колонізації з Балкан, німецька з самого початку набула виразного політичного характеру [287, с. 27]. З даною тезою важко погодитися, так як і колонізація жителями Балкан мала під собою певні політичні цілі російського уряду, про які мова йтиме у наступному розділі.

Значення для розкриття теми має низка монографій і статей радянської дослідниці О.І.Дружиніної. Згідно її концепції, після Кючук-Кайнарджийської угоди, яка полегшувала становище підвладних Туреччині православних народів, Північне Причорномор'я зробилося ареною широкої імміграції балканських жителів [220; 221]. Авторка підкреслює позитивне значення даної мирної угоди не тільки для Росії, а й для боротьби пригнічених Туреччиною народів за своє визволення. Метою роботи "Северное Причерноморье 1775 - 1800 гг." є аналіз наслідків виходу Росії до Чорного моря [222]. Значне місце займають питання колонізації, зокрема, грецької. З монографії ми дізнаємося про причини переселення, політику російського уряду відносно греків, знаходимо статистичні дані кількості колоністів і згадки про заснування поселень. Робота О.І.Дружиніної "Южная Украина в 1800 - 1825 гг." є продовженням попередньої і базується на великій кількості архівних та опублікованих документів [223]. Основне місце в ній займають проблеми заселення південного степу, розвиток господарської та торгівельної діяльності. Велика увага приділяється співробітництву різних народів під час освоєння нових земель. До нагоди

нам стали відомості про переселення греків, створення ними військових підрозділів (Одеський грецький піхотний батальйон і Балаклавський грецький батальйон).

Ще одним з відомих радянських дослідників, які займалися історією освоєння Новоросії, є В.М.Кабузан - автор праці “Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX вв.” [238] На великому фактичному матеріалі автор простежує процес заселення Новоросії вихідцями з Лівобережної України. Іноземним переселенцям відводиться незначна роль. Завдяки представленим демографічним даним про кількість населення взагалі, маємо змогу отримати відомості й про греків.

У 70-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. побачила світ 26-томна “История городов и сел Украинской ССР” [231-234]. Вона цінна як офіційне видання і містить у собі відомості про багато населених пунктів України, а головне, про села, засновані греко-болгарами. Але як і в багатьох історичних творах радянського періоду, тут спостерігається відбиток тогочасної політичної системи, а тому і заідеологізованість цієї унікальної праці.

На тлі зростання інтересу до етнічної історії України, особливо з 90-х рр. XX ст., сучасні дослідники також звертаються до витоків та проходження переселенського процесу [190; 276; 280; 343; 344]. Досліджуючи його правову базу, С.В.Петков робить висновок, що формування багатонаціонального складу населення сучасної України тісно пов'язане з першими спробами правового регулювання етносоціальних процесів різними державними утвореннями. Причиною переселень стали, на його думку, російсько-турецькі війни XVIII – XIX ст., а підписані за їх результатами договори стали правовою основою цього процесу [276, с. 155-156].

Наприкінці XX ст. популярними стали дослідження історії окремих населених пунктів, особливо з яскравим етнічним складом. Відзначимо монографію І.В.Сапожникова і Л.Г.Білоусової “Греки под Одессой. (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в.)”, яка

містить відомості щодо Одеського грецького дивізіону (1795 - 1797 рр.), Одеського грецького піхотного батальйону (1803 - 1819 рр.), господарство і церковне життя мешканців села Олександрівка у ХІХ – на початку ХХ ст. [292] Основою видання є архівні матеріали, чимало з яких публікуються вперше.

Книга голови правління Румелійського національно-культурного товариства “Малий Буялик” Н.О.Калмакана є першою спробою ознайомити громадськість з історією села Малий Буялик (с. Свердлово) [239]. Одним з головних питань для Н.О.Калмакана був склад мешканців села, а також їхня етнічна приналежність. Стосовно останнього автор дотримується погляду, що більшість з них були греками. Робота містить близько 7000 поіменних записів з метричних книг Іоанно-Предтеченської церкви – дати народження, одруження, і смерті малобуяликців, із зазначенням їх батьків, підданства та віросповідання.

Непогано представлена й історія села Тернівки. Обставини його заснування та початковий етап розвитку вже спричинили дискусію у наукових колах [256; 291; 201] і знайшли відображення у надрукованих архівних документах [166].

Змішаний склад переселенців, які заснували греко-болгарські колонії спонукав нас звернутися й до причин та історії болгарської колонізації в Російській імперії [350]. Основні етапи переселення болгар, які входили до групи так званих “задунайських переселенців”, виділив С.Б.Бернштейн [192]. Правові та економічні умови формування болгарської діаспори на Півдні України в дореформений період розглянув В.П.Ващенко, на думку якого ці умови сприяли реалізації підприємницької ініціативи колоністів у різних сферах матеріального виробництва, розвитку їх культури [196]. Комплексною працею, що відображає стан дослідження російської переселенської політики, є монографія О.В.Белової [190]. Авторка показала вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на міграцію болгар, дала порівняльну характеристику етапів освоєння півдня Росії, проаналізувала

імміграційну політику Росії в Новоросії та Бессарабії. За її словами, болгарська імміграція як історичне явище була вимушеною, і динаміка переселенських потоків співпадала з російсько-турецькими війнами [190, с. 224].

Для порівняння ми розглянули у загальних рисах заснування трьох кримських греко-болгарських колоній. Про історію та культуру кримських болгар в період з початку XIX ст. до встановлення Радянської влади розкажує книга І.А.Носкової “Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура” [265]. Нас в ній зацікавили відомості щодо заснування Старого Криму, Кишляву та Балта-Чокраку. Якщо відносно останнього суперечностей не виявляється – Балто-Чокрак засновано за багатьма документами у 1806 р., то стосовно Старого Криму та Кишляву І.А.Носкова говорить про паралельний хід заснування та наводить дати заснування - 1803 – 1804 рр., що суперечить А.О.Скальковському. Він вказував на 1802 та 1803 роки відповідно [265, с. 20].

Крім загальних праць з історії краю корисні дані можна знайти в спеціальних дослідженнях, як, наприклад, монографія І.Ф.Грека, присвячена історії середньої освіти в болгарських і гагаузьких поселеннях [206].

Специфічність греко-болгарських колоній сьогодні все більше привертає увагу дослідників. У рамках Міжнародної наукової програми “Греки України: історія і культура”, яка реалізується з 2001 р. Одеською філією Грецького Фонду Культури, у 2005 р. була здійснена наукова історико-етнографічна експедиція з метою всебічного вивчення греко-болгарських поселень [246; 247]^I. Одним з основних завдань залишається проблема метрополії. Попередній аналіз результатів дає підстави підтвердити гіпотезу про походження переселенців, в основному, з одного історико-етнічного ареалу – Адріанопольської округи в Румелії^{II}.

^I Досліджено було Великий і Малий Буялики, Кубанку, Катаржино, Паркани, Слов’яносербську, Тернівку.

^{II} Відразу після турецького завоювання всі балканські землі були об’єднані в Румелійське беглербейство, від якого потім одна за одною відпадали периферійні області. Хоч поняття

Таким чином, з огляду історіографії колонізаційної політики Росії можна зробити висновок, що заселення південноукраїнських земель іноземними колоністами стало важливою справою для російського уряду. Тому діяльність останнього, законодавчі та регулюючі документи переселенських процесів висвітлювалися та аналізувалися ще дореволюційними дослідниками, які об'єктивно вказали на причини та недоліки цього проекту. Радянські дослідники вже з впевненістю звертали увагу не тільки на вигоди, які отримувала країна у зв'язку із збільшенням населення, залюдненням пустих земель та розвитком господарства, а й на політичну мету, яку переслідував уряд. Зростанням національної самосвідомості наприкінці ХХ ст. пояснюється поява спеціальних досліджень окремих населених пунктів. Враховуючи іноді напівлегендарні обставини прибуття греків і болгар на територію Росії, хід заснування ними колоній у Херсонській губернії, специфіку спільного життя, об'єктом вивчення одна за одною стають греко-болгарські колонії. Присвячені їм роботи базуються на нововведених до наукового обігу архівних документах і дозволяють реконструювати окремі прояви колонізаційної політики.

Із аналізу історіографії проблеми постають наступні напрямки щодо подальшого більш глибокого вивчення історії переселення греків і заснування ними міських громад і колоній: 1) не тільки з'ясувати причини, що спонукали балканських мешканців іммігрувати в Російську імперію, до складу якої тоді входили південноукраїнські землі, але й об'єктивно вказати на мету, яку переслідував царський уряд, проводячи політику “покровительства” та колонізацію новоприєднаних земель; 2) виявити вплив міжнародних обставин та “політики покровительства” на становище греків та

про Румелію як про балканські володіння Туреччини в цілому ще зберігалось, в перші десятиріччя ХІХ ст. під владою румелійського беглербейства практично залишалися лише територія Південної Болгарії, Македонії, Південної Сербії і континентальна Греція, в той час як князівства Молдавія і Валахія, Белградський і Віденський пашалики, Боснійський еялет, Шкодерський і Янінський пашалики, Морея (Пелопоннес) та інші мали адміністративну самостійність. Останнім часом, в тому числі і в даному дослідженні, під Румелією розуміють лише територію південно-східної Болгарії.

їхню участь у грецькому визвольному русі, важливим центром якого була Одеса; розглянути соціально-економічне становище грецьких громад та його вплив на суспільно-політичну і культурну діяльність; 3) простежити зміни та ефективність адміністративно-територіального устрою і організації управління іноземними колоніями, дослідити історію заснування на початку ХІХ ст. та розвитку греко-болгарських колоній Херсонської губернії.

1.3. Джерельна база дослідження

Для вирішення поставлених завдань ми маємо багатий і різноманітний джерельний матеріал. Автором критично опрацьовано як опубліковані джерела, так і архівні. Безперечно основною нашою метою було виявлення та введення в науковий обіг нових архівних матеріалів. Особлива увага при цьому зверталася на ті з них, які допомогли відтворити обставини заснування греко-болгарських колоній. Важливу частину джерельної бази дисертаційного дослідження склали документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУ) - фонди №№ 169, 533, та чотирьох обласних архівосховищ: Державного архіву Миколаївської області (ДАМО) – фонди №№ 44, 230, 239, 243, 335, 484; Державного архіву Одеської області (ДАОО) – фонди №№ 1, 2, 4, 6, 252, 268; Державного архіву Херсонської області (ДАХО) – фонди №№ 14, 22; Комунальної установи “Ізмаїльський архів” (КУ ІА) – фонди №№ 1, 56, 514. Більшість цих документів залучаються до наукового обігу вперше. Всі опрацьовані нами архівні матеріали можна розділити на групи. До першої відносяться документи, які вказують на чисельність населення взагалі і грецького зокрема. Вони дають змогу проаналізувати демографічні зміни в містах і колоніях, визначити динаміку чисельності їхніх жителів. Документи, які відносяться до другої групи, визначають стану і соціальну структуру міських жителів. За третьою групою документів можна прослідкувати включення греків у суспільно-політичну та культурну сфери життя. І, нарешті, четверта дозволяє надати приклади загальноросійської “політики покровительства” у Херсонській губернії. Допомогою досліднику служить

опублікований опис справ Піклувального комітету [278]. Упорядники не тільки провели необхідну археографічну роботу, але й детально розглянули у передмові розвиток адміністративного управління іноземними колоніями [278, с. 9-17]. Введення нами в науковий обіг нових архівних документів дозволяє зробити позитивний висновок про їхню високу інформативну насиченість.

Історично склалося, що Одеса стала центром грецької імміграції Херсонської губернії. Одеські греки залишили по собі велику пам'ять. У загальному розвитку міста їхня активна діяльність простежується доволі чітко. В Одесі було створено Канцелярію Одеського оселення, яка завідувала облаштуванням іноземних колоністів поблизу міста. Це пояснює створення окремих "грецьких" та "іноземних" фондів у Державному архіві Одеської області. На жаль, відсутність такої категорії фондів в опрацьованих нами Державних архівах Миколаївської та Херсонської областей перешкоджає всебічному дослідженню грецьких громад цих міст. Інформацію про прибуття іммігрантів, економічний та культурний бік життя ми знаходимо в фондах, в яких зібрано документи загальногубернського або загальноміського значення. Це стає причиною малої вивченості грецьких громад Херсону і Миколаєва порівняно з одеською. Можливо суб'єктивно це свідчить про значно меншу участь греків у житті даних міст, порівняно з одеськими.

Взагалі, всі вивчені нами архівні та опубліковані джерела класифіковано за видовою приналежністю наступним чином: 1) актові матеріали: маніфести, укази, рескрипти, розпорядження, положення, інструкції, мирні угоди; 2) матеріали діловодства: звіти, доповідні записки, протоколи, рапорти, службове листування; 3) статистичні матеріали; 4) періодична преса; 5) матеріали особистого походження.

Велику групу *актових джерел* складають матеріали I-го та II-го "Полных собраний законов Российской империи" (ПСЗ) [117-165]. Формулюванню закону в цей період, як правило, передував докладний

виклад фактів, які спричинили дане урядове рішення. Закони відображають урядову політику, а їхні мотивування містять багату інформацію про різні аспекти життя населення Новоросії, в тому числі про іноземних колоністів. Переважна більшість документів, які визначали адміністративний та соціально-економічний статус іноземних іммігрантів, в тому числі в південних губерніях, знаходяться у XIII - XXXVII томах I-го зібрання ПСЗ, що охоплюють період з 1752 по 1819 р. Серед них – імператорські маніфести, якими запрошувалися іноземці до поселення на російських теренах, укази про надання переселенцям пільг і привілеїв, затвердження положень про створення та діяльність адміністративних органів для нагляду за проходженням іноземної колонізації. Документи ПСЗ дають змогу дослідити загальне становище іноземних переселенців в Російській імперії, ставлення до них представників влади, а також безпосередньо облаштування грецьких іммігрантів на території Херсонської губернії. Посилаючись на законодавчі матеріали, можна проаналізувати становище окремих соціальних та етнічних груп населення Півдня України. У зв'язку з цим потрібно виділити “Устав о колониях иностранцев в империи”, де визначені основні принципи та згруповано всі законодавчі положення відносно улаштування іноземних колоністів [167].

Під час дослідження міжнародної ситуації в умовах Східного питання було проаналізовано надруковані мирні угоди, ноти, конвенції тощо, укладені між Росією та Туреччиною [87, с. 412-417; 96, с. 266-270; 100; 113; 118].

Актові документи містяться серед архівних матеріалів. Наприклад, імператорські укази про створення шовківницької колонії Паркани поблизу Тирасполя (ДАОО, ф. 1) [16, арк. 30-30зв., 41-42], про відкриття благодійної підписки на збір коштів для греків-біженців під час Грецької революції 1821 – 1829 рр. (ЦГІАУ, ф. 169) [1, арк. 15], про створення Одеського грецького батальйону (ДАОО, ф. 1) [14, арк. 37] та ін.

Не менш важливими є *матеріали діловодства*. До них відносяться архівні документи Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (ДАОО, ф. 1) [11-22], Канцелярії Одеського градоначальника (ДАОО, ф. 2) [23], Одеської міської думи (ДАОО, ф. 4) [24-27], Піклувального Комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (ДАОО, ф. 6) [28-59], Одеської контори іноземних поселенців (ДАОО, ф. 252) [60-61]; адміністративних установ міст Миколаєва (ДАМО, ф. 230, 243, 335) [4-9], Херсона (ДАХО, ф. 14, 22) [63-72], Акермана та Ізмаїла (КУ ІА, ф. 1, 56, 514) [73-80]. З урядового листування та документів адміністрації краю дізнаємося про пільги грекам-переселенцям, розподіл земель, утворення населених пунктів, торгівельні операції греків-купців, про утворення установ для надання допомоги грекам, прибулим під час Грецької революції 1821 – 1829 рр., про проведення поховання в Одесі Константинопольського патріарха Григорія V. Багато є рапортів колоністських сільських приказів про облаштування поселенців, їхній матеріальний стан, про прибуття та вихід зі свого звання колоністів. Значний шар діловодчого листування з вищими, рівними і підпорядкованими інстанціями залишила по собі Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, реорганізована під час створення Піклувального Комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (ДАОО, ф. 6). Воно висвітлює вирішення питань приймання, оселення, господарчого облаштування, міграції, релігійного і навіть повсякденного життя колоністів. Листування відображає державну політику відносно іноземної колонізації. У справах збереглися документи про розселення поселенців на казенних землях і благоустрій колоній, про врегулювання відносин між колоністами та ін.

Цікавими є опубліковані діловодні матеріали. Наприклад, документи російських архівів та ДАОО стосовно виникнення поблизу Миколаєву та розвитку греко-болгарської колонії Тернівка [166]: рапорти керівництва Катеринославської губернії щодо оселення наприкінці XVIII ст. на цьому місці спочатку турецьких поселенців, рапорти Контори опікунства

новоросійських іноземних поселенців відносно заснування після виходу турків греко-болгарської колонії, рапорти терновського сільського приказу в Контору, протоколи виборів старшин. Ця публікація дозволяє відновити історичну справедливість - маємо на увазі так званий “турецький період” Тернівки (1792 – 1799 рр.), коли на цій території було поселено військовий корпус колишнього головнокомандувача османськими військами у Валахії Саліх-Агі у складі біля 80 осіб. Довгий час ці відомості, незважаючи на унікальність і безпрецедентність такої події, як оселення на території Російської імперії представників ворожої сторони, були мало відомими. Документи “болгарського періоду” (з 1802 р. по 1822 р.) також доволі змістовні, особливо відносно появи там перших греків і болгар, про їхні взаємини з місцевим населенням, про впровадження самоврядування. Взагалі, історія колонії Тернівки, порівняно з іншими колоніями греко-болгарської групи, є однією з найліпше вивчених.

Значну цінність представляє дипломатичне листування. До цього виду джерел можна віднести опубліковані документи, що висвітлюють місію М.І.Кутузова в Константинополі у 1792 – 1794 рр., використані нами, щоб показати внутрішній стан Османської імперії, становище її підданих, а також стриманий напрямок російської політики відносно нещодавнього супротивника [102]. Останнє доводить рескрипт Катерини II М.І.Кутузову з таємною інструкцією “По делам политическим”, в якому імператриця радить своєму посланцеві допомагати християнам, але бути обережним і не привертати уваги з боку Порти [102, с 198].

Документи дипломатичного характеру російських архівів, недостатньо, але все ж публікуються [81; 101; 103]. Велике значення має багатотомна публікація документів Російського міністерства іноземних справ “Внешняя политика России XIX и начала XX века” [82-96]. Вона містить вражаючу кількість документів про міжнародні зв'язки Росії із Західною Європою, Османською імперією, балканськими народами, народами країн Азії та Америки. Видання включає в себе як офіційний матеріал (мирні договори,

ноти), так і дипломатичне листування, що дає змогу розкрити причини, котрі обумовили зміст переговорів, нот і угод між Росією і Туреччиною. Переважна частина документів в перекладі російською мовою друкується вперше. Саме на базі цих документів, які попередніми дослідниками використовувалися для обґрунтування загального курсу зовнішньої політики Росії, нами вперше простежено генезу “політики покровительства”, підтверджено наші думки відносно мінливості останньої і залежності від європейської міжнародної обстановки.

У роботі широко залучалися *статистичні матеріали*. Здебільшого вони представлені Відомостями Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців (ДАОО, ф. 6). Статистичні матеріали містять демографічні показники в колоніях (кількість родин, чоловіків, жінок, загальна кількість поселенців, дані про народжуваність, смертність та міграційні рухи), показники матеріального та господарчого добробуту (ДАОО, ф. 6; ДАХО, ф. 14); ревізькі реєстри (ДАХО, ф. 22), метричні книги (ДАМО, ф. 484), списки міських мешканців (КУ ІА, ф. 1, 514). Статистичні дані щодо населення греко-болгарських колоній та їхнього економічного розвитку було систематизовано, проаналізовано і подано в дисертаційному дослідженні у вигляді таблиць і графіків у Додатках. Опубліковані статистичні джерела торкаються демографічних показників в колонії Тернівка, кошторисів витрат на облаштування турецьких переселенців, в наявності є поіменні списки тернівських мешканців “турецького” та “болгарського” періодів [166].

Періодичні видання представлені газетою “Одесский вестник” за 1827 – 1830 рр., на сторінках якої публікувалися відомості про повсякденні події міського життя, дані про торгівлю, етнографічні та історичні нариси, окремі імператорські накази [168-171]. У період російсько-турецької війни 1828 - 1829 рр. видавці уважно слідкували за розгортанням подій, повідомляли про хід військових дій. На жаль, дані про грецьку громаду відображені дуже мало.

Для історичних досліджень безперечно цінність мають *матеріали особистого походження*. Багатопланові відносини Росії і Балкан, до яких входять політика царської Росії відносно Османської імперії і балканських народів, позиції різних кіл російського суспільства стосовно подій на Балканах, революційні, суспільні, культурні і наукові зв'язки народів Росії і Балканського півострову мали важливе державне та громадське значення. До осмислення цих процесів зверталися і самі учасники тих подій. Відомий політичний діяч Росії і Греції І.Каподістрія¹, який завжди мусив виступати двоїсто – і як грецький патріот, і як російський дипломат, залишив свої роздуми щодо становища греків у 1811 р. [99] Його “Записка о нынешнем состоянии греков” важлива для вивчення світогляду автора як грецького національного діяча. Цю Записку І.Каподістрія, перебуваючи на службі в російській місії у Відні, адресував своєму безпосередньому начальникові – російському посланцю в Австрії графу Штакельбергу. В ній надаються цікаві, хоч і не завжди безперечні, відомості про економіку Греції, грецьке просвітництво, політику різних держав в Грецькому питанні. Іншу свою “Записку” – про службову діяльність - від 1826 р. І.Каподістрія адресував Миколі II, де надав огляд своєї служби за 1798 – 1822 рр. [97] Незважаючи на властиву цьому виду джерел суб'єктивність, на наш погляд, ці спогади слід зарахувати до розряду одних з найцінніших. Вони виразно показують болісний стан “грека на російській службі”, вимушеного розриватися між обов'язком та почуттями. І.Каподістрія з честю проніс цей тягар відповідальності. Погляди І.Каподістрії влучно характеризують балканську політику царату. Хоч, враховуючи своє службове положення, він не міг відверто виказувати свої думки щодо цього, але де-не-де зустрічаємо смуток в його словах. Наприклад, згадуючи поспішне укладення Бухарестської угоди 1812 р., він пише: “Справедливість, віра та гуманність – вимагали проте якоїсь винагороди народам, яких Росія повинна була вчетверте віддати в

¹ Іоанн Каподістрія (1776 – 1831) – граф, у 1809 – 1827 рр. – на російській дипломатичній службі, у 1815 – 1822 рр. статс-секретар Міністерства іноземних справ Росії і перший радник Олександра I із зовнішньополітичних питань. У 1827 – 1831 рр. – президент Греції.

жертву мстивості турків за слабких заступництвах, які знаходилися в договорі, породженим мусульманською впертістю та невтриманістю російських вповноважених” [97, с. 172].

Епістолярний спадок залишив Херсонський військовий губернатор герцог А.Е. де Рішельє, в обов’язки та повноваження якого з 1804 р. входило управління справами переселенців в Новоросії [104]. Його опубліковане листування з Головним суддею Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців С.Х.Контеніусом дає змогу дізнатися про думку автора щодо греко-болгарських колоній, які він неодноразово порівнює з німецькими, при цьому не на користь останніх. На базі листування ми маємо можливість простежити діяльність А.Е. де Рішельє у справі поселення іноземців на території Херсонської губернії, проаналізувати власне ставлення герцога до цього процесу як безпосереднього учасника. Хоч листування це й відбувалося між двома посадовцями, але не мало офіційного характеру. Навпаки, дружній тон наводить на думку про близькість та відданість спільній справі.

Документи особистого походження яскраво доповнюють фактичний матеріал, на емоційному рівні занурюючи дослідників у тему, що вивчається. Так, видання “Эллинство Одессы от Купеческого общества до “Филики Этерии” являє собою добірку й обробку листування членів таємної організації, приватне листування, описання мандрівок, послання [98].

Офіційні документи і матеріали, незалежно від виду, містять різноманітну інформацію, проте більш реальною, відповідною до дійсності, на наш погляд, є документація нижчих ланок управління. Комплексне ж їхнє використання дозволило уявити повну картину впливу російської “політики покровительства” на влаштування греків-іммігрантів Херсонської губернії.

1.4. Методи дослідження

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання. Враховуючи багатовимірність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосування різних методів. Вони базуються на використанні принципів історизму, об'єктивності, багатофакторності, що дозволяє розглянути грецьку імміграцію на тлі історичної доби.

Висвітлення конкретно-історичного контексту минулого можливе шляхом використання принципу історизму. Принцип об'єктивності обумовив необхідність відтворення минулого неупереджено. Принцип багатофакторності передбачає вивчення усього комплексу факторів (внутрішніх і зовнішніх, регіональних і геополітичних, економічних, воєнних, гуманітарних та інших), що вплинули на процес грецької імміграції і на становище грецьких громад в Російській імперії.

Для всебічного аналізу проблеми були задіяні загальнонаукові (типологізація та класифікація), міждисциплінарні (структурно-системний, статистичний) та історичні (історико-аналітичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний) методи дослідження, як це вимагав комплексний підхід до вивчення проблеми. Багатоплановість поставленої проблеми зумовила запровадження міждисциплінарного підходу та інструментарію суміжних дисциплін, таких як історія міжнародних відносин, етнологія, культурологія.

Можливість проводити аналіз культурно-історичного процесу в його розвитку, взаємозв'язку всіх напрямків політичного життя з соціально-економічною ситуацією в країні дав історико-аналітичний метод. Його застосування полягає у висвітленні досліджуваних подій, явищ та їх наслідків у динаміці, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин того часу.

Важливе значення для проведення даного дослідження мав метод структурно-системного аналізу, який дозволяє розглядати об'єкт, що

вивчається, з усіма його головними рисами як єдине ціле. Аналізуючи кожен наступний етап розвитку об'єкту, можна визначити зміни в його структурі та системі. Так як об'єктом дослідження виступають історичні умови, за яких проходила грецька імміграція у кінці XVIII – першій третині XIX ст. та процес створення грецьких громад і колоній, то використання цього методу дало можливість зосередити увагу на найважливіших напрямках зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії щодо залучення греків на свій бік, одночасно аналізуючи політичний процес в цілому.

Застосовуючи метод порівняльно-історичного аналізу, вдалося зіставити етапи “політики покровительства” - як її прояви на міжнародній арені, так і у внутрішній політиці. Цей метод дозволив визначити, як в різних явищах проявляються загальні закономірності. Зокрема, як впливала зміна міжнародної ситуації в Європі на здійснювання “політики покровительства”, а, отже, і на становище грецьких переселенців.

Головну увагу ми приділили синхроністичному методу історичних досліджень (метод світового горизонтального зрізу), запропонованому радянським істориком Б.Ф.Поршневим. Він пропонував подолати, хоча б частково, обмеженість “історії однієї країни” [279]. Принцип включення двосторонніх контактів в інші, більш широкі зв'язки є дуже плідним для історії міжнародних відносин¹. Окрім історії країни, розуміється й інший спосіб вивчення та викладу історії – синхронна історія різних країн у їхніх взаємозв'язках і взаємних протиріччях. Неможливо відокремлювати історію однієї країни від широкого історичного середовища, до якого вона органічно включена. Адже розрив між вивченням історії окремої країни як такої і вивченням всесвітньо-історичного процесу згубний для обох. Цілісність, глибокий взаємозв'язок системи наочніше можна спостерігати і показати в плані війни і миру між народами. Останнє, як ніщо інше, можна спостерігати

---

¹ Прикладом може бути праця Р.Міхневої про російсько-турецькі відносини середини XVIII ст., в якій автор, простежуючи формування політики Росії щодо вирішення “південної проблеми”, виявляє та пояснює причинні зв'язки між станом російсько-турецьких відносин і значними подіями міжнародного життя досліджуваного періоду [259].

на такій всебічній європейській проблемі як Східне питання; частиною його було балканське питання, в рамках якого відбувалася грецька імміграція в Росію. Під час синхроністичного аналізу охоплення явища, що спостерігається, йде не углиб, а ушир. Тому він потребує дещо іншої суми знань; тут можна не розглядати історію досліджуваного питання, а розробляти тему на підставі останніх узагальнюючих наукових робіт [229]. Цей метод дозволив з'ясувати міру й характер впливу міжнародної ситуації в Європі останньої третини XVIII – першої третини XIX ст. на становлення російської “політики покровительства” та хід в цих умовах грецької імміграції в південноукраїнські землі.

Однак застосування лише синхроністичного методу веде до розгляду явищ у взаємозв'язку та статистиці. Тобто, щоб відобразити процес у розвитку, необхідно задіяти проблемно-хронологічний і ретроспективний методи. Тому ми розглядаємо грецьку імміграцію не лише у встановлених хронологічних рамках, а й подали відомості щодо створення грецьких громад в інших частинах України, які з'явилися раніше ніж досліджувані нами.

В методі типологізації особливо виразно відбивається специфіка конкретно-історичного дослідження. Цей метод дав змогу визначити критерії типологізації, пов'язані з головною темою праці. За допомогою методу класифікації ми розглядали відмінності між грецькими громадами України, розділяли їх на окремі групи в залежності від їхніх відмінностей.

У роботі з великим масивом джерел, особливо архівним, було доцільно застосовано статистичний метод. За його допомогою кількісні відомості в роботі, представлені у вигляді таблиць, дозволяли робити висновки та узагальнення щодо якісних змін у процесах, які були предметом дослідження.

Таким чином, на основі проведеного нами аналізу вивченої літератури, можна зробити висновок, що в роботах дореволюційних істориків відсутні спеціальні дослідження грецької імміграції кінця XVIII – першої третини XIX ст. У загальних працях відомості щодо цього мають описовий характер і

зводяться до констатації фактів. Більшість з них присвячено історії міст, зокрема, Одеси. В деяких із них автори торкаються й питання заселення південної території, підкреслюючи поліетнічний склад населення. Незначна кількість дослідників вивчала історію колонізації краю. Проте, детального аналізу цих подій не дали.

Спеціальні дослідження з історії вітчизняних греків стали з'являтися в радянській історіографії. Це стосується насамперед праць Г.Л.Арша і Г.М.П'ятигорського. На базі широкого кола джерел і введення в науковий обіг невідомих до того архівних документів обидва вчених, що немаловажне, розглядали цю проблему в рамках російсько-грецьких зв'язків. Радянськими вченими створено великий пласт робіт з історії зовнішньої політики Росії, її участі у розв'язанні Східного питання. Аналізуючи їхні твори, можна сказати про проведену ними велику кропітку працю. І хоч серед наявного обсягу радянських робіт із проблем Східного питання важко виділити окремі дослідження, що безпосередньо стосувалися російського “покровительства” балканським жителям, ці дослідження дають змогу простежити виокремлення “політики покровительства” як напрямку зовнішньої політики Російської імперії.

В Греції та інших країнах історія появи грецьких громад вивчена недостатньо повно. Проте деякі питання знайшли своє відображення в наукових пошуках іноземних істориків. Підтвердженням великого значення та зацікавленості темою греків за межами Греції стало проведення у липні 2003 р. в Греції в м. Рефімно наукової конференції “Історія новогрецької діаспори”. Доповіді учасників були присвячені грецьким громадам у всіх куточках світу, у тому числі, і на теренах колишньої Російської імперії [354].

Поставленні нами в даному дисертаційному дослідженні завдання ми намагалися вирішити шляхом пошуку й опрацювання джерельної бази. Архівні документи, багато з яких вперше введено до наукового обігу, вказують на динаміку чисельності міського грецького населення та колоністів, стану та етнічну структуру й дають можливість прослідкувати

демографічні зміни. Вони допомогли уточнити деякі відомості відносно часу та обставин заснування греко-болгарських колоній, відтворити перебіг подій. Опубліковані документальні матеріали містять урядове листування, дипломатичні інструкції й яскраво характеризують змінність “політики покровительства”.

Можна констатувати, що інтерес до історії греків повсюдно активно зростає. У 90-х роках ХХ ст. з’являються спеціальні праці, присвячені грецькій діаспорі України в цілому та окремим громадам. Але найважливішим аспектом вивчення цієї проблематики є подальший пошук нових документів в українських та зарубіжних архівах. На даний момент в історичній науці вже накопичено матеріал, як описового, так і теоретичного характеру, однак означена нами проблема не отримала належного висвітлення в науковій літературі, спеціальні роботи з проблем російської “політики покровительства”, взагалі, та щодо греків-іммігрантів, зокрема, є відсутніми.

Отже, велика і різноманітна кількість наявних джерел та літератури дає можливість при їх комплексному використанні реконструювати та дослідити події, обумовлені поставленими завданнями, пов’язаними з проблемою грецькою імміграції. Застосовуючи в дисертаційній роботі теоретико-методологічні принципи та методи наукового дослідження з урахуванням сучасних тенденцій розвитку історичної науки, ми намагалися комплексно, системно і неупереджено висвітлити важливі аспекти проблеми у взаємозв’язку із подіями тогочасного життя.

Структура даної роботи дозволяє виділити три найбільш важливих аспекти теми: Східне питання та генеза російської “політики покровительства”; урядова політика сприяння міським грецьким громадам; грецький компонент в іноземній колонізації Російської імперії (на матеріалах Херсонської губернії). В дослідженні здійснено спробу показати цілісну картину російської “політики покровительства” і проаналізувати вплив останньої на хід і наслідки грецької імміграції.

РОЗДІЛ 2

СХІДНЕ ПИТАННЯ ТА ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКОЇ «ПОЛІТИКИ ПОКРОВИТЕЛЬСТВА»

Зв'язки України з Грецією сягають своїм корінням далекого минулого. Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. – напередодні національного звільнення Греції – ці зв'язки досягли апогею. Цілий ряд причин сприяв інтенсифікації контактів між Україною, яка на той час входила до складу Російської імперії, та Грецією, територія якої належала Османській імперії.

Європейська Туреччина була заселена в основному православними народами. Греки, більшість південних слов'ян, молдавани та волохи, частина албанців сповідували православ'я. Болгари, серби, чорногорці до того ж були “одноплемінниками”. Проте саме греки займали чільне місце в російсько-балканських суспільно-політичних та культурних зв'язках. Це визначалося, значною мірою, роллю, яку відігравали греки, грецька торгова буржуазія в економічних та політичних відносинах Росії з Османською імперією, з усім регіоном Південно-Східної Європи та Середземномор'я.

2.1. Кючук-Кайнарджийська мирна угода 1774 р. та зародження російської “політики покровительства”

В останні десятиліття XVIII ст. в наслідок надзвичайно важливих змін у всьому комплексі суспільно-економічних та ідеологічних основ європейського життя в сфері суспільно-політичних контактів Росії та балканських народів намітилися суттєві переми. В Росії в цей період розширилися економічні зв'язки та товарно-грошові відносини, що змусило її вступити в боротьбу з Туреччиною за вихід до Чорного моря і, таким чином, взяти участь у вирішенні Східного питання. Як зазначав вже наприкінці XIX ст. російський анонімний автор політично-етнографічного нарису з цієї проблеми, “це всеохоплююче Східне питання без зміни карти Європи навряд

чи може вирішитися; занадто багато зацікавлених народів по праву та без права” [198, с. 3].

Російсько-турецька війна 1768 – 1774 рр., що послідувала, викликала найбільшу за всю історію російсько-грецьких зв'язків еміграційну хвилю з Греції в Росію. Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р., що завершив війну, став найкрупнішою віхою в історії міжнародних відносин на Балканах¹. Російський уряд домогся включення в договір пунктів про амністію кожною державою, що брали участь в переговорах, власних громадян, які воювали на боці супротивника; крім того, турецькі піддані отримали право переселятися в Росію протягом річного строку; для тих же осіб, які поступили на російську службу, цей строк був необмеженим [100, с. 362, 367, 369; 222, с. 67; 223, с. 90-91]. Право “покровительствування” у договорі не було сформульовано досить ясно і визначено, але могло в цьому сенсі інтерпретуватися. Договір фіксував зобов'язання Порти надати “твердий захист християнському закону і церквам його” (ст. 7). Домовлено було про свободу сповідання християнства і права православної церкви у Молдавії, Валахії, Архіпелазі (ст. 16, 17), дозволялося побудувати “публічну греко-російського сповідання церкву”, яка “ніякому утиску або образі піддана не була” (ст. 14). Таким чином, месіанська роль Росії на Сході отримала міжнародне визнання [215, р. 99]. Відтоді царський уряд взяв на себе роль “покровителя” православного населення Османської імперії. Кючук-Кайнарджийський мирний договір створив передумови для “політики покровительства”, яку Росія почала проводити відносно християнського населення Балканського півострова [269, с. 124]. До речі, розвиток відносин Росії з підвладними Туреччині народами не знайшов відображення у російській зовнішньополітичній програмі, розробленій напередодні війни. Пункти стосовно балканських християн з'явилися під час війни і були

---

¹ До території Росії відійшли землі між Бугом і Дніпром, фортеці Керч, Єникале та Кінбурн, та ще ряд місцевостей. Остаточно за Росією були закріплені Приазовські землі.

підказані тактичними міркуваннями – намаганнями російського уряду забезпечити собі підтримку у тилу [221, с. 295].

З цього часу на Балканах швидко зростає кількість осіб, які користувалися російським покровительством (т. зв. *protegé russe*). Серед них можна виділити дві основних категорії [184, р. 112]. Першу складали так звані баратери, право на покровительство яким давала купівля берата – султанської грамоти, патенту. Певну кількість таких бератів отримувало кожне іноземне консульство в Османській імперії для перекладачів з числа місцевого населення, які перебували на його службі. Другу категорію складали балканські жителі та члени їх родин, які перебували в свій час на російській військовій службі. Оскільки балканське населення брало активну участь в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII – початку XIX ст., то категорія ця постійно зростала. Консули Росії допомагали *protegé russe* в їх складних справах, захищали їх перед місцевою владою.

Важливим інструментом “системи покровительства” стали російські консульства на Балканах, право заснувати які Росія отримала за статтею 11 Кючук-Кайнарджийського договору. У 80-х рр. XVIII ст. виникли консульства в Молдавії та Валахії, в Греції (Патрас, Салоніках, Арте та на деяких островах Архіпелагу), в Рагузі (м. Дубровник, сучасна Хорватія), у венеціанських володіннях – Далмації та на Іонічних островах [184, р. 108-110, 112-113]. Консульства повинні були сприяти посиленню престижу та впливу Росії серед місцевих жителів, збирати відомості про їх настрої, про економічний та політичний стан у володіннях Порти, а також сприяти розвитку торгівлі.

Авторитет Росії на Балканах підвищило повернення за угодою Молдови, Валахії та Іонічних островів під сюзеренітет султана вже з рядом обмежень, які полегшували становище місцевого християнського населення: проголошувалася фактична свобода віросповідання, забезпечувалася незмінність господарів¹, скорочувалися податки, туркам заборонялося

---

¹ Господар – титул правителів (князів) Молдавії і Валахії у XIV – XIX ст.

селитися на території Молдавії та Валахії. Росія могла виступати перед турецьким урядом “на користь цих двох князівств” [100, с. 354-355]. Висуваючи ці пункти, царський уряд керувався своїми власними політичними інтересами: Росія розглядала князівства як найважливішу торгову артерію Середньої Європи. В інших володіннях султана на Балканах царський уряд прагнув розширити свій політичний вплив, оскільки він розраховував, що співпраця з християнськими народами, що їх населяли, могла зіграти важливу роль у російсько-турецькому протистоянні [351, р. 8]. Проте це анітрохи не знижує значення договору 1774 р. для болгар та греків, молдаван та волохів, грузин та осетин, інших народів. Договір створив більш сприятливі умови для боротьби цих народів за своє звільнення, тим більше, що прийняті постанови дозволяли Росії чинити тиск на Порту, добиваючись полегшення стану “дружніх народів”¹.

Дунайські князівства взагалі займали особливе місце в системі османських володінь в Європі. Вони користувалися внутрішньою самостійністю, зберігали національний панівний клас (боярство) та керувалися господарями, що призначалися Портою. Проте, це не створювало умов для їх нормального суспільно-економічного розвитку [81, с. 15-16]. Виробничі сили цих областей розвивалися слабо, селяни за своїм матеріальним станом знаходилися на одному з останніх місць в Європі [212, с. 106-107]. Дунайські князівства незмінно ставали ареною перманентних російсько-турецьких воєн, що не могло не позначитися на їх економічному розвитку. Закріплення ж Кючук-Кайнарджийським миром статусу Молдавії та Валахії як автономних областей, що знаходилися під покровительством Росії, стало прецедентом для встановлення такого роду відносин з іншими

---

¹ З цим пов’язано видання султаном наприкінці 1774 р. особливих актів (хатті-шерифів), унаслідок яких статус господарів Молдавії та Валахії ставав більш тривким, полегшувався податковий тягар для населення, останнє певною мірою унебезпечувалося від зловживань з боку збирачів податей та інших чиновників Порти. Відмітимо, що Туреччина затягувала ратифікацію мирного трактату: султан ратифікував угоду в січні 1775 р., але потрібним стало ще укладення 10 (21) березня 1779 р. спеціальної конвенції (Айналі-Кавакської), яка підтвердила Кючук-Кайнарджийський мир [220, р. 91 – 92; 81, с. 26].

православними народами, які знаходилися під владою Порти. Виступи в якості держави-покровительки на захист привілеїв князівств були для Росії засобом дипломатичного впливу на Туреччину, щоб, змушуючи її йти на поступки, просуватися далі у вирішенні задач чорноморської політики, спрямованої на утвердження домінуючого впливу в Причорномор'ї. Одночасно вони справляли вплив на населення Молдавії та Валахії, повертаючи їх симпатії на бік Росії.

Вирішення Чорноморської проблеми поставило перед Росією нову політичну вимогу – відкриття протоків Босфор та Дарданелли для російських військових кораблів, а також вирішення так званого “балканського питання”. Царизм розумів під балканською проблемою комплекс політичних, економічних, стратегічних та соціальних завдань: утвердження переважаючого впливу в Південно-Східній Європі, забезпечення режиму вільного судноплавства по Дунаю, Пруту, Дністру, створення плацдарму на Близькому Сході.

Всі ці прагнення не могли не викликати протидію з боку західної дипломатії, яка ще раніше звернула увагу на “старіючу” Османську імперію та у другій половині XVIII ст. посилила колоніальну експансію на Близькій Схід. Дружні відносини встановила з Туреччиною Франція, не виключаючи її при цьому зі своїх політичних розрахунків та розробляючи плани по відторгненню від Порти деяких територій, в першу чергу – Єгипту. Справедливо розглядаючи Францію як головного суперника на Близькому Сході, активізує, особливо з 80-х років XVIII ст., свою діяльність Англія. Дещо непослідовною була в цій справі політика Австрії: вона часто змінювала свої плани в залежності від міжнародної ситуації, то зміцнюючи “щиру дружбу”, то беручи участь в поділі турецьких володінь. Росія, яка раніше була відрізана від Чорного моря та не мала на ньому свого флоту та укріплених пунктів, не могла суттєво впливати на вирішення Східного питання – його виникнення та генеза протиріч на Балканах проходили без її участі. Позиції Росії, завойовані на Чорному морі в останній третині

XVIII ст., призвели до того, що в подальшому жодна суттєва міжнародна проблема на Балканах та Східному Середземномор'ї не розглядалися без її участі¹.

Безпосереднє значення для міжнародного життя та розвитку “політики покровительства” мали пункти Ясського мирного договору 1791 р., укладеного по закінченню російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр., що підтверджували артикули Кючук-Кайнарджийського: Туреччина давала амністію своїм підданам, що воювали проти неї; дозволяла переселятися зі своєю родиною за кордон тим, хто цього забажає; зобов'язувалася звільнити без викупу всіх християн, захоплених у полон. Ясський мир підтвердив привілеї князівств, закріплені попередніми двосторонніми актами та фіксував додаткові пільги для Молдавії: князівство звільнялося від виплати контрибуції за період воєнного часу на два наступні роки, списувалися всі довоєнні недоїмки, жителям надавалося право переселення в Росію на протязі 14 місяців з часу ратифікації договору [118].

Підписання Ясського договору позначило завершення цілого етапу в російсько-турецьких відносинах та в історії Східного питання. Змінилися завдання Росії на Близькому Сході та міжнародна ситуація в цілому, що призвело до зближення Росії та Туреччини^{II}. Внутрішній стан в Туреччині вимагав не тільки мирного перепочинку, а і налагодження добросусідських відносин з Росією. З боку останньої першим кроком до досягнення цієї мети стала місія М.І.Кутузова в Константинополь в 1792 - 1794 рр. Інструкція, що її він отримав від Катерини II, відображала нові завдання російської дипломатії. “Намірами нашими, – писала імператриця, – звичайно є щиро зберегти мир ти добру згоду з Портою, що нам потрібно для відпочинку по

^I Головним завданням східної політики Росії у XVIII ст. було забезпечення для неї вільних виходів у відкриті моря. Але, піднімаючи питання про розділ Туреччини і відродження Грецької імперії, російський уряд, скоріш за все, думав про реалізацію не горезвісного грандіозного “грецького проекту”, а менш розповсюдженого і ретельно прихованого плану – приєднання Криму [253, с. 66].

^{II} Зміна міжнародних обставин відбулася наприкінці 80-х рр. XVIII ст., коли Франція і Англія, які уклали мир після довготривалої війни за американські колонії, посилили своє проникнення на Схід, діючи проти Росії.

стількох трудах та неспокоях, що їх понесла наша імперія та корисні для поширення торгівлі та приведення в квітучий стан різного населення та установ наших ...”; тому єдиною вимогою Росії було точне виконання укладених домовленостей [102, с. 196].

2.2. Російська “політика покровительства”

у контексті Східного питання

В цілому програма Росії в Східному питанні в 90-х рр. XVIII ст. була спрямована на збереження цілісності Османської імперії та використання її як союзника проти Франції, одним із завдань якої було захоплення басейну Середземного моря. Але загострення боротьби за це між Францією та Англією, можливість захоплення цими державами турецьких володінь та проникнення в район Проток змушували Росію, а з нею і Австрію, почати відстоювати недоторканність володінь своєї сусідки.

Зі свого боку Порта, слабка від війни, а пізніше налякана зростанням агресивних устремлінь Франції в Східному Середземномор’ї, була готова піти на зближення з Росією. В січні 1799 р. імператором Павлом I був підписаний російсько-турецький союзний договір (спрямований проти Франції, яка в 1798 р. окупувала Мальту та почала воєнні дії в Єгипті), згідно з яким Чорне море оголошувалося закритим російсько-турецьким басейном. Проте межі політичного співробітництва були доволі вузькими. Каменем спотикання в цьому плані залишалося подальше “покровительство” Росії православному населенню Балкан.

Необхідно підкреслити, що ані Катерина II, ані інші російські царі, які жорстоко придушували визвольні виступи всередині своєї країни, суб’єктивно не переслідували яких-небудь визвольних цілей і на Балканах. Політика царизму по відношенню до національно-визвольної боротьби балканських народів була непослідовною та сповненою протиріч. І, тим не менш, і в XVIII, і у XIX ст. в народних масах на Балканах продовжувала жити надія на допомогу з боку Росії у справі звільнення. Надія підкріплювалася діями представників царської адміністрації в

Константинополі, яким наказано було намагатися через вірних людей утверджувати серед місцевих жителів прив'язаність до Російської імперії, правителі якої завжди “звертають увагу на одновірців, які таким лютим способом утискаються та принижуються, що кожна війна має на меті дістати їм звільнення від ярма агарянського та заснувати процвітання їх під власним православним пануванням ...” [102, с. 198-199]. Це явище не можна пояснити виключно релігійною спільністю Росії з балканськими народами та іншими факторами ідеологічного плану, хоча вони, безперечно, мали надзвичайно важливе значення. На нашу думку, вирішальну роль тут відігравали дві обставини: по-перше, війни другої половини XVIII ст. показали, що Росія є найбільш потужним суперником Османської імперії, по-друге, власний політичний розрахунок спонукав царський уряд певною мірою враховувати інтереси своїх балканських союзників. Всі російсько-турецькі договори, починаючи з Кючук-Кайнарджийського, неодмінно містили статті про різноманітні пільги та привілеї для тих чи інших балканських народів. В самій Росії іммігранти з балканських країн, а кількість їх в другій половині XVIII ст. значно зросла, користувалися привілеями та перевагами. В дипломатичних переговорах російських посланців з Портою питання про стан християн Європейської Туреччини неодмінно стояло на порядку денному незалежно від того, чи були російсько-турецькі стосунки на той час дружніми чи напруженими. Наприклад, даючи настанови голові константинопольської місії М.І.Кутузову, Катерина II просила “голубити християн, під ярмом варварським пригнічених”, але проявляючи обережність, щоб не привернути увагу турок і не дати, таким чином, приводу для будь-яких утисків християн” [102, с. 198]. Причому обережність не завадила би і в спілкуванні з тими грецькими родинами, які були пов'язані з турками.

Договір 1799 р. створив певні передумови для співпраці між Росією та Туреччиною в балканських справах. Об'єднана російсько-турецька ескадра звільнила зайняті у 1797 р. французами Іонічні острови. Згідно із укладеною

в 1800 р. між Росією та Туреччиною конвенцією з островів в Іонічному морі за ініціативою Росії була створена Республіка Семи Об'єднаних островів^I, сюзереном якої був турецький султан, а “покровителем” – російський цар [263, с. 51].

На початку ХІХ ст. внаслідок загострення суперництва з Францією за вплив в Греції російська політика в грецькому питанні помітно активізувалася. Це поставило перед Росією ще одну проблему – середземноморську – про долю Іонічних островів. З останніх років ХVІІІ ст. Іонічні острови стали відігравати вирішальну роль в балканській політиці Росії, будучи ключовою позицією та найкрупнішою оперативною базою в Східному Середземномор'ї для боротьби проти експансії Наполеона в Південній Італії та на Балканах [82, с. 582], та для боротьби з Туреччиною за політичний та ідеологічний вплив Росії на всі грецькі землі [88, с. 313]. Переслідуючи свої власні інтереси, царський уряд об'єктивно підтримував визвольні прагнення іонічних греків. Створення за допомогою Росії та існування протягом майже дев'яти років Республіки Семи Об'єднаних островів стало першою спробою відновлення грецької національної державності після тривалого періоду османського ярма^{II}.

---

^I Демократична революція у Венеції віддала Іонічні острови до рук французів. Республіка Семи Об'єднаних островів з'явилася на світ внаслідок військової перемоги Росії в кампанії 1798 – 1799 рр. країн другої коаліції і діяльності російської дипломатії. За Константинопольською конвенцією 21 березня (1 квітня) 1800 р. Росія і Туреччина визначили міжнародний статус островів, звільнених від французької окупації 1797 – 1799 рр. об'єднаними силами російсько-турецького флоту під командуванням Ф.Ф.Ушакова, як статус напівнезалежної республіки, сюзереном якої був султан, а гарантом і фактичним покровителем – російський імператор. У внутрішніх справах вона отримала автономію і право на власну конституцію. За Тильзйтським миром 1807 р. Іонічні острови перейшли до Франції. [88, с. 312-314;304-306]

^{II} За Константинопольською конвенцією 1800 р. на Іонічних островах створювалася республіка, яка лише формально визнавала верховну владу султана. Турецьке підданство жителів островів по суті було фіктивним, і Порта фактично не брала участь в організації внутрішнього управління в республіці; вирішальна роль в цьому відношенні належала Росії. Конституція 1803 р. і нові установи, створені на Іонічних островах за активної участі уряду, мали буржуазні риси і були для свого часу прогресивними. Вони більше відповідали інтересам населення островів, ніж окупаційний режим французів після падіння венеціанського панування у 1797 р. [304]

Союзницькі стосунки з Портою, загроза використання Францією національно-визвольного руху підданих султана в своїх інтересах спонукали петербурзький двір прикладати всіх зусиль для того, щоб перешкодити виникненню на Балканах антитурецьких повстань, які могли б ослабити Османську імперію [82, с. 516]. В той же час переважання російського політичного впливу в Стамбулі було використано російською дипломатією для посилення тиску на Порту з метою примусити її покращити становище балканських народів [82, с. 239 – 240, 242 – 243, 252 – 255, 276, 713 – 715]. У вересні 1802 р. було підписано російсько-турецьку угоду про статус Молдови та Валахії¹. Туреччина припускала, що були допущені «зловживання та перекручення деяких постанов» попереднього періоду і що Росія мала право виступати на захист Валахії та Молдови [258, с. 271]. Хоча з ряду вимог російська дипломатія пішла на поступки турецькій стороні, Порту і після цього не виконувала взятих на себе зобов'язань [81, с. 36; 82, с. 713-715]. Російське заступництво принесло тимчасове полегшення становища молдавського та волоського народів. Але і тут простежується амбівалентність “покровительства”: угода передбачала, що посади в князівствах будуть надаватися, як правило, корінним жителям, проте, як і раніше, зберігалось право “залучати чесних та освічених греків, достойних посад, що вони займають”, що дозволяло й надалі обмежувати участь місцевих бояр в управлінні країною [258, с. 271-272]. Російська сторона домоглася лише того, що “при покаранні за злочин греки прирівнювалися до туземців (місцевих жителів – О.У.)” [82, с. 301-302]. Вона не хотіла загороджувати грекам шлях до служби в князівствах, щоб не відштовхнути проросійські налаштовану частину фанаріотів (грецька знать). Росія у всьому шукала свого зиску, навіть у невлаштованому стані Молдови і Валахії та злиденному існуванні їх мешканців, адже це могло спонукати жителів цих

---

¹ Відповідно до домовленостей встановлювався семирічний термін правління господарів, скасовувалися податки, введені після 1783 р., господарі не могли зміщуватися без схвалення російського уряду; ряд статей стосувався покращення правового та майнового стану селянства [197, с. 54].

князівств переселятися в Росію, особливо на пусті землі між Бугом та Дністром та Кримський півострів [82, с. 389-390].

Російське покровительство християнам Османської імперії, зумовлене домовленостями, мало глибокі економічні корені. Це право дало можливість Росії політичним втручанням у внутрішні справи Туреччини оберігати свої економічні зв'язки з Грецією. На початок XIX ст. греки мали великий флот^I. Багато з них, особливо з островів Гідра, Псара, Сіра, були найбагатшими банкірами та торговцями Леванту [345, с. 54]. Таким чином, для Росія, яка на той час ще не мала свого більш-менш значного флоту в Чорному морі, греки були головними посередниками усієї її південної торгівлі, і можна сказати, що успіхи південноросійської торгівлі залежали великою мірою від свободи та безпеки грецької навігації [184, р. 111-112; 345, с. 54; 352, р. 399]. Для грецького судноплавства були зроблені, зокрема, винятки з обмежувальних правил, які діяли по відношенню до іноземної торгівлі та судноплавства в період участі Росії у Континентальній блокаді^{II}. Урядова постанова від 1 (13) жовтня 1809 р. дозволяла судна грецькі та анатолійські вільно допускати в російські порти [227, с. 255]. Пояснювалося це тим, що хоча православні мешканці Балкан та Леванту є підданими Порти, “але більше під її ярмом знаходяться, ніж належать їй та до Росії мають прихильність” [227, с. 255]. Популярним був фіктивний продаж російським підданим іноземних суден, що здійснювався в канцеляріях іноземних місій в Константинополі, а також в судових палатах Одеси та інших портів [101, с. 81]. Фіктивними покупцями були, головним чином, переселенці з Балкан, що закріпилися в Росії та прийняли російське підданство. Численні операції по фіктивній купівлі-продажу торговельних суден врешті-решт призвели до того, що наприкінці

^I За деякими підрахунками, наприклад, у 1803 р. греки мали біля 5 тис. торговельних суден; біля 90 тис. греків були матросами [99, с. 373].

^{II} Континентальна блокада – торговельна блокада Великої Британії, оголошена Наполеоном I у 1806 р. всім союзним і підвладним Франції країнам заборонялося вести торгівлю, підтримувати поштові та інші зносини з Британськими островами. За Тильзітською мирною угодою 1807 р. до блокади змушена була приєднатися і Росія. Практично блокада проіснувала до 1812 р., а офіційно скасована у 1814 р.

першої чверті XIX ст. значна частина балканського морського судноплавства “виявилася під покровительством” Росії [184, р. 112]. Балканські судовласники та купці змогли таким чином скористатися тими пільгами та привілеями, яких Росія домоглася для своєї торгівлі та судноплавства за Кючук-Кайнарджийським та наступними мирними договорами з Портою. Російська влада заплющувала на це очі: великий флот, що ходив під російським прапором в Середземному та Чорному морях, безперечно, сприяв поширенню політичного впливу та торговельних зв'язків Росії на Балканах та Леванті. Але Порта проявляла незадоволення тим фактом, що багато суден, які знаходилися під командуванням капітанів-райя¹, вся команда яких складалася з підданих Порти, мали російський стяг тільки завдяки фіктивним продажам [91, с. 45]. Тривалість такого явища могла призвести до неприємних наслідків у міждержавних стосунках. Тому МЗС Росії в особі барона Г.О.Строганова намагалося виробити положення, які б найбільш вигідно для російської сторони усунули зловживання та перешкодили їх поширенню [91, с. 44-45].

З осені 1803 р. Росія активізувала військові приготування для захисту Балканського півострова від небезпеки вторгнення французів, що могло призвести до падіння Оттоманської імперії [82, с. 626]. Ставало очевидним, що суспільно-політичні зрушення в Європі робили необхідним висування російським урядом якоїсь конструктивної політичної програми, яка б відповідала інтересам греків й південнослов'янських народів та протистояла б в той же час французькій пропаганді. Вважаючи таку можливість цілком реальною, царський уряд намагався застосувати заходи, щоб забезпечити собі вирішальну роль у визначенні долі володінь султана в Європі [82, с. 624-625]. Але доки Туреччина існувала та залишалась російським союзником, треба було її захищати від прагнень Наполеона і навіть стримувати визвольні устремління балканських народів [82, с. 516]. Необхідно також було не викликати яких-небудь підозр з боку європейських держав - Англії та

---

¹ Райя – назва немусульман в Османській імперії.

особливо Австрії, - які завжди ревниво та з підозрою стежили за всіма акціями Росії на Балканах. Російська сторона повідомила англійський сент-джеймський кабінет про свої наміри, домагатися “покращення долі” підданих султана, а потім внесла пропозицію спільно наполягати на внесенні в союзний договір з Портою відповідних статей [82, с. 634-637; 83, с. 123-126]. Лондон сприйняв ці дипломатичні акції вороже, оскільки бачив для себе пряму загрозу в активізації політики Росії на Балканах та в російському переважанні в Константинополі.

Маючи перед собою такі складні зовнішньополітичні завдання, Олександр I не вважав за можливе протиставляти французькій пропаганді будь-яких декларацій та обіцянок відносно майбутньої незалежності греків та інших народів Балканського півострова¹. В даній міжнародній обстановці, в умовах, коли Туреччина була російським союзником, а французи ще не пішли на пряму агресію на Південному Сході Європи, Олександр I віддавав перевагу обережній тактиці: не зв’язуючи себе будь-якими обіцянками на далеке майбутнє, розширювати політичні контакти з балканськими діячами, запевнювати їх, що Росія потурбується про покращення політичної долі підданих султана [82, с. 575-584, 651-657]. І ряд кроків в цьому напрямі був зроблений: так, наприклад, в грудні 1803 р. російський посланець в Константинополі А.Я.Італінський отримав наказ “знову запевняти рейс-ефендія, наскільки корисно та необхідно для спокою та безпеки Порти” надати Греції широкі автономні права [82, с. 571-572]. Прихильність греків до Росії розглядалася як запасний варіант: досягнута згода між Росією та Туреччиною змушувала, з одного боку, припинити, принаймні, відкрите “покровительство”, а в той же час, з іншого боку, підтримування російсько-грецьких зв’язків протиставлялося французькій пропаганді та могло стати в нагоді у випадку погіршення стосунків з Портою [82, с. 515-516]. При цьому досягнення пригніченими народами незалежності не входило в плани Росії,

---

¹ Щоправда, така перспектива розглядалася в Петербурзі як досить прийнятна в майбутньому, наприклад, у випадку, якщо б греки надали серйозну допомогу Росії під час майбутніх битв із французами на Балканах [83, с. 112-113].

оскільки могло нанести удар по існуванню Османської імперії як такої [82, с. 515-516].

На протязі наступного року єдиною метою, яку могла переслідувати Росія, було збереження Османської імперії в незмінному стані та перешкоджання зазіханню на неї інших держав, головним чином – Франції [82, с. 635]. Неспокій відносно інтриг французів в державах, що перебували під турецьким пануванням, спонукав Росію знову активізувати старі зв'язки, що існували між російським двором та оттоманськими підданими православного віросповідання [82, с. 635, 652]. А.Я.Італінський постійно намагався утримати Порту від репресивних заходів по відношенню до греків та переконати її в тому, наскільки важливо турецькому уряду заслужити довіру своїх підданих прихильним до них ставленням, а не озлоблювати і змушувати їх прислухатися до підступних переконувань Франції [82, с. 635; 83, с. 77]. Імператор розумів, що і гуманні почуття, і політичні завдання вимагають збереження російського впливу на грецький та слов'янські народи, і що інші дії призведуть до втрати будь-якого впливу [82, с. 636]. Російському представнику в Іонічній республіці Г.Д.Моченіго було наказано розширювати зв'язки з місцевими жителями, зміцнювати їх довіру, запевняти в добрих намірах імператора та його постійній турботі про них; при цьому сумлінно уникати всього, що могло б скомпрометувати російську сторону перед Портою [83, с. 112]. Росія не могла відкрито виступати за повне звільнення всіх грецьких територій, хоча й передбачала можливість з часом забезпечити їм статус, рівний з Дунайськими князівствами або Іонічною республікою [83, с. 112, 154]. Олександр I в той час бажав забезпечити, принаймні, більш терпиме існування християнським народам, що “стогнуть під володарюванням Порти, і тим самим зробити і її власний стан менш хитким” [83, с. 150].

Протягом 1805 р. обставини в Південно-Східній Європі неухильно загострювалися через експансіоністські прагнення наполеонівської Франції. Урядом Олександра I 11 (23) вересня 1805 р. був підписаний новий

російсько-турецький договір, в цілому, спрямований проти Франції [83, с. 589-594]. Договір передбачав взаємодопомогу сторін у випадку війни з Наполеоном, Туреччина підтверджувала свій обов'язок пропускати російські військові судна через Протоки; було підтверджено право Росії покровительствувати християнському населенню Османської імперії. Султан погоджувався з продовженням окупації російськими військами Іонічних островів (секретна стаття 4). Чорне море фактично проголошувалося внутрішнім російсько-турецьким басейном.

Домовленість 1805 р. була однією з самих нетривалих в історії міжнародних відносин^I. Свої зобов'язання по відношенню до Росії турки незабаром порушили в Молдові та Валахії, усунувши без відома Росії господарів К.Іпсіланті та О.Мурузі та замінивши на профранцузькі налаштованих О.Сутцу та С.Каллімахі [85, с. 32]^{II}. У відповідь на це Олександр I наказав військам вступити в князівства. Було розпочато російсько-турецьку війну 1806 –1812 рр.

Взагалі, російська програма у Східному питанні на 1806 р. ще не була остаточно сформульована: російський уряд продовжував турбуватися про укріплення союзу з Туреччиною [84, с. 11], але при цьому робив спроби домовитися з Францією або Англією про створення кількох незалежних слов'янських держав на Балканах – безумовно, під покровительством Росії [84, с. 56; 197, с. 60-61]. Ці буферні держави під номінальною владою Порту – одне - зі слов'янських народів, інше - “з усіх грецьких народностей, об'єднаних з Іонічною республікою”, – повинні були стати перешкодою на шляху французького проникнення в Туреччину [84, с. 56]. Таким чином,

---

^I Зміни політичної ситуації в Європі після розгрому третьої антинаполеонівської коаліції під Аустерліцем у грудні 1805 р. докорінно вплинули на російсько-турецькі відносини та змусили уряд Олександра I шукати нових засобів, щоб не дати можливості Наполеону стати господарем на Балканах та в Східному Середземномор'ї й зруйнувати імперію османів. Вже в січні 1806 р. султан Селім III визнав імператорський титул Наполеона, чого не зробив у 1804 р. під впливом Росії, а восени були закриті Протоки для російських військових кораблів.

^{II} Цей акт турецького уряду був прямим порушенням російсько-турецької угоди від 12 (24) вересня 1802 р. [82, с. 301] і став приводом для початку війни.

населення цих держав, яке, будучи вже прихильним до Росії через спільність релігії та мови, було б віддане їй ще більше через вдячність за забезпечення самостійного існування [84, с. 56]. Непослідовність програми пояснювалася тим, що в будь-якому випадку Олександр I був проти повного розподілу Османської імперії, вважаючи це небезпечним політичним актом для Росії.

Розрив російсько-турецьких відносин та нова війна з Портою надали широкі можливості для територіальних завоювань: ще з кінця XVIII ст. у розрахунках царизму було приєднання Дунайських князівств, а з посиленням національно-визвольного руху – і утвердження впливу в Сербії. Проте російсько-французькі переговори 1807 – 1808 рр. (після Тільзйтського миру¹) про поділ Османської імперії не призвели до вироблення спільного плану. Адже головна причина того, що Туреччина так довго існувала, полягала в її розподілі: кожна з великих держав була стурбована, передусім, тим, яка частка може дістатися супернику, і, поки здавалося, що сусіду дістанеться більше, вони не могли домовитися [342, с. 174].

Відсутністю послідовності та реалістичності характеризувалася політика уряду Олександра I у Східному питанні в період від Тільзита до початку Вітчизняної війни 1812 р. Значною мірою це було наслідком тієї обставини, що в своїх політичних акціях, які стосувалися Туреччини та її підданих-християн, він виходив не з безпосередніх завдань та інтересів Росії на Балканах та Близькому Сході, а з головної зовнішньополітичної задачі: необхідності будь-якими засобами протистояти агресії наполеонівської Франції в Європі. В дійсності, ані Бонапарт, ані Олександр I не були зацікавлені в розподілі Османської імперії, хоч і вели з цього приводу довгу дипломатичну гру [86, с. 245; 218, с. 63-79]. Царський уряд не був на той час прихильником заснування на Балканах великої слов'янської або грецької держави і, проголошуючи цю мету, намагався лише знайти нові резерви для протистояння з Францією.

---

¹ Тільзйтський мир було укладено 25 червня 1807 р. в наслідок особистих переговорів Олександра I та Наполеона I. До тексту договору входила згода Росії приєднатися до Континентальної блокади [84, с. 637 – 642].

У 1807 р. російськими військами на користь Франції була залишена Іонічна республіка [84, с. 648-649]. Це був великий удар по престижу Росії та її “політиці покровительства”. Як помітив Г.Д.Моченіго: ”легко уявити собі, яке враження повинно було справити на островах та в Греції ця неочікувана зміна та наскільки слабшає наш вплив на розум тих, кого ми вже втретє^I прирікаємо на небезпеку та відчай, коли вони бачать, що ми поспіхом полишаємо їх” [85, с. 76]. З іншого боку, як не намагались тоді англійці увійти в довіру до греків, останні, як мореплавці та купці, ніколи не могли знайти в англійському урядові покровительства настільки співчутливого та корисного, яке дарувала їм Росія [97, с. 167]. Як писав І.Каподістрія у 1811 р.: “Росія має право очікувати відданості з боку греків. І греки їй віддані... Росія завжди та ж сама по відношенню до них і ... її могутнє покровительство ніколи їх не залишить” [99, с. 383].

28 травня 1812 р. в умовах несприятливої для Росії політичної обстановки був підписаний Бухарестський мирний договір [87, с. 412-417]. Росія отримала Бессарабію з встановленням російсько-турецького кордону по р. Прут. Молдавія і Валахія поверталися Туреччині, при цьому вони отримали автономний статус шляхом підтвердження постанов Ясського договору^{II}. Об’єктивним наслідком цього акту було розширення прав внутрішньої автономії, збереження впливу Росії та посилення класової та національно-визвольної боротьби народів Дунайських князівств. Російські представники вимагали від Порти не призначати ніколи на княжіння в Молдавії та Валахії, позбавивши їх можливості навіть претендувати на це, О.Сутцо та О.Ганджері, яких звинуватили в злочинних інтригах [87, с. 427]^{III}. Широка внутрішня автономія була надана Сербії.

^I Вірогідно, перші два рази – це невіршеність грецького питання на користь греків після двох російсько-турецьких війн 1768 – 1774 рр. та 1787 – 1791 рр.

^{II} Маються на увазі привілеї Молдавії та Валахії, обумовлені ст. 16 Кючук-Кайнарджийської і ст. 4 Яської угод [113; 118], а також російсько-турецькою угодою про Валахію і Молдавію від 24 вересня 1802 р. [82, с. 301, 713 – 715]

^{III} Впливові фанаріоти Олександр Сутцо, Олександр Ганджері (Ханджерлі) і Скарлат Калімакі були профранцузько налаштовані. У серпні 1806 р. О.Ганджері було призначено головним драгоманом Порти; О.Сутцо і С.Калімакі на вимогу французького представника

2.3. Від ворогування до оберігання: “політика покровительства” в умовах налагодження російсько-турецьких відносин

Під час Вітчизняної війни 1812 р. та зарубіжних походів 1813–1814 рр. уряд Олександра I не мав можливості вести більш-менш активну політику по відношенню до Туреччини та балканських народів. Але не міг та не хотів й повністю відсторонитися від втручання в балканські справи. До цього змушували напружений стан в Південно-Східній Європі, намагання Франції, Великобританії та Австрії підірвати позиції Росії в цьому регіоні. Згідно з інструкціями Олександра I Головнокомандуючому Дунайською армією П.В.Чичагову останній повинен був ще до підписання мирного договору переконувати Порту в загрозі з боку Франції, навіть дати обіцянку у разі “перемоги над спільними противниками” повернути Іонічну республіку [87, с. 364]. Якщо б мир не був укладеним, то П.В.Чичагову потрібно було “греків збуджувати до повалення тяжкого для них магометанського ярма”; з албанців скласти наймане військо; Алі-пашу підбурювати до виступів^I, а якщо не вийде – то скинути його владу [87, с. 364].

Бухарестський договір не усунув ряд розходжень між сторонами. Турецька влада чинила перепони навігації в протоках з Чорного в Середземне море; були складнощі з імміграцією в Росію мешканців Дунайських князівств, яка була передбачена мирним договором. На серйозні складнощі наштовхнулося впровадження в життя привілеїв Молдавії й Валахії та права Росії захищати інтереси їх населення^{II}. В цілому, протягом

у Константинополі були призначені турецьким урядом господарями у Валахії і Молдавії, замість усунених Костянтина Іпсиланті і Олександра Мурузі, відомих своїми симпатіями відносно Росії і посаджених на господарські престולי у 1802 р. за схваленням російського посланця.

^I Алі-паша Янінський (біля 1744 – 1822) – албанський феодал, родом з Тенслени (Південна Албанія), правитель значної частини Балканського півострова. Скориставшись занепадом центральної влади у Османській імперії, зайняв у 1787 р. Яніну (Північна Греція), потім поширив владу на значну частину Албанії та Греції з населенням 1,5 млн. чол. (1812). Мав власну армію і флот, підтримував відносини з іноземними країнами.

^{II} Хоч призначення господарів було узгоджено з російським посланцем (Іоанн Караджа – у Валахії та Скарлат Каллімакі – у Молдавії), Порта відхилилася від виконання умови про звільнення князівств, що знаходилися у тяжкому економічному становищі, від уплати податків на протязі двох років [218, с. 88].

1812 – 1813 рр., користуючись надзвичайно складними міжнародними обставинами того часу, Порто ставила своїм завданням домогтися повної ревізії Бухарестського договору. Вона розраховувала повернути собі території, втрачені в ході війни 1806 – 1812 рр. та примусити Росію відмовитися від прав покровительства Дунайським князівствам та Сербії¹.

Політично активні діячі серед сербів, чорногорців та греків гаряче сподівалися, що Олександр I, який ще нещодавно претендував на роль покровителя “одновірних та одноплемінних” народів Балканського півострова, ставши “вирішувачем долі” Європи, забезпечить краще майбутнє і балканським народам, поставив на міжнародному форумі питання про необхідність покращення їх політичного становища, про припинення терору та свавілля з боку турецької влади [218, с. 93]. Грецькі громадські діячі ставили своєю головною метою домогтися за допомогою Росії відновлення Республіки Семи Об’єднаних островів в тому вигляді, в якому вона існувала до Тільзитського миру. Головним захисником цієї справи виступав Іоанн Каподістрія. Влітку 1813 р., коли його батьківщина - о. Корфу був блокований англійським флотом, І.Каподістрія направив російському дипломату К.В.Нессельроде записку про Іонічні острови. В ній доводилася необхідність та можливість відновити Республіку Семи Об’єднаних островів під сюзеренітетом Порти. Тільки таким шляхом, на думку І.Каподістрії, Росія могла б зберегти “свій вплив та зв’язки на Сході” та перешкодити встановленню в Греції виключного переважання Англії, “яке з часом може стати небезпечним для чорноморської торгівлі” [88, с. 312-314]. І.Каподістрія

---

¹ Навесні та влітку 1813 р. у зв’язку з небажанням сербів скласти зброю та добровільно передати Порті фортеці згідно зі ст.8 договору ситуація в Сербії загострилася [88, с. 165–166, 219-220]. За словами І.Каподістрії: “Бухарестський договір поклав межі покровительству, яке Росія весь час надавала Сербії” [88, с. 268]. В умовах воєнної загрози з боку Франції його поспішне укладення було зумовлене інтересами Росії в укріпленні відносин з Портою, тому відкрите надавання допомоги сербам або навіть надання їм притулку було для Росії досить несприятливим. І.Каподістрія серйозно побоювався посилення французького впливу в Османській імперії; рішення Дивана силою зброї підкорити сербів, на його думку, “нажахає та злякає” інші балканські народи, “всі вони перестануть сподіватися на російську допомогу й покровительство” та схияляться перед французьким ярмом, лише б звільнитися від турецького [88, с. 268].

намагався пов'язати національні інтереси іонійців з економічними та політичними інтересами Росії в Середземномор'ї^I. Проте цар був безсилий: в даних умовах він не вважав за можливе зробити щось для греків-іонійців, оскільки наслідком його дій було б небезпечне втручання іноземних держав в його стосунки з Туреччиною [97, с. 194].

До Віденського конгресу Великобританія, Австрія та Франція підішли з єдиним планом врегулювання Східного питання - визнання статус-кво на Балканах та Близькому Сході для того, щоб скувати на найближче майбутнє активність Росії в цьому регіоні [88, с. 153-154; 218, с. 103-106]. Правлячими колами Стамбула, як і раніше, розглядалася традиційна ізоляціоністська політика, за якої залишалась можливість користуватися підтримкою тої чи іншої держави. Діяльність Росії була спрямована на контроль за дотриманням всіх угод з Портою, в тому числі і Бухарестської [89, с. 196], та доведення природного права російського імператора захищати християн греко-православного віросповідання, які знаходилися під оттоманським пануванням. Активний тиск на царський уряд у балканських справах в період роботи конгресу здійснювали грецькі іммігранти, що знаходилися на російській службі^{II}. Конгрес не вирішив, але визначив долю Іонічних островів. За спеціальною конвенцією, яка була укладена в Парижі 5 листопада (24 жовтня) 1815 р., Іонічні острови були передані під протекторат Англії як "незалежна держава" під назвою "Об'єднані області островів

^I Навесні 1814 р. Англія з санкції союзників зайняла о. Корфу. В її руках опинилися всі Іонічні острови (інші були зайняті ще у 1809 – 1810 рр.). Долю Іонічних островів мали вирішити в ході переговорів на Віденському конгресі.

^{II} Їхнім рупором була група аристократів, що входила в придворні кола Петербурга та користувалася особою довірою та покровительством царя. Серед них перша роль належала І.Каподистрії, який під час роботи Віденського конгресу став одним з найближчих радників Олександра І. Серед політичних діячів Іоанн Каподістрія виділявся як прихильник помірнוליберального напрямку, на противагу політичної системи Меттерніха. Він схилився до конституційних форм правління і національних принципів державності. Опинившись на високій посаді в Росії, Каподістрія не приховував своїх патріотичних почуттів і намірів використати всі можливості для покращення долі своїх співвітчизників-іонійців, а також всіх греків. Разом з ним на користь греків діяли Олександр Стурдза і його сестра Роксанда – фрейліна імператриці Єлизавети Олексіївни; герой Вітчизняної війни і майбутній вождь "Філікі Етерії" Олександр Іпсиланти, митрополит округу Арти (Епір), а потім Бухаресту – Ігнатій та ін.

Іонічних” [89, с. 586, 705-706]. Як писав кількома місяцями раніше І.Каподістрія, Англія і Австрія вороже ставляться до Республіки через побоювання розповсюдження ідей свободи та незалежності на всю Грецію та прагнення підірвати авторитет Росії у християн - підданих Туреччини [89, с. 379, 456].

Непримиренна позиція Порти по відношенню до врегулювання розбіжностей з Росією, пов'язаних з виконанням статей Бухарестського миру [89, с. 527-528], наносила відчутні удари по престижу Росії на Балканах. Дієвість захисту Росії інтересів сербів, молдаван та валахів могла стати важливим прецедентом та сприяла б в подальшому розширенню російських політичних позицій в інших балканських землях.

Повідомлення про повернення Бонапарта, що надійшло до Відня, перервало переговори щодо Східного питання. За нових умов здавалося необхідним передусім усунути можливість зближення Порти з Наполеоном [89, с. 301, 346-347]. Тепер, вірогідно, під впливом виявленої змови Великобританії, Австрії та Франції, спрямованої проти Росії, стало відкидатися будь-яке посередництво цих держав у врегулюванні російсько-турецьких розходжень. Цей принцип по суті ліг в основу подальшої політики Росії по відношенню до Туреччини та послідовно проводився протягом наступних років [90, с. 704]. Важливість збереження миру з Туреччиною була пов'язана, при цьому, з подальшим покровительством жителям Молдавії, Валахії та всім грекам, яке в силу релігійної та політичної близькості “за прикладом його августійших предків” згоден був надавати імператор [89, с. 347]. Покровительство, узаконене трактатами, розглядалося як моральна сила, яка завжди допомагала Росії та паралізувала ворожі задуми Османської імперії [89, с. 347], як моральний вплив Російської імперії на Сході. Відмічалось, що імператор не може допустити, щоб цей результат був досягнутий “ціною крові та сліз християнських підданих” Туреччини: покровительство надавалося, щоб зберегти їх, а не для того, щоб підставити їх під гнів османів [89, с. 457].

Після “ста днів” учасники конгресу не поверталися до обговорення східних справ, які таїли в собі непримиренні протиріччя між двома провідними європейськими державами – Росією та Англією. Туреччина, відмовившись від участі в загальноєвропейському мирному врегулюванні, опинилася поза системою договорів, укладених у Відні. Принцип легітимізму та консерватизму, проголошений державами-переможницями Франції як основа міжнародних відносин, союз монархів Росії, Австрії та Пруссії (Священний союз), створений для підтримки такого стану речей, – все це не могло не стримувати активності всієї подальшої політики Росії у Східному питанні та по суті відібрало право на свободу дій по відношенню до Османської імперії.

Наприкінці 1815 р. другим статс-секретарем в Російське міністерство іноземних справ, яким управляв К.В.Нессельроде, був призначений І.Каподістрія, головою його канцелярії – О.С.Стурдза. І.Каподістрія повідомив царя, що буде продовжувати приватні відносини з греками-іонійцями, а це може викликати недовіру Англії та інших кабінетів, тому не бачив в своєму призначенні нічого доброго [97, с. 203]. При цьому цар, поставившись до почуттів І.Каподістрії з повагою, та вважаючи за корисне, щоб греки мали в особі І.Каподістрії такого повіреного, пообіцяв всі справи, які стосувалися їх, довіряти своєму новому статс-секретарю [97, с. 203]. Опинившись на посту другого статс-секретаря в іноземних справах, І.Каподістрія не втрачав жодної можливості для надання допомоги грекам, іонійцям, грецьким іммігрантам, які жили в Росії [97, с. 210-212; 186, с. 162-164].

В першій половині 1816 р. російське міністерство закордонних справ почало розробку програми подальшого курсу політики по відношенню до Туреччини та її підданих-християн. І.Каподістрія висунув перед Олександром I широкий та послідовний план вирішення балканського питання. Першим кроком до цього було б перетворення трьох придунайських князівств в майже повністю незалежні від Порти держави, об'єднані між

собою в політичний союз, які б знаходилися під колективною протекцією всіх великих держав. Наступним етапом повинно було стати створення держави "еллінів", тобто фактично повний крах влади Туреччини над народами Балканського півострова [97, с. 210-212]. Проте плани І.Каподістрії були нереальними та утопічними в своїй основі, оскільки будувалися без врахування всієї гостроти протиріч між Росією та іншими великими державами і були позбавлені вірної оцінки можливостей та бажань уряду Олександра І здійснення таких радикальних політичних перетворень¹. У завдання політики Росії в Південно-Східній Європі в епоху Священного союзу не входила ані відкрита територіальна експансія, ані боротьба за національне звільнення підкорених Туреччиною народів. Царський уряд намагався закріпити ті успіхи, які були досягнуті в ході воєн з Туреччиною протягом останньої третини XVIII ст. та на початку XIX ст.

Намагання досягнути згоди з турецьким урядом з приводу невиконання Бухарестського миру [90, с. 430, 676-677; 92, с. 418-419] не принесли результатів. Посланець в Стамбулі барон Г.О.Строганов писав: "Словом, поки Росія буде зберігати свої зв'язки з християнськими підданими Порти за допомогою своїх засобів та свого права на захист останніх або, точніше, поки вона буде міцніти та процвітати, турки будуть розглядати мир з нею лише як перемир'я" [91, с. 392]. Г.О.Строганов переконував царя не відмовлятися від покровительства балканським народам, від вже початої дипломатичної боротьби, продовжувати вимагати від Порти покращення становища Сербії та Дунайських князівств, які очікували укріплення їх безпеки, та греків, які бачили в російському впливі на пригнічувачів єдину можливість позбавитися від тиранії та жадібності останніх [91, с. 393]. Навіть на початку 1820 р. відносини з Туреччиною знаходилися в тому ж стані, в якому вони знаходилися у 1812 –1813 рр., з тією лише різницею, що з 1816 р. князівства

---

¹ Так само не здійснили помітного впливу плани та пропозиції представників консервативних кіл, серед яких був митрополит Ігнатій, колишній господар Дунайських князівств Костянтин Іпсиланті та деякі інші греки. Вони доводили неодмінність падіння Османської імперії, зацікавленість Росії в прискоренні цієї події та будували плани підготовки нової війни з Туреччиною [90, с. 699 – 700].

стали користуватися певною мірою своїми привілеями, та Сербія не була більше віддана “на плюндрування та пограбування” [92, с. 215]. Не бажаючи ані війни, ані завоювань для розширення своїх володінь, Росія прагнула зберегти все в незмінному стані. За цих умов вона сподівалася зміцнити свої позиції на Сході шляхом “законного” впливу, який їй надавали договори для забезпечення “гідного та спокійного існування християнам – османським підданам, які мають право на покровительство” з її боку [92, с. 419]. Своєму наполегливому бажанню допомогти знедоленим грекам, сербам та жителям князівств Росія надавала форму турботи про спокій в Османській імперії, оскільки утвердження султаном основ та гарантій мирного існування християн поверне йому спокій та благополуччя, і, зокрема, греки побачать в укріпленні зв’язків між обома державами джерело своєї безпеки на майбутнє [92, с. 419].

Ще однією характерною особливістю зовнішньополітичного курсу уряду Олександра I після створення віденської системи був страх перед війною на Сході, прагнення її уникнути або відтягнути, наскільки можливо [90, с. 174-175]. Це було результатом чіткого розуміння, що при тодішньому воєнно-економічному потенціалі Росії, при співвідношенні сил на міжнародній арені, неможливо було досягнути радикальних перемін на Балканах та Ближньому Сході воєнними засобами. Г.О.Строганову було наказано під час проведення переговорів усувати будь-яку можливість або привід до війни, навіть якщо б вони ґрунтувалася на самих безперечних правах [90, с. 175]. Принципом, який визначав стосунки Росії з Туреччиною та європейськими державами, було бажання російської сторони підтримати з ними мир [92, с. 213]. Імператорська політика прагнула переконати турецький уряд в необхідності поважання прав та релігійних привілеїв християн, які знаходилися під його верховною владою, з тим, щоб благополуччя та безпека прив’язували до їх рідної землі, і тим самим вирішилося б питання їх незадоволень [90, с. 189, 211].

Система міжнародних відносин, заснована у 1814 - 1815 рр., змушувала уряд Олександра I розробити нові принципи політики по відношенню до балканських народів відповідно до ролі, яку тепер грала Росія на міжнародній арені. Творець Священного Союзу повинен був утримуватися від будь-яких акцій, які шкодили інтересам його союзників, та, передусім Австрії, яка безпосередньо межувала з балканськими володіннями Туреччини. Австрія могла розглядати російське покровительство як привід, щоб постійно викликати занепокоєння у Порти перед небезпекою, яка їй нібито загрожувала, та разом із Англією пропонувати їй свою підтримку в суперечках з Росією [90, с. 174]. Разом з тим, Олександр I не міг відмовитися від ролі покровителя з релігійно-ідеологічних та суто практичних міркувань, оскільки піддані султана залишалися потенційною та потужною силою, яку при необхідності можна було б застосувати, добиваючись вигідного для Росії вирішення Східного питання. Через це необхідно було і надалі підтримувати і розширювати зв'язки з балканськими народами, не афішуючи їх [89, с. 287]. Росія проводила лінію переконання Туреччини заспокоїти своїх християнських підданих не загрозами застосування зброї, а шляхом знищення всіх причин для незадоволення; тим самим вона зможе залучити ці народи в своє лоно [90, с. 175, 189].

Виходячи з усіх своїх різноманітних розрахунків та роздумів, уряд Олександра I дотримувався правила: будувати всі свої політичні акції відносно балканських народів на правах, які були закріплені за Росією міжнародними договорами [90, с. 189, 704]. Таких договорів були три: Кючук-Кайнарджийський, Ясський і Бухарестський. Відповідно до них Росія отримувала право захищати релігійні інтереси, а в більш широкому розумінні – покровительствувати всім православним підданим султана; гарантувати надання сербам прав внутрішньої автономії та їх виконання Портою; безпосередньо втручатися у внутрішні справи Молдавії та Валахії, обмежуючи владу в них Туреччини як держави-сюзерена [90, с. 697-699]. Мова йшла не про владу однієї держави в іншій. Малися на увазі закріплені в

договорах умови, на яких Порта повинна була забезпечити “процвітання” її підданих, які користувалися правом на покровительство Росії, оскільки остання повернула їх під скіпетр Порти [90, с. 704-705]^I.

Після 1815 р. російський уряд, як і раніше, надавав покровительство та грошову допомогу окремим представникам грецького духовенства та особам, які мали які-небудь заслуги перед Росією. Члени царської родини, придворна знать, Синод не скупилися на пожертви грецьким релігійним^{II} та культурним установам. Російські консульства в Леванті, більша частина яких знаходилася в грецьких землях, мали не тільки комерційні, а й політичні функції, що було передбачено в інструкціях по їх діяльності. В одній з них зазначалося: “Ми зобов’язані покровительствувати грекам-турецьким підданим та ми зобов’язані надати їм можливість користуватися цим покровительством, не ставлячи під загрозу їхню безпеку та не викликаючи підозр в уряді, під ярмом якого вони знаходяться, одним словом, ми повинні використовувати всі переваги, не зловживаючи ними” [218, с. 164]. Проте цікавим є випадок, коли прохання господаря Валахії Караджи влітку 1817 р. в наданні йому притулку в Росії було відхилено імператором [91, с. 751]. У відповіді на прохання Караджи І.Каподістрія в своєму листі відмітив, що деякі родовиті греки були прийняті в свій час в Росії; “уряд засипав їх своїми милостями”, але прибуття князів Кантемира, Гіка, Маврокордато та Іпсиланті сталося або напередодні, або внаслідок війни [91, с. 103]. А виконання бажань Караджи не повинно було суперечити вищим інтересам, якими на той час були намагання підтримати мир з Туреччиною, оскільки переселення господаря без згоди на те турок могло виставити в хибному світлі наміри петербурзького двору [91, с. 104].

^I Крім того, на Балканах існували політичні одиниці, які формально не входили до складу Османської імперії. Такими були Іонічні острови, поставлені під протекцію Великобританії, та Чорногорія, існування якої як незалежної держави не було “узаконено” жодним з міжнародних договорів. По відношенню до Іонічних островів та Чорногорії петербурзький двір був змушений особливо рахуватися з правами та інтересами інших держав – Великобританії та Австрії.

^{II} Див, наприклад, дані про пожертви на користь Єрусалимського храму Гроба Господня: [90, с. 189–190].

Впливове становище І.Каподістрії в царському уряді сприяло активізації російсько-грецьких зв'язків в період 1816 – 1820 рр. Наслідком цього були і спроби російської дипломатії покращити становище іонійців, які знаходилися під протекторатом Великобританії. Цар направив листи до фельдмаршала герцога Веллінгтона та міністра закордонних справ лорда Каслрі, в яких було прохання обговорити засоби, які могли б покращити становище іонічного населення [92, с. 81]. Важко було припустити, що цар дійсно розраховував щось змінити шляхом дипломатичного втручання з боку Росії. Але після всіх перешкод, які Англія чинила Росії на міжнародній арені, він, вірогідно, був радий можливості продемонструвати своє незадоволення політикою лондонського кабінету в державі, яка знаходилася ще не так давно під російським протекторатом. За відомостями російської константинопольської місії жителі островів проявляли надзвичайну прихильність до Росії та, чим їх більше гнобили, тим більше вони сподівалися на допомогу останньої [92, с. 405].

Традиційне покровительство Росії балканським народам виявилось неможливим поєднати з вірністю принципам Священного Союзу. В результаті, на початок 20-х років XIX ст. російські позиції в Адриатиці та Середземномор'ї виявилися набагато слабшими, ніж в період наполеонівських воєн. Але царський уряд і не прагнув їх укріпити або розширити. Він ставив своєю головною метою врегулювати внутрішній стан турецьких провінцій, які знаходилися в безпосередній близькості до Росії – Молдавії, Валахії та Сербії, домогтися визнання Портою та привести в дію їх автономні права [90, с. 697-699]. Але активна діяльність, яка розвивалася для вирішення цих завдань російською дипломатією, не завершилася успіхом. Вона була перервана початком революції в Греції.

2.4. Вирішення Грецького питання під час Східної кризи 20-х рр. XIX ст.

В 20-х роках XIX ст. Східне питання отримало новий розвиток і переросло у Східну кризу у зв'язку з повстанням в Греції та російсько-турецькою війною 1828 – 1829 рр. У 1821 р. під керівництвом революційної організації “Філікі Етерія” на чолі з російським офіцером О.Іпсиланті з повстання в Дунайських князівствах почалася Визвольна війна грецького народу (1821 – 1829)^I. Напередодні цієї війни, в листопаді 1819 р., І.Каподістрія висловлював думку про невідворотність революції в умовах системи, яка “порушує всі права та знищує всі зачатки процвітання” [91, с. 145]. І хоча він казав це відносно Іонічних островів, в той же час бачив її сильний вплив на всю Грецію і, відповідно, на європейську Туреччину [91, с. 145]. Всюди ходили чутки, що петербурзький двір допомагає здійсненню плану повстання, і що Олександр I та І.Каподістрія особисто підбурювали таємні задуми [93, с. 48, 627, 634]. Проте “покровительство” грекам не означало підтримку царизмом грецького національно-визвольного руху. Ставлення до “Філікі Етерії” уряду Олександра I спочатку було нейтральним, але поступово стало ворожим, і підготовка до збройного повстання за звільнення Греції велася без відома та всупереч політиці петербурзького двору [186, с. 347-350].

Повстання в Молдавії та Валахії, хоч і закінчилося поразкою, не було безрезультатним: воно сприяло вибуху національно-визвольного повстання греків. Головним осередком його стала Морея, звідки рух розповсюдився на інші райони континентальної Греції та острови^{II}.

^I Про розвиток грецького національно-визвольного руху і Грецьку революцію див.: [185; 186; 218; 318; 264].

^{II} Перші постріли пролунали на півночі Пелопоннесу неподалік від Калаврити 16 (28) березня 1821 р. Тут греки на чолі з етеристом Н.Соліотисом напали на турецьких збирачів податків. Офіційно в Греції День незалежності святкується 25 березня. Згідно грецькій історіографії 25 березня 1821 р. митрополит Германос у монастирі Св. Лаври урочисто оголосив про початок повстання проти турецького панування. (Хоч існує і спростування цього факту. – Див.: [179, с. 23].

Порта побоювалася виступу Росії на захист одновірців. Представники Англії, Австрії, Франції в Константинополі із занепокоєнням запитували російського посла Г.О.Строганова, чи було йому відомо про підготовку повстання греків, на що останній відповів: “Збурення греків невідомі російському двору, і останній застосує заходи сприяння для утихомирювання бунтівників та для збереження взаємної дружби між державами” [197, с. 78]. Таким чином, царський уряд відмежовувався від повстання та засудив його керівників. Першим прагненням царя було погасити у своїх союзників та у турецького уряду підозри, що рух на чолі з його флігель-ад’ютантом О.Іпсиланті був інспірований та підготовлений Росією. Підозри були результатом багаторічного покровительства, захисту інтересів балканських народів, а також тим, що повстанці використовували ім’я Росії, щоб примножити кількість своїх прихильників [93, с. 38].

Керівник МВС В.П.Кочубей вирішив за необхідне запропонувати головному керівникові південних губерній Росії О.Ф.Ланжерону в середині березня 1821 р. терміново припинити видачу паспортів, за якими могли звернутися греки, що проживали в Одесі, для виїзду за кордон [93, с. 69]. У зв’язку з цим виїзд греків, які намагалися перебратися до Бессарабії, а далі – у Дунайські князівства, з Одеси було заборонено, так само, як і пересилання грошей [18, арк. 4зв., 7 – 8, 18, 28 – 29, 36, 41].

О.Іпсиланті був викреслений зі списків російської армії із заборною повертатися коли-небудь в Росію; імператор відмовив йому в допомозі [93, с. 68, 71]¹. Про це було повідомлено російським дипломатичним представникам за кордоном, а також про негативну реакцію імператора на сповіщення про повстання [93, с. 72, 629]. З позицією Олександра І погоджувався противник революційних заходів статс-секретар І.Каподістрія, який більш ніж будь-хто цікавився та переймався долею своєї батьківщини: у повстаннях, що спалахнули, він вбачав дію руйнуючих принципів [93, с. 73],

---

¹ Відмітимо, що Тудора Владіміреску – ватажка повстання у Валахії, до цього нагородженого хрестом Св. Володимира, было викреслено зі списку кавалерів цього ордену [93, с. 71].

та відмічав, що вже жоден дипломатичний засіб не міг відновити порядок в князівствах та Греції, оскільки війна поставила перед греками необхідність обирати поміж смертю, боговідступництвом та рабством [97, с. 264].

Хоча Олександр I і засудив повстання, Росія не могла довго залишатися мовчазним спостерігачем жорстокого переслідування християн в Османській імперії. Гоніння Порти на православних розглядалося російським представництвом як порушення російсько-турецьких договорів, а, відповідно, і як удар по її престижу [93, с. 246-247]. Байдужість загрожувала підірвати довіру, яку відчували до неї пригнічені балканські народи. Відповідно, під удар були поставлені вплив Росії на Балканах та можливості використання нею цих народів у випадку воєнного конфлікту з Туреччиною. Рескриптом від 31 березня (12 квітня) 1821 р. імператор наказував Г.О.Строганову притримуватися лінії поведінки, за якою Порта знала б, що принципи його ніколи не дозволять підтримувати повстання; з іншого ж боку, щоб жертви подій, зв'язані узами єдиної віри, знаходили у посланця підтримку [93, с. 94].

Проте наприкінці квітня – в травні 1821 р. поряд з каральними акціями¹ Порти здійснила заходи економічного порядку. Для всіх грецьких суден під стягами європейських держав, а також для суден країн, які не мали торговельних угод з Туреччиною, Босфор і Дарданелли були закриті. Оскільки значна частина морської торгівлі півдня Росії здійснювалася на грецьких суднах, що ходили під російським прапором, дії Порти боляче відбилися на хлібній торгівлі всього Новоросійського краю [345, с. 53-54, 66]. Дискримінаційні заходи були здійснені і по відношенню до російських суден: проводився огляд, команди зазнавали фізичної розправи [93, с. 166, 168]. Середземноморська торгівля Росії та торговельні операції власне з Османською імперією до літа 1821 р. були практично повністю паралізовані.

---

¹ У березні 1821 р. обставини у Стамбулі різко змінилися: почали використовуватися перші репресивні методи проти греків, було видано маніфест султана з метою розпалювання релігійного фанатизму мусульманського населення проти християн; Росія розглядалася як винуватиця “заколоту” підданих султана. Введені в Дунайські князівства турецькі війська не щадили життя і майна мирних жителів. Див. також: [93, с. 133].

Серйозно постраждав економічний розвиток південних та почасти центральних районів Росії [197, с. 79]. Російська сторона розуміла, що якщо такий стан буде збережений і надалі, то скоро буде покінчено і з торгівлею, і з флотом. І те, і інше – наслідок зусиль останніх 50 років, і дати їх знищити – означало бути відкинутими на півстоліття назад [93, с. 246].

Порта формально не заперечувала гарантованого договірними положеннями права Росії на патронажне втручання на користь князівств, але це право повністю ігнорувалося [93, с. 168]. Вона висувала претензії по відношенню до греків, які у великій кількості втікали до Росії. Російське МЗС дотримувалося позиції невпевненості в провіні цих біженців, заявляючи, що релігія та гуманізм змушують врятувати їх від ярих фанатиків, що віддають на смерть без розбору всіх тих, хто носить в Туреччині ім'я християнина [93, с. 152]. К.В.Нессельроде не вітав повстання, але виправдовував греків, які шукали спасіння в іншій країні, тікаючи від неминучої мученицької смерті, що ставило за завдання перед будь-яким християнським урядом не відмовляти їм у притулку [93, с. 152]. До того ж жодне з договірних зобов'язань не вимагало цього від Росії. Г.О.Строганову було наказано не тільки відхиляти будь-яку вимогу, яку Порта могла пред'явити щодо цього, але навіть заявляти, що за даних умов імператор розпорядився про надання права притулку в Росії тим християнам, які звернуться з відповідним клопотанням [93, с. 152].

Марно чекаючи від царя офіційного дипломатичного виступу на захист греків, посланець наполегливо вимагав від свого уряду відповідних інструкцій та повноважень. “До сих пір, – писав він, звертаючись до К.В.Нессельроде, - я діяв тільки як християнин. Накажіть мені говорити від імені імператора, вкажіть, якими висловами, зв'яжіть мене, якщо можливо, по руках та ногах, щоб я не міг сказати більше, ніж треба” [340, с. 53]. Г.О.Строганов був єдиним з усіх акредитованих при дворі султана іноземних дипломатичних представників, який з власних спонукань намагався відкрито

виступати на захист мирного грецького населення, яке знищувалося [340, с. 52].

В політичних колах Константинополя достатньо добре розуміли, що якщо Росія не наважувалася скористатися своїм правом виступати на захист інтересів християнських підданих султана, то значить не відчувала себе достатньо сильною. Було очевидно, що для того, щоб завадити подальшому несприятливому ходу подій, підтримати престиж Росії, захистити її економічні та політичні інтереси на Балканах та Близькому Сході необхідні були найрішучіші засоби. 6 (18) липня 1821 р. російський уряд направив Порті ноту, в якій в ультимативній формі поставив вимогу відновити повною мірою дію російсько-турецьких договорів, особливо відносно прав грецьких та інших християнських підданих та свободи торгового мореплавства у Протоках. Підкреслювалося, що невиконання договірних зобов'язань поставить Порту у відкрито ворожі стосунки з усім християнським світом та примусить Росію взяти православних підданих Туреччини під своє покровительство [93, с. 207-210]. Г.О.Строганов уже відкрито натякав, що якщо неприємності та смути будуть продовжуватися, то Росія перестане вбачати в міцності існування Османської імперії залог миру, та, навпаки, буде змушена “виконати рано чи пізно те, що їй наказують її спаплюжена релігія, її договори, які порушуються, її одновірці, які зазнають гонінь” [93, с. 208]. Посланець заявив, що Османська імперія ставить християнський світ перед питанням – чи можна допустити існування держави, яка загрожує існуванню миру, який дістався світу ціною таких жертв [93, с. 209]. Невиконання вказаних в ноті вимог Росії поставить Туреччину в стан відкрито ворожої сторони по відношенню до християнського світу, і тим самим греки отримають законне право на самозахист. Росія ж буде вважати своїм святим обов'язком надати їм притулок, покровительство та допомогу [93, с. 210]. Вручена нота залишилася без відповіді. Наприкінці липня 1821 р. Г.О.Строганов об'явив про від'їзд посольства з Константинополя. Олександр надав Східній кризі розвиватися ніби-то поза позиції Росії. Тактика

вичікування змінювалася з демаршами перед Портою, проте загальна лінія простежується досить чітко: жодних рішучих дій, оскільки грецьке повстання – дошкульна перешкода в загальноєвропейській контрреволюційній згоді.

Протягом 1821 – 1828 рр. йшли переговори Росії з європейськими державами про стан Греції та долю Туреччини [94, с. 159-161, 702-704; 95, с. 131-134; 97, с. 263-292; 197, с. 78-88; 216, с. 23-29; 218, с. 201-273]. Уряд Великобританії та Австрії сильно побоювалися, що Росія зміцнить свої позиції на Балканах та Близькому Сході [93, с. 194, 336-340, 666], тому, прагнучи завадити можливості вирішення Східної кризи воєнними засобами, не поспішали повідомляти Петербургу свою позицію у випадку російсько-турецької війни та давати згоду на якесь спеціальне обговорення Східного питання [93, с. 399-400, 451-453]. Згідно трактуванню англійського кабінету сенс договірних постанов, на яких ґрунтувалося покровительство, полягав в тому, що треба розглядати Порту як сторону, яка взяла на себе зобов'язання перед Росією надавати покровительство тій частині своїх підданих, про яких йде мова в договорах, проте Росія аж ніяк не запрошується взяти їх під своє безпосереднє покровительство; здійснювати покровительство належить лише тій державі, під чиїм суверенітетом ці піддані знаходяться [93, с. 491]. Таким чином, була визначена різниця між безпосереднім покровительством Порту та опосередкованим покровительством Росії. Франція та Прусія в силу різноманітних причин могли грати лише другорядну роль в східному конфлікті¹. Порту ж чудово розуміла, що, продовжуючи різанину та переслідування християн, наносячи шкоду Росії, вона не шкодить іншим європейським державам, оскільки була впевнена, що корисливі інтереси візьмуть верх над почуттями [93, с. 247]. Ізолюваній Росії залишалося шукати шанси для досягнення врегулювання з турками, або чекати, коли союзні держави визнають неможливість подальшого співіснування з оттоманським урядом [93, с. 262]. І.Каподістрія не вважав прийнятним

---

¹ Берлінський кабінет зайняв ухильну позицію, не бажаючи псувати відносини з Віднем та Лондоном, а Франція, не бажаючи через війну посилення Австрії, була зацікавлена у підтримці статус-кво на Балканах.

досягнення врегулювання іншими державами для Росії, але без неї [93, с. 263, 377; 503-506, 702-709].

Грецьке повстання, як відомо, викликало гаряче співчуття в Росії та інших європейських країнах [94, с. 368; 95, с. 283, 755]. Боротьба підвладних Туреччині народів за національне звільнення зустрічала схвалення та підтримку не тільки прогресивно налаштованого дворянства та буржуазних прошарків, але і правлячих кіл Російської імперії, сановників та воєначальників, близьких до царя. Майже одностайна налаштованість суспільної думки Росії на користь допомоги грекам, що підняли повстання, хоч і складалася під сильним впливом традиційних симпатій російських людей до одновірців, що страждали під турецьким ярмом, мала в той же час важливу соціально-економічну сторону, відбиваючи зацікавленість частини правлячого класу в негайному та вигідному для економічних та політичних інтересів Росії вирішенні Східного питання^I. Репресії проти грецького населення в Туреччині не принесли жодній з західних країн таких матеріальних збитків, як Росії, зовнішня торгівля якої в південних морях різко впала у зв'язку із цим [340, с. 68].

Оскільки Порта не прийняла висунутих Росією попередніх умов та посилювала репресії проти своїх християнських підданих, і К.В.Нессельроде, і І.Каподістрія не виключали можливості російсько-турецької війни [93, с. 369, 677]^{II}. Засуджуючи повстання, І.Каподістрія все ж схилився на сторону грецької нації, відмічаючи, що вона захищається, щоб уникнути небезпеки, що їй загрожувала [93, с. 329]. Проте небажання сприяти революції та розвалу Священного Союзу примушувало петербурзький двір уникати нового конфлікту з Портою [93, с. 424]. Війна при співвідношенні сил, що склалися на міжнародній арені на 1821 - 1822 рр., при недостатності військово-економічного потенціалу Росії здавалася царю

^I Про позиції прогресивних кіл російського суспільства, у т.ч. – декабристів, щодо грецького повстання див.: [219; 339; 340].

^{II} Метою цієї війни, як зазначалося, було не прагнення територіального розширення, не посилення свого політичного впливу, а “позбавлення Сходу від двох звалених на нього нещастя: від турецького ярма та революції”. Див.: [93, с. 402 – 404].

передчасною і небезпечною. В ході обговорення з союзними державами царський уряд не висував офіційно яких-небудь конкретних пропозицій, але передбачав можливість двох рішень Східної кризи: переходу до рук європейських держав або під їх протекторат певної частини турецьких володінь на Балканах або створення там нової християнської (грецької) держави, віддаючи, очевидно, перевагу другій перспективі [218, с. 221-230]. Проте коли виявилось, що жодна з великих держав не підтримує спроб Росії вирішити конфлікт військовими засобами та порушити статус-кво, уряд Олександра I віддав перевагу добиватися надання Портою грецьким областям автономних прав. Такі наміри проявилися в наступному етапі Східної кризи – у 1823 – 1825 рр. В конфіденційній записці Російського МЗС “Про умиротворення Греції”, розісланій урядам великих держав в січні 1824 р., пропонувалося встановити в континентальній Греції князівства, подібні до Дунайських: Східну Грецію (Фессалія, Беотія, Аттика), Західну Грецію (колишні володіння Венеції на албанському узбережжі, Епір, Акарнанія) та Південну Грецію (Морея та, можливо, Крит)¹. Пропозиції, сформульовані в записці, носили компромісний та помірний характер. З одного боку, в них відбивалося бажання петербурзького кабінету добитися припинення військових дій, відновивши тим самим морську торгівлю Росії через Протоки, а також не допустити фізичного винищення греків як християнської нації у випадку перемоги османів [94, с. 727]. З іншого боку, Олександр I разом з Меттерніхом та іншими членами Священного союзу засуджували грецьких повстанців. Подальші наради зі Східного питання та їх безрезультатність взагалі змусили російську сторону слідувати виключно “своїм власним потребам та керуватися своїми власними інтересами” [218, с. 237; 94, с. 727]. Цей поворот змусив Англію піти на зближення з Росією. Росія ж шукала зближення з Англією у зв’язку з посиленням англійського впливу серед греків після визнання другою в березні 1823 р. Греції воюючою

---

¹ На островах архіпелагу існувало б муніципальне самоврядування. Порта, маючи верховну владу над князівствами, отримувала б щорічну данину, але втрачала права посилати туди пашей і губернаторів [218, с. 232 – 233].

стороною, та отримання останньою в наступному році англійської позики [94, с. 93, 686; 179, с. 29]^I. Більш вигідне зовнішньополітичне становище дозволило Росії почати підготовку до зовсім небажаної війни^{II}. Непередбачені події – смерть Олександра I та повстання декабристів – відсунули її на декілька років.

Подальша дипломатична боротьба [218, с. 239-273], безрезультатні спроби вирішити Східну кризу в інтересах Росії мирними засобами поставило уряд наступного імператора - Миколи I перед неминучістю війни з Туреччиною, яку оголосили 26 квітня 1828 р. Цікаво, що в маніфесті про війну її причини обґрунтовувалися порушенням Портою умов російсько-турецьких договорів, збитками, що наносилися чорноморській торгівлі Росії; в ньому ані слова не говорилося про допомогу грекам, про захист інтересів християнських народів Туреччини та ін. [169, № 34] Хоч для пояснення причин війни російський уряд видав Декларацію від 14 квітня 1828 р., в якій назвав Росію державою-покровителькою князівств Молдавії і Валахії і вказав на наругу, якій були піддані грецьке духовництво та вельможні християни [169, № 34]. Російським військам наказувалося “уражати норавливих і дружелюбно простягати руку єдиновірцям” [169, № 35]. Циркуляром від 3 лютого 1829 р. міністр внутрішніх справ по волі імператора наказав, щоб турецькі піддані, що знаходилися «по торгівлі в наших провінціях» були затримані там через війну та не проживали близько турецького кордону, а були відправлені всередину Росії [2, арк. 125]. На додачу до 4 383 200 тур. піастрів у вигляді грошової допомоги [170, № 77], на початку весни 1829 р.

^I 23 березня (4 квітня) 1826 р. у Петербурзі було підписано англо-російський протокол, який передбачав співпрацю обох країн у припиненні греко-турецької війни на основі надання Греції повної внутрішньої автономії. 24 червня (6 липня) 1827 р. у Лондоні було укладено англо-франко-російську конвенцію, яка містила основні положення Петербурзького протоколу і додаткову таємну статтю, в якій передбачалося прийняття названими країнами примусових заходів для припинення воєнних дій в Греції.

^{II} Влітку 1824 р. спостерігалось покращення російсько-турецьких відносин. На виконання обіцянок Порта мала почати звільнення від своїх військ Дунайських князівств. Наказом Олександра I від 15 (27) серпня 1824 р. Колегії іноземних справ повідомлялося про призначення О.І.Рібоп'єра надзвичайним посланцем і повноважним міністром Росії у Константинополі [94, с. 594, 599, 764]. Але подальшого покращення відносин не відбулося: Порта усіляко ухилялася від виконання своїх зобов'язань [95, с. 764].

Микола I на прохання І.Каподістрії, обраного у 1827 р. грецьким президентом, надав Греції ще один мільйон рублів [96, с. 154, 578; 103, с. 151].

За підписаним 2 (14) вересня 1829 р. мирним договором [96, с. 266-270] в Адріанополі за Грецією визнавалася автономія¹, розширилися території Росії на Кавказі та в гирлі Дунаю. Були підтверджені та суттєво доповнені права повернених Туреччині Дунайських князівств. Проголошувалася повна свобода торгівлі російських підданих в Туреччині та торгівельного судноплавства в протоках з Чорного в Середземне море, по всій течії Дунаю. В Адріанопольському трактаті були обумовлені значні зміни в суспільно-політичному устрої Дунайських князівств та в їх стосунках з турецьким урядом, який фактично втрачав можливість регулювати внутрішній стан в цих областях: князівства звільнялися від турецьких військ, натуральні поставки замінювалися єдиним грошовим внеском, господарям надавалася свобода у внутрішньому управлінні та ін. Створювалися умови для подальшого поширення російського впливу в князівствах. Умови миру по відношенню до Молдавії та Валахії сприяли їх суспільно-економічному прогресу, росту їх політичної самостійності. Тільки так царський уряд міг розраховувати на укріплення своїх позицій в Дунайських князівствах, підняття престижу Росії на Балканах [212, с. 199].

В цілому Адріанопольський мир був важливим кроком на шляху до розширення внутрішньої самостійності Дунайських князівств, до їх повного виділення зі складу Османської імперії. Аналогічним було значення і для Сербії, яка тепер пов'язувалася з Портою лише зобов'язанням сплачування дані. Укладенням Адріанопольського миру завершувалася гостра фаза Східного питання і починався новий етап його розвитку: визначилося виділення зі складу Османської імперії ряду окраїнних балканських

---

¹ Незалежність Греції було проголошено 22 січня (3 лютого) 1830 р. протоколом лондонської конференції. При цьому територію незалежної Греції було скорочено на користь Туреччини. 12 (24) квітня 1830 р. Порто визнала незалежність Греції. До складу Греції не увійшли о. Крит і області Акарнанія, Етолія, Фессалія. Іонічні острови залишалися в руках англійців до 1864 р.

областей; серби, молдавани та валахи змогли відповідно до Адріанопольського миру значно зміцнити свою автономію; ці народи, як і греки, зробили важливі кроки в напрямку створення своїх національних держав¹.

Розглянуті вище події дозволяють нам зробити висновки і проаналізувати зміни, які сформували окремий напрямок зовнішньої політики Росії у Східному питанні, який отримав назву “політика покровительства”.

Причини виникнення в міжнародній політиці Європи наприкінці XVIII ст. Східного питання полягали, з одного боку, в кризі самої Турецької держави та розвитку національно-визвольного руху народів, що знаходилися під владою султанського уряду; а з іншого – в посиленні боротьби великих держав за економічне та політичне домінування в Південно-Східній Європі та на Близькому Сході. Стосунки між європейськими країнами по питанню розподілу Туреччини характеризує висловлювання австрійського імператора Йосифа II: “Константинополь завжди буде яблуком розбрату між європейськими державами, через це одне місто вони відмовляться від розподілу Туреччини... Я, у всякому випадку, хотів би бачити там краще яничарські тюрбани, аніж козацькі папахи” [248, с. 47].

Політика Росії по відношенню до балканських народів носила амбівалентний характер: з одного боку – давність культурно-історичних зв'язків та спільність віросповідання обумовлювали появу “покровительства”, з іншого – мінливість двосторонніх стосунків Росії та Туреччини змушувала першу патрунувати обережно. Її дії мали традиційне ідеологічне забарвлення. Покровительство православної Росії одночасно балканським народам, які страждали під ярмом мусульман, стало вже у

---

¹ Але не отримала свободи Болгарія, хоча умови для цього були. Спроба болгарських патріотів підняти повстання була заблокована російським урядом. Можливо, Росія не хотіла загострювати стосунки з Туреччиною, а для правлячих кіл Росії було властиво надавати підтримку антитурецьким рухам лише тоді, коли вони вважали це вигідним для себе. Після укладення миру всім турецьким підданам, які знаходилися в Росії, було дозволено повернутися в Туреччину або проживати в Росії, де їм буде завгодно [2, арк. 125].

XVIII ст. офіційною доктриною. Ідеї релігійного месіанізму слугували зазвичай обґрунтуванням та прикриттям реальної мети російських правлячих кіл на Сході. Подібно до того, як у ставленні греків до росіян була певна доля прагматизму, так і головною метою Росії в регіоні було не тільки і не стільки звільнення греків, скільки посилення воєнно-політичного впливу Росії в чорноморському та середземноморському басейнах та укріплення південних рубежів Російської імперії. При цьому греки сприймалися як природні союзники Росії, які могли надати допомогу при досягненні цієї мети. Росія, підтримуючи в періоди зближення досить дружні стосунки з Туреччиною, завжди мала на увазі певний “запасний план” на випадок руйнування Османської імперії “через внутрішні причини”. Хоч і не можна відкидати вплив релігійної самосвідомості російського суспільства того часу.

З кінця 60-х років XVIII ст., коли після приходу до влади Катерини II активізувалася політика Росії на Балканах, до переможного завершення російсько-турецької війни 1828 - 1829 рр. та укладення Адріанопольського миру російська політика по відношенню до Туреччини та балканських народів пройшла ряд етапів у своєму розвитку:

1) період, що починався російсько-турецькою війною 1768 – 1774 рр. та закінчувався останніми роками XVIII ст.

Успішні для Росії війни створили перспективу подальшого розширення імперії на південь. З цього часу стало явним, що основою міжнародних протиріч в Південно-Східній Європі та басейні Чорного моря стало протиборство між Росією та Туреччиною. У цей же період зароджується “політика покровительства”. Росія, скориставшись пунктами Кючук-Кайнарджийської угоди, а потім, підтвердивши їх Ясською, починає публічно виказувати свою підтримку балканським православним.

2) період наполеонівських воєн, обмежений 1798 – 1812 рр.

Велика Французька революція та початок наполеонівських воєн призвели до корінних змін всієї міжнародної обстановки в Європі. Левант став одною з арен жорсткої боротьби між Францією та її основними

противниками – Великобританією та Росією. В боротьбі проти французів в цьому регіоні царський уряд розраховував спертися, з одного боку, на союз з Туреччиною, а з іншого – на підтримку підданих султана. Щоб здійснити такі задуми, російська дипломатія на початку XIX ст. намагалася стримати розвиток антитурецького руху на Балканах, а тому домагалася здійснення Портою засобів, які б покращили стан її підданих.

На кінець 1806 р. зазнали краху розрахунки Росії закріпити свою перевагу на Балканах та в Східному Середземномор'ї шляхом союзу з Туреччиною. Російсько-турецька війна 1806 – 1812 рр., Тільзітський мир 1807 р. призвели до нової перебудови міжнародної обстановки в Європі. Втративши свої позиції в Леванті, Росія у 1807 – 1812 рр. була змушена відмовитися від активної політики на Балканах. Сфера її інтересів на той час обмежувалася театром воєнних дій з Туреччиною та концентрувалася в Сербії, Північній Болгарії, Молдавії та Валахії. Однією з важливих завдань війни з Османською імперією стало отримання Росією виходу на нижню течію Дунаю.

3) період між закінченням російсько-турецької війни у 1812 р. та початком Грецької революції у 1821 р.

Після створення Священного Союзу та проголошення принципів консерватизму та легітимізму як основи міжнародних відносин в Європі уряд Олександра I фактично відмовився від подальшої територіальної експансії на Балканах та слідував принципам обереганя щодо Туреччини. Він прагнув уникнути нового воєнного конфлікту на Сході, врегулювати балканську проблему шляхом здійснення на практиці широкої внутрішньої автономії Дунайських князівств та Сербії. По відношенню до інших балканських народів проявляв велику обережність та стриманість.

4) період Східної кризи 20-х років XIX ст.

Протягом Східної кризи російська політика не була однотипною, змінювалася відповідно до своїх завдань та методів. Царський уряд засудив повстання греків. Проте революційні події на Балканах призвели до різкого

загострення російсько-турецьких стосунків. Закриття Проток для кораблів під російським стягом нанесло важкий удар чорноморській торгівлі. Відновлення свободи навігації в Протоках, примушення Порти до виконання всіх інших порушених умов російсько-турецьких договорів, з одного боку, вирішення грецького питання, з іншого, – такими були дві самостійні, але нерозривно пов'язані між собою проблеми, вирішення яких вимагали найважливіші економічні та зовнішньополітичні інтереси Росії. Перемога Росії у війні з Туреччиною у 1829 р. призвела до завершення Східної кризи. Була створена незалежна Грецька держава.

Із укладанням Адріанопольського миру, проголошенням автономії, а у 1830 р і незалежності Греції “політика покровительства” не припиняє свого існування, а лише переходить у наступний етап у нових міжнародних умовах.

В період кінця XVIII – початку XIX ст. в умовах російсько-турецьких воєн, що слідували одна за одною, за підтримки та сприянні з боку царського уряду в масових масштабах йшло переселення греків в Росію. Ярмо жорстокої тиранії, постійне зазіхання на життя та майно грецького населення в Османській імперії робили умови його існування неможливо важкими. Російський уряд надавав переселенцям пільги та грошову допомогу. Ці переселенці разом з корінним населенням, яке вже проживало в межах Росії, створили в краю, який в давні часи був зоною грецької колонізації, ланцюг грецьких общин, що простягалися від гирла Дунаю до Азовського моря. Питання про життя та діяльність грецьких громад, які сформувалися на південноукраїнських землях Російської імперії, розглянуті нами в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3

УРЯДОВА ПОЛІТИКА СПРИЯННЯ МІСЬКИМ ГРЕЦЬКИМ ГРОМАДАМ

У досліджуваний період економіка Балкан зазнає значних змін – розвиток виробничих сил, включення до загальноєвропейської торгівлі спонукає найбільш активних представників балканських народів створювати у великих середземноморських містах торговельні колонії. Зростанням торгівлі обумовлюється і поява першої буржуазії на Балканах – грецької. Роблячи поїздки по справах, подовгу проживаючи в інших містах, купці-греки обзаводилися там своїми будинками. Дуже часто тимчасове проживання перетворювалося на постійне. В результаті до початку ХІХ ст. грецькі громади існували у всіх великих містах європейської й азіатської Туреччини, Європі, Єгипті. У зв'язку з описаними вище подіями грецькі переселенці з'являються і на теренах Російської імперії.

3.1. Причини грецької еміграції

та географія розселення греків на теренах сучасної України

Як відомо, з ХV ст. на території Греції, включаючи острівну частину, поступово поширилася жорстка влада Османської імперії. На початок періоду, що розглядається, імперія переживала серйозну внутрішню кризу, викликану розвалом воєнно-ленної системи. Економіка країни перебувала у стані занепаду. Сільське господарство деградувало, селяни, доведені до крайніх злиднів, кидали своє господарство та бігли світ за очі [264, с. 12].

М.І.Кутузов, перебуваючи в якості надзвичайного посла Росії в Константинополі, свідчив про наступне: “Непосильні податки, через які засмучення в народі множиться щогодини, відверті нарікання та неспокій по всій Румелії та інших місцях, єдиною причиною чого є незадоволення народу, є доказами, наскільки небажана форма правління народу та спосіб збирання податків” [102, с. 324]. Схожі явища повсюдно спостерігалися в

Європейській Туреччині. Та хоча наприкінці XVIII ст. на Балканах та прибережних районах Малої Азії почали проявлятися прогресивні соціально-економічні тенденції, їх слабкість не могла змінити загальну картину.

Надзвичайною бідою для країни були заколоти крупних феодалів-сепаратистів. В урядових колах не припинялася боротьба за владу між окремими угрупованнями [102, с. 317]. “У Салоні, у Лівадії та інших румельських місцях, – сповіщав російський консул в Пелопоннесі Х.Комнін, – стаються міжусобні бійки та сутички, від чого тамтешні жителі піддаються розоренню” [186, с. 43]. Румелія перетворилася в арену безчинств численних банд так званих дагдиларів або кирджалі¹. Населення, передусім християнське, терпіло від них нечувані утиски. Тільки зі східної частини Південної Болгарії у 1793 та 1794 рр. втекли, рятуючи своє життя, в Валахію та Бессарабію близько 40 тисяч болгарських селян [350, с. 322].

Відмітимо, що балканські народи перебували у безправ'ї не тому, що були греками, болгарами чи сербами, а тому що були християнами. Поняття етносу було на той час досить розмитим, будь-яка людина, що прийняла іслам, вважалась турком. Система пригнічення базувалася на релігійному принципі, немусульмани були основним податковим станом (райя)^{II}.

З початком розпаду централізованої системи управління найбільш привабливим об'єктом для збагачення влади стали купці. Купець-грек не тільки не міг отримати будь-якої підтримки від турецької адміністрації, а й повинен був якомога краще приховувати від неї свої операції. Тому торгівля в Греції була пов'язана з великим ризиком. Грецькі купці були змушені шукати захист в інших державах, взагалі переселялися закордон та займалися торгівлею з Грецією в якості іноземних підданих.

^I Дагдилари – учасники банд, які переховувалися в горах. Кирджалі – в степах, або інше значення – від м. Кинджалі у Болгарії. Вони склалися з дезертирів – солдатів, яничар, дрібних феодалів, які не повернулися в Малу Азію після війни 1787 – 1791 рр. До них приєднувалися позастанові елементи із числа знедолених селян, здебільшого турки, але були серед них і болгарі, албанці та ін.

^{II} В багатьох багатонаціональних грецьких поселеннях, особливо віддалених від турецьких гарнізонів, османські намісники особа не втручалися в життя греків, слідкуючи лише за виконанням останніми своїх повинностей [346, с. 65].

Проте було б невірним вважати, що всі насилля та жорстокості, яких зазнавали греки, робилися за підтримки Порти. Ці ексцеси викликали втечу населення за межі імперії, в результаті чого підривалася економіка країни. Окрім цього, доведене до крайнощів населення посилювало боротьбу проти турецького панування. Все це викликало глибоке занепокоєння у більш далекоглядних представників уряду Османської імперії. Наприклад, в ході проведення загальнодержавних реформ султана Селима III передбачалося і певне покращення громадянського становища греків (заохочувалося створення грецьких шкіл, в Стамбулі була відкрита типографія, дозволялося будівництво грецьких церков). Проте ці більш ніж скромні заходи були негативно зустрінуті більшістю османських землевласників та чиновників – “жоден турецький паша не розділяє, однак, гуманні наміри султана”, і “участь греків не стала менш нещасною” [99, с. 376]. Тому будь-яка іноземна пропаганда проти правлячої верхівки Османської імперії знаходила відгук на території Греції.

Еміграція з Греції відбувалася протягом всього турецького панування. У XVIII ст. вона набула особливо масового характеру. Греки переселялися як в інші провінції імперії, так і за її межі.

В історії імміграції греків в Росію можна виділити наступні етапи: 1) з початку XVI ст. до 1762 р.; 2) з 1762 г. до 1821 р.; 3) з 1821 г. до 1830 р.; 4) з 1830 р. до 70-х рр. XIX ст.; 5) 70-і рр. XIX ст. – 1917 р. Критеріями щодо їх визначення є причини переселення (внутрішні та зовнішні), масштаби та інтенсивність цього процесу, політика російського уряду по відношенню до іммігрантів. Необхідно враховувати, що в межах цих періодів спостерігалися уповільнення та інтенсифікація. Остання, як правило, була викликана воєнними конфліктами. Грецію залишали найбільш активні елементи її населення, які були незадоволені економічними та політичними умовами в країні.

Серед причин еміграції можна виділити: 1) соціально-економічні (єдність віросповідання; розширення комерційної діяльності; пільги, що їх

надавала Росія, проводячи “політику покровительства”); 2) політичні (міжнародні воєнні конфлікти, феодальні війни).

Ще за часів Івана IV греки нерідко перетинали турецький кордон у складі царських посольств, що відправлялися на батьківщину [178, с. 78]. В основному виїжджала знать (фанаріоти), яка не знайшла спільної мови з султанською адміністрацією або зі своїми підданими; духовенство – викладати в Росії грецьку мову, філософію, богослов’я; купці, військові, що було пов’язано з кризою османської військової організації. Ці категорії селилися в крупних містах дисперсно. Вони швидко асимілювалися, хоча, якщо приток переселенців був постійним, виникали невеликі громади – “братства”, як, наприклад, в Києві, Харкові, Львові [250; 251; 260; 313; 314, с. 50-63, 100-125; 320].

Розселення греків на українських землях було досить широким. Міграційні процеси охопили не тільки окремі міста, але і цілі регіони – Крим, Північне Причорномор’я, Приазов’я. Найбільш відомі грецькі громади на території сучасної України сформувалися у XVII – на початку XIX ст. Їхня поява була пов’язана з наданими привілеями і самоврядуванням, активізацією політики Росії на Балканах і заступництвом, з необхідністю освоєння багатих, але мало заселених земель. Важливо відзначити, що грецькі громади в Криму, Приазов’ї, Бессарабії відрізнялися за етнічними і культурними характеристиками від грецьких громад у Ніжині, Одесі, Полтаві, Херсоні та інших містах. Вони мали свою специфіку, обумовлену своєрідністю культурних традицій греків, що колись жили в різних куточках Османської імперії – материковій Греції, Архіпелазі, Малій Азії (Анатолії), південному сході Болгарії (Румелії); професійною орієнтацією іммігрантів; багатонаціональним середовищем, у яке вони потрапили.

Переселенці з Османської імперії часто розглядали своє перебування в Україні як тимчасове і розраховували повернутися на свою батьківщину. Однак після здобуття Грецією незалежності на батьківщину повернулися не всі. Занадто глибоким виявилось коріння, пущене в Україні. Грецькі громади

переживали різні періоди – спади і підйоми, причинами яких були політичні, релігійні, ідеологічні, організаційні, особистісні й інші фактори.

Активному переселенню в Росію сприяла відсутність ефективної системи прикордонного контролю в Османській імперії. Греків приваблювали можливості проникнення на нові ринки збуту, де збільшувався попит на сировину і сільськогосподарську продукцію, існували сприятливі фактори соціально-економічного розвитку Півдня України.

Починаючи з XVII ст., центром імміграції, в основному вихідців з Епіру і Македонії, стало місто в центральній частині України – Ніжин [203; 277; 311; 341]. Багато привілеїв грекам було надано гетьманськими універсалами. Комерційна заповзятливість і активність греків збагатили Ніжин, зробили його одним з великих торговельних міст. Однак наприкінці XVIII ст. торговельне значення Ніжина впало у зв'язку з виходом Росії на узбережжя Чорного моря і переміщенням торговельних шляхів. Багато грецьких купців переселилися в інші міста. З ревізьких сказок 1782 р. до грецької громади міста було приписано 408 греків чоловічої статі і 357 жіночої [311, с. 14].

Нечисленною була грецька громада Полтави. В основному, популярність її пов'язана з ім'ям одного з найвідоміших представників новогрецького Просвітництва Євгенія Булгаріса (1716 – 1806) – архієпископа Словенського і Херсонського, прибулого в Полтаву у 1776 р. для начальства над єпархією, а також з Никифором Теотокісом, що змінив Є.Булгаріса у 1779 р. [208, с. 51-53, 71-72; 314, с. 87-100]

Комерційні інтереси приваблювали греків до одного з найбільших політичних, культурних і економічних центрів Російської імперії – Києва. У XVIII ст. чисельність їх досягла декількох десятків чоловік: у 1726 р. у місті проживало 22 грецьких торговця [314, с. 101]. До 1742 р. греки-кияни закінчили будівництво на Подолі грецької Катерининської церкви [314, с. 103-110]. З Києвом був пов'язаний життєвий шлях родини Іпсиланти [252].

Масивна хвиля імміграції, викликана війною 1768 – 1774 рр. носила яскраво виражене політичне забарвлення. Основну масу іммігрантів склали солдати й офіцери восьми добровольчих батальйонів, сформованих із греків командуванням російської ескадри в Архіпелазі. Після закінчення війни грецькі добровольці з родинами відправилися на кораблях російської ескадри в Росію. Разом з ними виїхали і багато жителів Архіпелагу. Загальна чисельність іммігрантів склала кілька тисяч чоловік [208, с. 37]. Юридичною основою цієї імміграції служила стаття 17 Кючук-Кайнарджийського договору. Серед переселенців були вихідці з різних областей Греції, хоча зазначена стаття стосувалася тільки Архіпелагу. Російський уряд надав їм грошову позичку для переїзду і різноманітні пільги. Рескриптом від 28 березня (8 квітня) 1775 р. Катерина II надавала бажаним право “заснувати селище своє в містах Керчі й Єнікале”^I. Для їхньої облаштованості казною того ж року були асигновані 50 тис. руб. [314, с. 135] Після прибуття перед переселенцями гостро постала проблема житла. Частина переселенців, яких не влаштовували такі умови життя, залишили місце служби і виїхали за межі Кримського півострова^{II}. Спершу уряд надавав переселенцям з Архіпелагу матеріальну допомогу [225, с. 31]. У 1795 р. почав діяти “Боспорський” грецький магістрат [186, с. 132]. У 1801 р. керченська громада греків нараховувала 605 осіб [186, с. 134].

Оскільки через нестачу землі в районі Керчі неможливо було оселити тут усіх переселенців з Архіпелагу, генерал-губернатор Новоросійського краю Г.О.Потьомкін у відозві від 2 (13) серпня 1776 р. закликав їх селитися при Таганрозькому порту (сьогодні – територія Російської Федерації),

^I Також було обіцяно заснувати “вільний” (тобто безмитний) порт, побудувати будинки і храми у нових місцях за рахунок скарбниці, звільнити поселенців від сплати податків протягом 30 років та ін. [293, с. 212]

^{II} Із середовища іммігрантів, що виразили бажання нести регулярну військову службу, був сформований у 1775 - 1779 р. Грецький батальйон (іноді його називали “албанським корпусом”); до 1783 р. він квартирувався в Керчі, Єнікале та Таганрозі, а у 1784 р. був переведений у Балаклаву. З 1797 р. це військове об’єднання стало іменуватися Балаклавським грецьким батальйоном, йому було доручено нести кордонну службу на ділянці кримського узбережжя від Севастополя до Феодосії [186, с. 132]. Батальйон було розформовано у 1859 р.

обіцяючи в такому випадку поширити на них привілеї, даровані керченським грекам. Тут греки побудували житлові будинки, церкву, морські судна, горілчані, свічкові і макаронні фабрики, розвели сади і виноградники [186, с. 132].

Ще одним наслідком російсько-турецької війни, під час якої російські війська зайняли весь Кримський півострів, було переселення у 1778 р. за наказом Катерини II кримських християн – греків, вірменів і грузинів^I на узбережжя Азовського моря, загалом – 30692 особи [203, с. 26-30]. Багато з них загинули в дорозі від хвороб, а частина незабаром повернулася назад^{II}. 21 травня 1779 р. Катерина II дарувала виведеним із Криму грекам жалувану грамоту^{III}. На нових територіях вони заснували місто Маріуполь^{IV} і 20 селищ. Тривале перебування в Криму пліч-о-пліч з татарами наклало відбиток на маріупольських греків: більшість з них говорило по-татарськи, носило татарське вбрання. Ті, котрі ще користувалися також і грецькою мовою, змінилися настільки, що нові колоністи, які прибували з Греції в Новоросію, важко могли їх зрозуміти. У степах України кримські греки пройшли цікаву еволюцію: у минулому садівники, вони навчилися у сусідніх народів скотарству і землеробству [223, с. 119]. Майже всі грецькі колоністи (5804 особи) за даними на 1784 р. розмістилися в Маріупольському повіті [222,

^I Уряд не міг не зацікавитися можливістю переселити кримських греків, тому що таким чином не тільки відкривалося нове джерело колонізації, але і наносився сильний удар економічному стану Кримського ханства, адже християни були одним з основних джерел його податкових доходів [226, с. 4 – 5].

^{II} У зв'язку з цим уже за кілька місяців кількість переселенців скоротилася: на 1 січня 1779 р. в Азовській губернії нараховувалося християн, що вийшли з Криму, (греків, грузин і валахів) – 16538 чоловік [289, с. 9].

^{III} Відповідно до її положень на кожен рев'язьку (чоловічу) душу надавалося 30 десятин (32,8 га) землі, рекрутська служба скасовувалася, небагатим переселенцям уряд зобов'язувався надати місце проживання, посівний матеріал і худобу, гарантувалося право займатися вільною торгівлею, мати свій суд, будувати на власні заощадження морські судна, відкривати заводи і фабрики, розводити городи і сади, виготовляти виноградні вина та ін. [115]

^{IV} Місто Маріуполь – це перейменоване за розпорядженням Г.О.Потьомкіна від 29 вересня 1779 р. місто Павловськ. Останнє було засновано у 1778 р. Його мешканцям було наказано влітку 1780 р. перейти в інші місця. Тоді ж прибули грецькі переселенці, і так як всі попередні мешканці залишили місто, то греки стали вважати себе засновниками міста Маріуполя.

с. 155, 159]. Усього на території Новоросії наприкінці 70-х років XVIII ст. греки склали 3,47 % населення [238, с. 136].

При Павлі I також були зроблені кроки для сприяння грецькій імміграції. Про це свідчить маніфест від 13 (24) лютого 1798 р. про іноземні колонії в Криму, відповідно до якого переселенцям надавався ряд пільг і безкоштовні ділянки землі [128]. Місцем поселення була призначена Феодосія (Кафа)¹. Греки стали прибувати в Феодосію, в основному для ведення торгівлі [283, с. 104]. Феодосія ставала "...головним пристановищем для прибуваючих надалі під заступництво російське греків" [201, с. 460]. На початку XIX ст. у Феодосію прибуло 1,5 тис. грецьких емігрантів з Анатолії [177, с. 4; 228, с. 207]. Місто стає місцем, куди приїжджали греки, які бажали займатися комерцією. З анатолійських греків, в основному, склалися також грецькі громади в Севастополі, Євпаторії, Карасу-базарі (нині – м. Білогірськ).

У заснованому в 1784 р. Сімферополі у 1796 р. на прохання Сімферопольської грецької громади була побудована грецька церква в ім'я Святої Трійці [202, с. 202]. У 1801 р. серед парафіян церкви греків нараховувалося 125 чоловіків і 95 жінок [314, с. 146].

Наприкінці XVIII ст. грецьке населення Криму проживало у 18 населених пунктах, серед яких міста Балаклава, Севастополь, Бахчисарай, Карасу-базар, Сімферополь, Феодосія, Керч, Євпаторія, Перекоп, села Кадикой, Карань, Камара, Алсу, Кемерчик, Лакі, Аутка, фортеця Єнікале. Греків нараховувалося понад 3000 чоловік [314, с. 143].

Із закінченням війни 1787 – 1791 рр. були прийняті заходи для посилення контролю над переселенням іноземців. З 1793 р. греки, що прибували у Крим і Східну Новоросію, повинні були селитися у вже створених на цих територіях грецьких колоніях. Таким чином, старі колонії

---

¹ До середини XVIII ст. у місті Феодосія у складі багатонаціонального населення проживали і греки. Тут знаходилася Кримська грецька єпархія, діяла грецька церква. Війна, порушення торговельних зв'язків, еміграція мусульман після приєднання Криму в 1783 р. привели місто до запустіння. Але через кілька років воно відродилося як південний кримський порт, у 1787 р. стало центром Феодосійського повіту.

поповнювалися, а нових до 1798 р. не виникало [178, с. 80]. Активно в цей час залучалися греки в Західну Новоросію.

Не зважаючи на те, що після війни 1806 – 1812 рр. обсяги імміграції дещо скоротилися, кількість російських греків у післявоєнний період збільшилася, головним чином, за рахунок приєднання Бессарабії. З грецьких громад Бессарабії найбільш численною і процвітаючою була громада Ізмаїла. За даними на 1820 р. з 8439 жителів фортеці Ізмаїл і міста Тучков греків (російських, англійських і турецьких підданих) нараховувалося 396 чоловік [80, арк. 1-240]. Серед них були великі і дрібні купці, прикажчики, матроси, булочники, шевці, слуги. Греки жили й в інших районах Бессарабії, як у містах, так і селах. Громади існували в Кишиневі, Акермані, Хотині. Греки Акермана (сучасне м. Білгород-Дністровський Одеської області) активно брали участь у суспільному житті міста, обиралися навіть бургомістрами [74, арк. 8зв., 9]. Чисельність їх зростала: у 1819 р. серед акерманських жителів нараховувалося 61 грецька родина (315 чол.) [73, арк. 81-89зв.] у 1821 р. – 67 родин (320 чол.) [75, арк. 12], у 1826 р. – 99 родин [76, арк. 7]. У зв'язку із заворушеннями в турецьких володіннях у 1821 р. болгари, греки, молдаване втікали в Бессарабію. Їм було дозволено проживати там до відновлення спокою по карантинних свідоцтвах, що через продовження воєнних дій були замінені встановленими письмовими свідоцтвами [77, арк. 1]. На початок 1830-х рр. таких біженців залишалось в Бессарабії до 350 чоловік [77, арк. 1]. Їм було дозволено або прийняти присягу і залишитися жити в Росії, або протягом півторарічного терміну повернутися на батьківщину [77, арк. 1].

Таким чином, навіть не повний перелік всіх обставин заснування українських грецьких громад дає змогу зробити висновок про сприяння цьому процесу з боку Росії – надання привілеїв, коштів, організація переселення. Зрозуміло, що всі ці дії російського уряду були спричинені власними державними інтересами.

3.2. Вплив “політики покровительства” на імміграційну політику Росії

Росія, яка завжди прихильно ставилася до греків і матеріально підтримувала Константинопольську церкву, тільки у 1711 р. офіційно оголосила себе захисницею православної релігії і християн у Туреччині і запропонувала їм право притулку [178, с. 78]. Документи ж, що окреслюють хоча б в загальних рисах статус переселенців і пільги, з’явилися лише у першій половині 1760-х рр. Маніфестом від 4 грудня 1762 р. Катерина II призвала з Європи всіх, крім євреїв, вільно оселитися в степових володіннях Російської імперії [107]. Заклик не досягнув очікуваної мети: маніфест не містив в собі ніяких гарантій на користь майбутнього громадянського статусу нових переселенців. Завдання це виконав маніфест від 22 липня 1763 р., що проголошував, що “всім іноземним дозволяємо в імперію Нашу в’їжджати і селитися де хто побажає, у всіх наших губерніях” [109]. Усі прибулі могли вільно сповідувати свою релігію, а головне, звільнялися від податей, служб, постоїв, податків на наступних умовах: ті, хто поселився колоніями на порожніх місцях – на 30 років; ті, хто жив в містах і бажав записатися в цехи і купецтво “у Резиденції в Санкт-Петербурзі, або в місцях Ліфляндських, Естляндських, Інгерманландських, Карельських і Фінляндських містах, у Москві” – на 5 років; в інших губерніях, провінціях і інших містах – на 10 років. Тим, хто прибув на поселення, надавалася на півроку квартира, а також видавалися гроші на облаштування будинку, обзаведення господарством, які треба було повернути через 10 років у три роки по рівних частинах. Їм дозволялося безмитно ввозити своє майно і товари на продаж не більш ніж на 300 руб. – при чому в Росії вони повинні були пробути після цього не менше 10 років. Маніфест визначав умови, за якими поселенці могли виїхати з Російської імперії. Бажаючим відкрити свої фабрики, заводи, мануфактури надавалися пільги. Стежити за ходом колонізації, доставляти людей на постійне місце проживання, займатися житловими питаннями пропонувалося заснованій у липні 1763 р. у Санкт-

Петербурзі Канцелярії опікунства іноземних колоністів [108]¹. На допомогу переселенцям їй визначалася тимчасова сума у 200 тис. руб. на рік [110]. 19 березня 1764 р. право на власну внутрішню юрисдикцію було обмежено, і з іноземцями наказано було укладати письмові договори, які затверджував Сенат [111]. 22 березня 1764 р. був виданий “План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їхнього заселення” [112]. На його підставі за певних умов “усякого звання людям” надавалася земля “для заселення, скотарства і насаджувань” (на територіях, які пізніше утворили Катеринославську та Херсонську губернії і повіти Дніпровський і Мелітопольський Таврійської губернії) [112; 222, с. 58-62; 245, с. 14].

На основі цих маніфестів було розгорнуто вербування колоністів в Пруссії, Австрії та інших державах. Катерина II головну увагу звернула на поселення німецьких колоністів [287, с. 27]. Спеціальні “викликателі” розгорнули вербування колоністів також на Балканах. Наслідки цього вербування були порівняно незначні. З балканських народів найбільше було переселено сербів, болгар, греків і молдаван [287, с. 26-27].

Сприяючи іноземній, у тому числі і грецькій, імміграції, Катерина II переслідувала цілком визначені цілі. Для освоєння багатих, але на той час ще погано заселених земель, що відійшли до Росії за мирним договором, необхідно було багато робочих рук. Не маючи достатньої кількості власного населення для колонізації такої великої території, влада стала вдаватися до практики залучення іноземців, використовуючи для стимулювання цього процесу найрізноманітніші засоби. Державні діячі того часу бачили в продуктивній діяльності хліборобів те джерело багатства країни, що повинно було у майбутньому стати базою для розквіту імперії, яка зростала. Греки, серед яких були і хлібороби, і ремісники, і досвідчені моряки, представляли в цьому відношенні досить цінний людський ресурс.

---

¹ Канцелярія мала статус, рівний іншим державним колегіям; у своїх справах звітувала перед Катериною II, у фінансових питаннях – перед Ревізіон-Колегією.

Більшого значення грецькі переселенці мали в політичних планах Катерини II, що знайшло своє відображення в так званому “грецькому проекті”^I. Росія прагнула забезпечити собі міцний вплив на Балканах. Їй потрібні були люди для практичного здійснення своєї політики в Османській імперії і, зокрема, у Греції. Привілеї, надані грецьким переселенцям і громадам, були покликані створити в них атмосферу турботи і заступництва. Основну масу переселенців складали ремісники, матроси, купці. Емігрувала також і грецька знать, до якої царський уряд ставився з особливою увагою: їм призначалися урядові пенсії, був відкритий доступ до державної служби, військової і дипломатичної діяльності, роздавалися земельні володіння [175, с. 8].

Еллінофільські^{II} тенденції “грецького проекту” впливали з дійсної зацікавленості петербурзького двору в привертанні симпатій греків. В ході війни 1768 – 1774 рр. і російської експедиції в Егейський архіпелаг царський уряд став виявляти особливу цікавість до визвольного руху греків. Відхід російського флоту із Середземного моря, за яким послідувала у 1770 р. жорстока розправа турків над повсталими в Мореї, викликав розчарування греків, які ще недавно сподівалися на близьке звільнення від турецької влади за допомогою Росії. Розсіяти це розчарування допомогла популяризація визвольних планів Росії, супроводжувана демонстрацією Катериною II своїх еллінофільських настроїв. Особливе заступництво, що надавалося петербурзьким двором грекам, повинне було зробити їх вірними провідниками російського впливу серед народів Балканського півострова. План політичної перебудови Османської імперії, сформульований у “грецькому проекті”, цілком збігався з задумами вищого грецького духівництва, фанаріотів і торгово-лихварських кіл. І це не було, очевидно, випадковістю, тому що царат шукав опору і серед цих верств, підтримував з

^I “Грецький проект” передбачав відродження незалежної грецької імперії на чолі з онуком Катерини II Костянтином Павловичем [253; 308].

^{II} У поняття “еллінофільство” входили різноманітні прояви симпатій до греків, а “філелінізм” означав суспільний рух, який мав наслідком особисту участь у боротьбі греків за національне визволення.

ними тісні політичні зв'язки [218, с. 40]. Російська інтелігенція давно виявляла цікавість до Греції, до її історії і культури. Цьому сприяла просвітницька діяльність у Росії грецьких педагогів і перекладачів, а також вивчення грецької мови і літератури в школах. Культурному зближенню сприяло і поширення в Росії ідей класицизму з його пропагандою досягнень античного мистецтва та ідеалізацією суспільного ладу Еллади. Катерина II навмисно афішувала свої симпатії до Греції, щоб запевнити своїх партнерів по дипломатичній боротьбі в серйозності “грецького проекту”. Іншу політичну спрямованість мали еллінофільські ремінісценції деяких російських літераторів і мислителів того часу. Прославляючи республіканські чесноти Давньої Греції і її демократичний устрій, вони тим самим розвінчували антинародну сутність царського правління [339, с. 46]. Як би не змінювалася надалі політика уряду в Східному питанні, суспільна думка в країні більшою мірою схилялася на користь активної участі в справі звільнення балканських народів від іноземного ярма [218, с. 9]. У Росії ніколи не зустрічали підтримки урядові акції, що наносили збиток балканським народам.

В свою чергу, у сподіваннях усіх балканських народів поступово цілком укорінилася віра у визвольну місію Росії [351, с. 7]. Остання стала визнаним заступником поневолених християнських народів Османської імперії. Навіть у середовищі фанаріотів оформився сильний русофільський рух. У той час як у першій половині XVIII ст. вони наслідували переважно французькій моді і прагнули здобувати в Італії, у Франції і взагалі на Заході необхідні зв'язки, то відтепер значна частина з них звернула свій погляд на Росію. Цьому сприяли і князівські посади, що їх обіймали фанаріоти у Валахії і Молдавії: в Дунайських князівствах встановилися ділові зв'язки між представниками фанаріотів і російськими урядовими колами, які відкрили деяким фанаріотським сімействам доступ до російського двору і прихильність царя.

Релігійний догмат про взаємодопомогу одновірців-християн мав давню традицію. З нього випливало переконання в месіанській ролі Росії стосовно православних народів Туреччини. Християнська доктрина про взаємодопомогу православних зберігала свою силу і у ХІХ ст., зливаючись з переконанням у визвольній ролі Росії як єдиної православної держави відносно народів, що знаходяться під владою “агарян” [219, с. 7]. Цей ідеологічний постулат, у свою чергу, служив обґрунтуванням російської політики в Східному питанні і впливав на ставлення до цієї політики дворянської громадськості. Разом з тим у національно-пригноблених балканських народів наявність конфесіональної спільності з росіянами породжувала оптимістичні надії на допомогу ззовні. Внаслідок цього релігійний фактор постійно впливав на суспільно-політичні зв'язки і міжнародні відносини в Південно-Східній Європі.

Царський уряд прагнув використовувати ті привілеї і переваги, що він одержав за Кючук-Кайнарджийським договором і наступними договорами з Портою для розширення свого політичного впливу на Балканах. Балканські ж діячі дивилися на російську систему “покровительства”, насамперед, з погляду забезпечення національних прав балканських народів і завоювання ними в остаточному підсумку національної незалежності. Варто сказати в цьому зв'язку кілька слів про ставлення до Кючук-Кайнарджийського договору й у цілому до російської системи “покровительства” православному населенню Балкан деяких видатних діячів грецького національно-визвольного руху. Відомий вчений і просвітитель А.Кораїс відзначав, що Кючук-Кайнарджийський договір став певним засобом захисту християнської райї від сваволі Порти та її намісників. “Російські консули, – писав він у 1803 р., – за славним для Росії мирним трактатом, до якого імператриця (Катерина ІІ – О.У.) встигла примусити турків, придбавши право на деяке у всіх країнах Туреччини диктаторське самовладдя, часто виривали греків із мстивих рук уряду, подаючи це так, ніби вони вступили в підданство Росії або служили під начальством росіян” [184, с. 113]. Інший видатний

грецький патріот І.Каподістрія вважав мирний договір 1774 р. найважливішою юридичною основою “покровительства” Росії православному населенню Балкан [184, с. 113]¹.

Новою віхою в реалізації даного політичного курсу мали пункти Ясського мирного договору, що підтверджували артикули Кючук-Кайнарджийського, за якими Туреччина давала амністію своїм підданам, які воювала проти неї; дозволяла переселятися зі своєю родиною за кордон тим, хто цього побажає; і зобов’язалася звільнити без викупу всіх християн, узятих у полон [118]. Ці умови підтверджують той факт, що російський уряд не полишив намірів колонізувати свої землі: для цього призначалася територія між Бугом, польським кордоном і Дністром уздовж узбережжя Чорного моря, віддана Портою за Ясським миром. На підставі указу від 26 січня 1792 р. ця область була приєднана під найменуванням Очаківської до Катеринославського намісництва [119]. На цю область був розповсюджений “План” роздачі земель 1764 р., що був багаторазово змінений і називався тепер “Планом про губернію Катеринославську” [120]. Нові землі могли бути заселені і лише підданими Російської імперії, однак у такому разі процес затягся б на більш тривалий час [188, с. 130]. Після ясських угод на південь Росії переселилося кількасот греків, що воювали на її боці на Середземному морі.

Після завершення війни 1806 – 1812 рр. грецька імміграція продовжувалася. Багато греків, що приїжджали в Росію на купецьких кораблях, надовго осідали в чорноморських і дунайських портах. І все-таки масштаби її скоротилися. Насамперед, змінилася загальна колонізаційна політика царського уряду. Пільги іноземцям, що переселялися в Росію, були значно урізані. Щоб покласти кінець численним проханням від незаможних переселенців про надання матеріальної допомоги, що поступали у зв’язку з цим, Олександр I в грудні 1816 р. наказав, “щоб посланники і консули наші,

---

¹ Як пише Г.Л.Арш, І.Каподістрія вважав, що Росія не тільки має право захищати балканські народи, але й зобов’язана це робити з огляду на ту допомогу, яку вона отримала від балканського населення під час війн з Османською імперією.

видаючи паспорти, зазначали в них, що люди, що в'їжджають у Росію, виявили бажання оселитися в Імперії, не вимагаючи від уряду допомоги” [285, с. 43]. Всі іноземці, які присягнулися на підданство Росії, повинні були постійно залишатися такими, якщо тільки не побажали б повернутися на батьківщину, для чого мали направити імператорському міністерству офіційне прохання про звільнення їх від присяги. Російським представникам, наприклад, у Леванті було велено розглядати осіб, що залишилися в російському підданстві, як іноземців у себе на батьківщині [90, с. 319]. Вони не могли, отже, претендувати на які-небудь привілеї, надані місцевим жителям. Відзначимо, що через те, що прийом іноземних переселенців не був обмежений, в імперію прибуло, як засвідчено в документах того часу, “багато поганих хазяїв, старих, хворих” [143]. Тому уряд Олександра I вирішив приймати бажуючих, але не викликати їх навмисно [188, с. 131]. Згідно введеним у 1817 р. новим правилам для поселення колоністів у Росії скорочувалися пільги, грошова позичка вже не представлялася, а лише приділялися за казенний рахунок ділянки землі [186, с. 140]. Починаючи ж з 25 жовтня (6 листопаду) 1819 р., російським місіям за кордоном було взагалі заборонено видавати паспорти іноземцям, що переселялися в Росію [160; 161; 245, с. 21-22]. Останні прибували тепер лише по спеціальних дозволах і в невеликій кількості¹.

Що стосується греків, то зменшенню їхньої імміграції, окрім вказаних вище, сприяли й свої причини. Після завершення наполеонівських воєн в Європі Олександр I взяв курс на поліпшення відносин з Османською імперією і на врегулювання спірних питань, одним із яких було російське “покровительство” грекам. Головним критерієм для одержання яких-небудь переваг греками стала наявність російського підданства. Підданство за бажанням вони могли одержати без будь-яких ускладнень: у спеціально

---

¹ Значне зменшення кількості іноземних переселенців було наслідком швидкого зменшення резервів казенної землі, а також тим, що переселення корінного населення Росії коштувало б набагато дешевше. Питома вага іноземців, які грали помітну роль у заселенні Північного Причорномор'я в кінці XVIII – першому десятилітті XIX ст., різко знижується [285, с. 44].

прийнятій російським урядом 28 лютого (12 березня) 1812 р. з цього питання постанові вказувалося на те, “що греків, які приїжджають у Росію для вступу в підданство, можна приймати і без видів [документів – О.У.] беручи до уваги те, що їм їх одержати важко і що їм Росія завжди робить покровительство” [186, с. 139]. Але на вступ у російське підданство багато іммігрантів йшли неохоче, тому що це означало б відмовлення від надії на повернення в Грецію.

Підданство, в основному, приймали купці. Наявність російського паспорту звільняло від необхідності добиватися всякий раз дозволу на поїздки в різні місця Росії. З 1807 р. права іноземних купців у Росії були обмежені¹. Вигідніше було прийняти російське підданство, тим більше, що указом від 12 (24) листопада 1809 р. владі Новоросії було вказано, що “той тільки з переселенців має право заводити морехідні судна й одержати патент на підняття російського прапора, хто ввійшов у підданство, записався в І-у гільдію купецтва...” [154]. Тому грецькі іммігранти більше не могли користуватися вигодами подвійного громадянства і, отже, змушені були натуралізуватися. Але приймали російське підданство не всі. Це були роки, коли греки в Османській імперії, а також у закордонних грецьких громадах були охоплені національним підйомом. Повернення на звільнену батьківщину представлялося для грецьких іммігрантів справою недалекого майбутнього. Грецькі вихідці, що прибували в Одесу не з Османської імперії, а з інших, як правило, європейських держав, могли поселятися в місті без вступу в російське підданство, але тільки при наявності у них документів, що підтверджують відповідне іноземне громадянство [285, с. 44].

Треба відмітити, що вихідці з Іонічних островів, очевидно, займали значне місце серед греків, що емігрували в ті роки. Відповідно до Паризького

---

¹ На підставі царського наказу від 1 (13) січня 1807 р. іноземні купці після прибуття в Росію на протязі шести місяців могли торгувати без будь-якого оподаткування, а наступні шість місяців мали сплачувати певну подать. Після чого вони були зобов'язані вступити у звання “іноземних гостей”, що змушувало їх сплачувати крім митних зборів ще великі відсотки зі своїх капіталів, або виїхати з Росії, або залишитися в якості іноземців, що не торгують [149].

договору 1815 р., острова цілком перейшли під керування Великобританії. Напівколоніальні порядки, встановлені британською владою, національний гніт, що зріс, податковий тягар викликали невдоволення широких прошарків іонічного населення [254, с. 104–109]. Проявом його було посилення еміграції з островів. Регулярні торговельні маршрути від середземноморських до чорноморських портів відкривали іонічним грекам шлях у південну Росію, де багато з них осідали, особливо після встановлення режиму порто-франко в Одесі. Але не всі категорії переселенців вітав російський уряд. Наприклад, у 1816 р. російський консул на о. Занте повідомляв Г.О.Строганову про те, що деякі офіцери і солдати першого грецького полку на утриманні Англії, що на той час був розформований, через страх піддатися переслідуванню з боку оттоманів у випадку повернення на батьківщину бажали оселитися в Росії разом з родинами і вступити до військової служби [101, с. 63]. У червні 1817 р. у депеші Г.О.Строганову К.В.Нессельроде, відзначивши їхні заслуги і відданість Росії, все-таки відхилив прохання, пояснивши це тим, що переселення даної групи спричинить за собою необдуману експатріацію населення всього узбережжя Епіру; до того ж не було можливим прийняти їх у якості військових, а як переселенці вони не відповідали вимогам відповідно до закону [101, с. 65].

Як бачимо, зовнішньополітична ситуація часом впливала і на внутрішні процеси в Російській імперії. Вітання урядом грецьких іммігрантів під час російсько-турецьких війн і зменшення імміграційного руху, зумовлене налагодженням двосторонніх відносин, ще раз яскраво доводить змінність “політики покровительства” і наводить на думку, що грецька імміграція в Росію в першу чергу була політичною акцією, і вже потім носила соціально-економічне підґрунтя.

3.3. Міські грецькі громади на території Херсонської губернії

Серед міст Херсонської губернії, де організувалися грецькі громади можна назвати Єлисаветград, Херсон, Миколаїв і центр грецької імміграції на даній території – Одесу.

У 1752 р. була закладена фортеця Святої Єлисавети (з 1775 р. – місто Єлисаветград, нині – Кіровоград), будівництво якої почалося у 1754 р.¹ На околицях фортеці стали оселятися греки, молдовани, серби, росіяни та ін. Греки, яких приваблювали сюди чутки про надання пільг, створили поселення, яке отримало назву Грецьке або Бикове (за прізвиськом капітана Бикова, який завідував всіма поселеннями поблизу фортеці і відводив грекам землю) [275, с. 4; 347, с. 673]. Значна частина переселенців прибула з Македонії, інші – з Константинополя, островів та інших місць [347, с. 674]. За одними даними, у 1757 р. вони збудували дерев'яну церкву Володимирської Божої Матері [202, с. 146]. За іншими, у 1760 р. під проводом венеціанського вихідця Єфіма Темелія вони клопотали перед єпископом Переяславським Гервасієм про дозвіл на спорудження своєї власної церкви з богослужінням на грецькій мові, на що отримали дозвіл і з 1761 р. розпочали будівництво (з Ніжину прибули майстри-греки) [347, с. 674-675]. Із середини 1760-х рр. греки Єлисаветграду обирали зі свого середовища двох старшин, що служили виконавчим органом самоврядування грецької громади. Таке “купецьке правління” проіснувало до другої половини 70-х рр. XIX ст. Самоврядуванням володіла грецька церква в Єлисаветграді - її парафіяни самі контролювали церковну скарбницю. Чисельність греків ніколи не була великою: наприкінці XVIII ст. в Єлисаветграді нараховувалося більше ста чоловік греків [347, с. 674]. Але багато з них мали власні будинки, крамниці. Деякі все ж таки переселялися в Одесу і Маріуполь.

---

¹ Будівництво фортеці викликало невдоволення з боку Порти цим процесом, і воно навіть було припинено на деякий час [259, с. 108 – 111].

Після війни 1768 – 1774 рр. сформувалася грецька громада Херсону. Необхідність створення Чорноморського флоту обумовила заснування у 1778 р. цього міста із суднобудівною верф'ю і фортецею. До 1785 р. будівництво Херсона здебільшого завершилося. Вперше грецькі торговці привезли на своїх судах товари в Херсон у 1780 р., причому “одні з них, продавши свій вантаж, повернулися додому, а інші залишилися на проживання” [339, с. 44]. Поряд з емігрантами з Греції до складу херсонської грецької громади ввійшло понад 100 греків з о. Менорка, що переселилися в Росію близько 1784 р. [186, с. 133]. У місті виник магістрат, грецьке передмістя [178, с. 79]. 16 червня 1780 р. архієпископом Слов'янським і Херсонісо-Таврійським Никифором було закладено кам'яну церкву в ім'я Святої Софії, яку було освячено 10 листопада того ж року [202, с. 154]. Будівництво церкви почалося на прохання греків, що перебували у Херсоні, яким допомагав і клопотав про це генерал-поручик флоту, генерал-цейхмейстер, будівельник Херсону І.А.Ганнібал [202, с. 154]. Переселенці займалися комерцією, мореплаванням, ремеслом. Зусиллями Євгена Булгаріса у 1783 р. була заснована грецька гімназія в Херсоні, яка однак у ХІХ ст. припинила свою діяльність [314, с. 99].

У 90-х рр. ХVІІІ ст. сформувалася грецька громада Миколаєва. У 1794 р. була освячена тимчасова дерев'яна грецька церква, будівництво якої почалося декількома роками раніше [324, с. 161-162]. У 1803 р. була закладена Грецька Свято-Миколаївська однопрестольна церква, освячення якої відбулося у 1817 р. [6, арк. 1] До неї були перенесені ризниця і начиння з тимчасової церкви [324, с. 162]. Багато греків, що перебували у складі Чорноморської ескадри, брали участь у штурмі фортеці Очаків, служили і жили в Миколаєві з перших днів його заснування [211, с. 382].

На території, що відійшла до Росії по Ясському мирному договору, одним з найважливіших економіко-географічних центрів грецької імміграції була Одеса [325]. Це молоде місто виросло на місці, у минулому, турецької фортеці Хаджибей. Ядро майбутньої колонії склали декілька грецьких родин,

що проживали у фортеці ще за турків: Карав'я, Рафтопуло, Горголі, Стоматі-Ламбро та ін. [281, с. 7] У 1795 р. у місто повернулися ще 17 родин греків-купців, які перечікували лихоліття в Константинополі, Херсоні, Єлисаветграді [178, с. 81].

З метою найшвидшого освоєння і заселення цього багатого краю царський уряд усіляко сприяв прибуттю іммігрантів^I. Новоросійський генерал-губернатор П.О.Зубов уживав заходів для залучення греків в Одесу й у першу чергу прагнув оселити в новому морському порту жителів Архіпелагу, які славилися своєю комерційною заповзятливістю і морехідними навичками [298, с. 281-282]. 19 квітня (3 травня) 1795 р. Катерина II затвердила указ “Про влаштування селища єдиновірних народів у місті Одесі й околицях його”, що містив Положення “Для викликаних з Архіпелагу й інших закордонних місць в Одесу міських переселенців” і “Про поселення в околицях Одеси греків і албанців, що служили в останню війну в Архіпелазі” [122]^{II}. Тексти “Положень” були перекладені новогрецькою і відіслані у Стамбул російському посланникові для поширення серед греків. Під кінець року рішення уряду про поселення греків в Одесу значною мірою були втілені в життя: у місто прибуло 62 сімейства переселенців і, крім того, 27 купців і 14 чоловік різного звання [186, с. 136]. У 1795 р. греки, не рахуючи службовців дивізіону, склали близько 10 % населення Одеси (224

^I Імператорським рескриптом від 2 жовтня 1795 р. на ім'я генерал-губернатора Новоросійського краю і головнокомандуючого Чорноморським флотом графа П.О.Зубова всі іноземці і ти, хто прийде з внутрішніх губерній Росії, звільнялися від податків, якщо вони побудують в нових містах Катеринославської і Вознесенської губерній своїм коштом “які-небудь заклади: фабрики, заводи, будинки, лавки” і т.п., запишуться у гільдії [163, с. 935]. Наказом від 24 січня 1802 р. пільговий строк для Одеси було подовжено на 25 років, починаючи з початку 1802 р. [163, с. 935]

^{II} Для переселенців у саму Одесу необхідно було побудувати на перший час 53 кам'яних дома: три - першого сорту, кожен ціною в 1500 руб., і 50 – другого по 350 руб. Коли ж кількість поселенців досягне 50 родин, використавши зі скарбниці до 2000 руб. без повернення, побудувати для них церкву, у якій богослужіння відправлялося б на їхній рідній мові. Переселенцям поблизу міста давалися грошова допомога і будинки, збудовані за казенний рахунок. Крім того, вони на 10 років звільнялися від усіх податей і повинностей. В околицях же Одеси з греків і албанців наказано було створити дивізіон із трьох рот чисельністю до 300 осіб рядових з офіцерами та іншими чинами.

з 2349 жителів) [191, с. 23]. У 1797 р. у місті проживало 813 греків [285, с. 38].

Для поліпшення умов життя грецьких іммігрантів і інших іноземних громадян, видачі грошової допомоги (у розмірі 100 – 150 руб.) у місті призначалися так звані попечителі грецького оселення. З метою правильного розподілу коштів, у тому числі на будівництво будинків для іммігрантів, була створена спеціальна “комісія для греків і албанців”, що знаходилася у безпосередньому підпорядкуванні градоначальника Одеси [175, с. 11]. З рапорту начальника Новоросійської губернії генерал-лейтенанта М.М.Бердяєва від 18 квітня (2 травня) 1797 року випливає, що греки, албанці і молдавани, викликані з Архіпелагу та інших місць, бажають тут оселитися і просять дарувати їм привілеї рівні ніжинським, 20 тис. десятин землі і заснувати власний магістрат. Царський уряд частково задовольнив їхнє прохання, указом від 20-го травня (3 червня) 1797 р., дозволивши іноземцям взагалі зарахуватися за бажанням до стану купців або міщан і заснувати магістрат [125], з появою якого була скасована “комісія для греків і албанців”. Греки хоча і могли “бути ведені особливо обраними з їхнього роду Магістратськими Суддями, але знаходитися повинні під владою загального Городового Магістрату”; привілеї ніжинських греків одеським не надавалися [125]. Магістрат для іноземців проіснував до 1801 р., коли указом Олександра I був закритий.

У цей період одеський порт поступово стає головним пунктом ввозу і вивозу сільськогосподарських і промислових товарів. Російський уряд, як і раніше, всіляко заохочував заселення Одеси вихідцями з Османської імперії. Практичне сприяння переселенню робили російські дипломати. Так, співробітники російського посольства в Константинополі доручали всім шкіперам, що відправлялися в російські чорноморські порти, “заходити в турецькі гавані на берегах Чорного моря і забирати там готові до переселення в Росію родини болгар і греків скільки вміститься на судно, і відвозити їх в Одесу; за що після повернення свого в Константинополь, коли представлять

у доставлянні тих переселенців від Одеського магістрату або карантинного начальства свідоцтва, то буде їм платитися тут по 12 піастрів за кожную чоловічої і жіночої статі душу” [35, арк. 1]^I. На цих умовах у 1802 р. в Одесу було перевезено близько 600 чоловік [35, арк. 1зв.].

В Одесі засновуються грецькі торгові доми, які були представниками центральних домів, що функціонували в портах Європи, на Мальті, у Генуї, Ліворно, Марселі і мали, звичайно, одну назву [273, с. 199]^{II}. Вони відіграли значну роль в економічному розвитку України. Зростання їхнього добробуту проходило на тлі загального розвитку торгівлі на півдні Російської імперії. Торгові доми поєднували підприємства з виробництва товарів, їхній продаж і транспортні послуги на кораблях, що належали їм. Основним експортом з Одеського порту була пшениця. Її відправляли в Ліворно, Геную, Марсель, Трієст, Константинополь, на Мальту, Іонічні острови, в міста Англії, Голландії, Бельгії, Греції, Австрії [314, с. 206]. Одним з перших – у 1810 р. – заснував свій торговий дім майбутній учасник “Філікі Етерії” Костянтин Папудов, що займався експортом зерна та імпортом цитрусових, фруктів, вина, оливкової олії, бавовни та ін. [176, с. 141] З 1821 р. і протягом семи років К.Папудов перебував на посаді голови одеської думи [24, арк. 1, 4]. За деякими даними, на 1811 р. в Росії нараховувалося 800 грецьких торгових домів, що складало близько 4 тис. чол. [99, с. 370] Греки робили регулярні торговельні рейси, стаючи посередниками між Росією і Західною Європою, і, таким чином, підтримуючи постійні зв’язки зі своїми родичами і друзями, що залишилися в Греції [353, р. 270].

Торгівля була не єдиним засобом збагачення грецьких купців Одеси. Вони займалися і різними банківськими операціями, були власниками кораблів і горілчаних заводів.

^I Один піастр на початку XIX ст. дорівнював 60 коп.

^{II} Прикладом може бути торговельний дом родини Родоканакі, центр якого знаходився у Константинополі, а філії – у Смирні, Ліворно та Одесі. (Див. про історію одеської філії: [317; 352, р. 412-415])

Існуюча думка про те, що Одеса була “грецьким містом”, є невірною і заснованою, швидше за все, на тому, що греки склали значну частину іноземного купецтва [270, с. 190]. У 1800 р. тут було 4 купці-греки першої гільдії, 19 – другої і 11 – третьої [268, с. 123-127]^I. У 1816 р. у місті перебувало близько 100 купців-греків усіх гільдій (не рахуючи членів їхніх родин)^{II}. Крім того, в Одесі завжди знаходилися іноземці, що тимчасово займалися торгівлею в місті і, відповідно, не бажали записуватися в гільдію.

Професійний склад грецької громади Одеси визначався потребами міста в різних робочих спеціальностях, бурхливим ростом торгівлі, легкістю придбання землі. Велика частина грецьких поселенців в Одесі зараховувалася до міщанського стану. Вони займалися ремеслами, зокрема багато греків було серед одеських булочників, мулярів, теслярів, кравців, майстрів корабельної справи, деякі були ювелірами, складувачами [285, с. 47].

В умовах бурхливого економічного перетворення краю, господарського освоєння земель Північного Причорномор'я, появи нових каналів для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі комерція стала основою добробуту грецької громади, надавши поштовх її культурному і суспільно-політичному розвитку [328].

Грецькі навчальні заклади, створені в Одесі, стали своєрідними центрами збереження мови і культури. Серед переселенців було багато дітей, й питання їхньої освіти і виховання були предметом турботи громади. У 1800 р. колезьким асесором Врето була заснована школа, 70 учнів якої навчалися грецькій, італійській і російській мовам. Школа працювала три роки [267, с. 621]. При тимчасовій дерев'яній грецькій церкві, що проіснувала до 1808 р., у перші роки XIX ст. діяло грецьке училище [210,

^I В Російській імперії кінця XVIII – початку XIX ст. вирізнялися три купецькі гільдії: I – з капіталом 16 тис. руб., II – 8 тис., III – 2 тис. У 1804 р. величина капіталу була підвищена відповідно до 50, 20 та 8 тис. руб.

^{II} Відомості базуються на даних Одеської ревізської сказки від серпня 1816 р. [72, арк. 279 зв.–377]. У документі одеські купці розподіляються на християн та євреїв, тому підрахунок греків відбувався на підставі характерних для греків імен і прізвищ. Список містить, не враховуючи членів родин, купців-християн – 563 особи, та 73 купця-єврея. Тобто греки склали 1/6 від загальної кількості одеських купців.

с. 16]. Грецьке дівоче училище було відкрито у 1822 р. і утримувалося за рахунок скарбниці і частково – батьків [168, № 46]. У 1825 р. з'явилася ще одна грецька школа, заснована грецьким біженцем Х.Констандініді [267, с. 634], а через рік – училище при грецькій церкві з 13 учнями [168, № 46]. З загального числа учнів у місті в 1812 р. діти греків склали не менше 22 % [286, с. 136].

Важливе місце в культурному житті Одеси займало Грецьке комерційне училище, що почало свою діяльність у 1817 р. при сприянні Новоросійського генерал-губернатора О.Ф.Ланжерона [314, с. 218]^I. Викладачі училища, його прогресивна навчальна програма, турбота про нього всієї грецької громади – ось підстави, по яких можна вважати його самим значним училищем закордонного еллінізму^{II}. Програма навчання складалася з трьох етапів: дитячий сад, загальноосвітній, комерційний. Докладно вивчали грецьку історію і філологію, торговельне і морське право, іноземні мови; заняття проводилися грецькою мовою. З 1827 р. училище мало власну друкарню, де у 1829 р. було видано граматику грецької мови, складену вчителем К.Вардалахосом. У Грецькому комерційному училищі викладали відомі вчені, громадські діячі^{III}. Перший час після заснування училища туди вступали діти з вищих станів. Але поступово соціальний склад учнів демократизувався.

Серед учнів Рішель'євського ліцею, відкритого у 1817 р., також були греки. З тих пір і до середини 30-х років XIX ст., і навіть далі, одеський ліцей в очах багатьох заможних грецьких сімейств був єдиним вищим навчальним закладом, куди був бажаним вступ їхніх синів [267, с. 586].

Величезну допомогу освітньому процесові робили грецькі купці Одеси, що займалися зовнішньою торгівлею і мореплаванням. Існуюче з 1808 р.

^I Зустрічалися й дані, що училище було відкрито у 1816 р. [168, № 46].

^{II} Училище проіснувало понад сто років. (Див. про його історію у 1817 – 1830 рр.: [182].

^{III} Так, серед учителів грецької мови був один з активних учасників боротьби за звільнення Греції, автор багатьох патріотичних творів Г.Лассаніс (“Греція і чужоземець” та ін.), І.Пікколос – автор п'єси “Смерть Демосфена”, К.Кумас – автор “Конституції філософії” у чотирьох томах і “Граматики для шкіл”, виданої у Відні.

Греко-російське страхове товариство, виділяло 10 % на Грецьке комерційне училище і лікарні міста [98, с. 38]. Засноване у 1814 р. Товариство об'єднаних страхових агентів-греків виділило у 1814 - 1817 рр. на створення училища 14017 руб. [270, с. 190]

З погляду культурних потреб нації в переддень революції і після неї особливо важливим було видання протягом усього XIX ст. грецьких книг у Москві, Петербурзі й Одесі. За приблизними підрахунками, кількість найменувань доходить до ста. Книги, надруковані в Росії, були релігійного та комерційного змісту, просвітительські – словники, граматики, підручники російської мови для греків. Книги друкувалися в приватних друкарнях і друкарні Грецького комерційного училища. Питання про заснування друкарні в Одесі грецька громада підняла у 1818 р., коли від її імені троє купців К.Папахатзі, О.Кумбарі і К.Артинов звернулися до місцевої влади з проханням про відкриття в Одесі “Грецького друкарське товариства” [174, с. 6]. Ініціатива греків була підтримана Херсонським військовим губернатором і одеським градоначальником графом О.Ф.Ланжероном, а також Міністерством народної освіти. Грецька друкарня почала діяти в будинку Грецького комерційного училища у 1827 р. Така тривалість рішення цього питання була пов'язана з рядом технічних питань, але також з розбіжностями в урядових колах. Крім того, після початку Грецької революції Росія, граючи роль миротворця, не поспішала давати згоду на відкриття друкарні. Зі зміною політичної обстановки у 1825 р. проблема стала вирішуватися для греків більш позитивно.

До 1807 р. була зведена Одеська Грецька церква Святої Трійці, будівництво якої почалося після закладення фундаменту у 1795 р.¹ Фінансування в розмірі 2 тис. руб. надійшло зі скарбниці за наказом імператриці, також був організований збір пожертвувань одеських греків.

Серед численних грецьких громад одеська виділялася не тільки своїм добробутом, основу якого створила діяльна участь місцевих греків у торгівлі

---

¹ Див. про історію церкви: [210; 294; 310; 334; 336].

і судноплавстві Росії на Чорному морі, а й великою національно-патріотичною активністю. У 1814 р. грецькими патріотами була створена в Одесі таємна організація “Філікі Етерія” (“Дружнє товариство”), що поставила своєю задачею підготовку збройного повстання проти османського ярма [183; 186; 187; 199; 318]. Створення “Філікі Етерії” стало вихідним пунктом національно-визвольного руху, яке через сім років переросло у національно-визвольну Грецьку революцію 1821 – 1829 рр. Хоча царський уряд аж ніяк не заохочував яких-небудь революційних задумів, офіційна “політика покровительства” поневолею балканським народам і співчуття їм широких верств населення створювали в Росії сприятливий клімат для національної діяльності грецьких іммігрантів.

Таємне товариство залучило під свої прапори численних прихильників із усіх верств грецького суспільства, поширило свою мережу на всю Грецію і багато закордонних колоній. Організаційно “Філікі Етерія” будувалася на зразок таємних західноєвропейських суспільств тієї епохи. Зростання “Філікі Етерії” з 1814 по 1818 р. відбувався за рахунок середнього купецтва і дрібних буржуа з числа греків, що проживали в колоніях. У березні 1818 р. її резиденція була перенесена в Константинополь – ближче до Греції. У тому ж році в зону діяльності етеристів, крім Греції й інших районів Балкан, увійшли також Єгипет, Італія, Австрія. У 1818 – 1820 рр. активність етеристів зросла і в Росії. Вербування йшло у Москві, Петербурзі, Києві, Ніжині, Миколаєві, Кишиневі, Ізмаїлі, Херсоні, Севастополі, Таганрозі. Центром патріотичної діяльності греків південної Росії, як і раніше, залишалася їхня колыска – Одеса.

Виникнення Східного питання, активізація політики Росії відносно Османської імперії і її підданих у період царювання Катерини II, а потім під час наполеонівських воєн – різке загострення протиборства великих держав у Південно-Східній Європі і Східному Середземномор’ї впливали на ідеологічні рухи того часу і на суспільну думку, пов’язану зі становищем балканських народів. Ці фактори і російсько-турецькі війни, що періодично

спалахували, дали можливість безпосереднього спілкування солдат, офіцерів, дипломатичних чиновників і представників російського суспільства з балканськими народами, дозволяли ближче довідатися про умови життя і національні особливості цих народів, суспільно-політичні задачі, що стояли перед ними.

Поліція Росії не переслідувала членів товариства, хоча вони і були в неї на замітці [314, с. 252]. Етеристам у багатьох випадках надавали допомогу службовці російських консульств (серед яких були і греки за походженням). Наближення моменту повстання вимагало зосередження усієї влади в руках одноособового керівника. Серед прихильників організації були досить впливові особи, які боялися народного повстання і бажали звільнити Грецію “зверху” за допомогою царя, тому наполегливо намагалися з’ясувати справжній характер відносини двору до “Філікі Етерії”. До того ж причетність до організації вищих російських осіб додала б їй авторитету. Олександр I же прагнув зберегти вплив царської Росії серед грецького населення, але в межах принципу “покровительства” християнським підданам Порти в рамках існуючих договорів і статус-кво [186, с. 227]. І.Каподістрія відмовився від пропозиції очолити товариство, вважаючи моральне виховання й освіту Греції єдиним заняттям греків, і аж ніяк не інші прагнення. При цьому він зберіг таємницю. Підтримуючи на початку XIX в. цілісність Османської імперії, уряд Олександра I не міг активно допомагати грецькому національно-визвольному рухові. У той же час він розумів, що повна бездіяльність послабить позиції Росії на Балканах і прихилить ці народи на бік Австрії і Франції. Свій вплив при цьому мала й суспільна думка. Для росіян, пов’язаних з балканськими народами єдністю релігії, етнічною і мовною спільністю, антиосманська національно-визвольна боротьба була близькою справою. В Росії неухильно підвищувався інтерес до історичного минулого та подальшої політичній долі греків, південних слов’ян, молдаван і валахів, що мало своїм результатом неухильне

розширення російсько-балканських суспільних і культурних зв'язків, впливало на розвиток російської суспільно-політичної думки.

Наведені вище дані дають змогу стверджувати, що саме Одеса стала центром грецької імміграції в Херсонській губернії. Комерційна заповзятливість, суспільна активність, культурницький розвій одеських греків стали запорукою їхнього процвітання, а участь у національно-визвольному русі створила з Одеси колыску Грецької війни за незалежність.

3.4. Становище одеських греків під час Грецької революції 1821 – 1829 рр.

У 1820 р. “Філікі Етерію” очолив відомий грецький патріот, генерал російської армії Олександр Іпсиланті. Коли в березні 1821 р. О.Іпсиланті призвав своїх співвітчизників взяти участь у боротьбі за звільнення Греції і підняв повстання в Дунайських князівствах, на цей заклик відгукнулися не тільки недавні іммігранти, але і деякі з тих російських греків, для яких Росія вже стала другою батьківщиною [180, с. 94]. Повстання зазнало поразки. Але воно стало сигналом для подальших дій на території власне Греції.

На початку квітня 1821 р. К.В.Нессельроде направив розпорядження Херсонському військовому губернатору графу О.Ф.Ланжерону про веління імператора установити нагляд над членами організації. К.В.Нессельроде вказував, що ця міра необхідна для забезпечення спокою в південних провінціях Росії, і підкреслював, що “будь-яка дія, що може викликати сварку або війну з Туреччиною, – не в інтересах російського імператора” [93, с. 640]. Саме цьому принципіві повинен був підкорятися всі свої дії О.Ф.Ланжерон, не виявляючи, однак, занепокоєння і не стаючи на шлях репресій [331].

О.Ф.Ланжерон знав, що вже давно на півдні Греції, на Іонічних островах, у Константинополі і серед греків Італії та Франції, утворилося таємне товариство, явною метою якого було надання допомоги як знедоленим грецьким родинам, так і родинам, що могли стати жертвою політики турецького уряду; таємною ж метою товариства було звільнення

від ярма цього уряду [93, с. 131]. Згодом це товариство ще більш розширило свою діяльність у Константинополі, Молдавії, Кишиневі й Одесі. Як відзначав О.Ф.Ланжерон, у Константинополі воно складалося з осіб низьких станів, і ніхто з членів знатних родин фанаріотів навіть не знав про його існування [93, с. 131]. За його відомостями, в Одесі товариство виникло недавно. Керівниками його були купці Інглезі, Амброзіо, Мавро, Комбері, Ксенікс, Маразлі, Серафіно та ін. – усі люди “найнижчого походження, усі (крім Інглезі, чесною і порядною людиною) користуються дурною славою у суспільності і, звичайно, через своє походження, вдачу і коло знайомств, очевидно, не призначені бути керівниками змови” [93, с. 131]. З огляду на те, що це товариство займалося планами, що стосувалися греків, і не представляло ніякої небезпеки для уряду, що члени його ніколи не задавалися метою ідейно об’єднатися із товариствами співвітчизників на півдні Європи, а всі перераховані вище купці були відданими підданими Росії, О.Ф.Ланжерон, знаючи про їхні настрої, спочатку відносився до них поблажливо, а князь Олександр Іпсиланті провів літо 1820-го року в Одесі [93, с. 131].

Відозва О.Іпсиланті 24 лютого (8 березня) 1821 р. [98, с. 61-66] в Яссах, якою він закликав греків до збройної боротьби за свою волю, справила великий вплив на одеських греків, викликала піднесення їхніх національних почуттів; багато з них вирудилися згідно відозві до ополчення [18, арк. 2зв.].

Незадовго до подій у Яссах велика кількість греків, турецьких підданих, звернулися до О.Ф.Ланжерона за паспортами для виїзду в Молдавію під приводом ведення торговельних справ [93, с. 131]. Не ризикуючи припиненням торговельних справ він їм не відмовив, але побачивши, що кількість від’їжджаючих значно зростає, і довідавшись про повстання в Яссах, О.Ф.Ланжерон запитав князя О.Іпсиланті про його справжні наміри. У відповідь О.Іпсиланті повідомив, що почав відомі дії, будучи не в силах відмовити зверненням народу, що російський імператор про все обізнаний, що О.Ф.Ланжерон може спокійно видавати паспорти всім

грекам, які бажають приєднатися до боротьби, тому що відмова в цьому може викликати занепокоєння [93, с. 640]. О.Ф.Ланжерон продовжив видавати в невеликій кількості паспорти турецьким підданам і іноземцям, але не видав жодного паспорта російським підданам і зовсім припинив видавати їх (ще до одержання офіційної заборони) після того, як прочитав занадто ліберальний, на його думку, і навіть підбурювальний маніфест князя О.Іпсиланті і довідався про успіхи повстання Владимиреску у Валахії [93, с. 132].

Грецькі купці Інглезі, Амброзіо, Мавро, Комбері, Ксенікс, Маразлі, Серафіно таємно надали досить великі суми грошей грекам і іноземцям, що виявили бажання приєднатися до О.Іпсиланті. Вони також переправили князеві під приводом торговельних операцій досить великі суми грошей у перекладних векселях; ці суми почасти склалися з їхніх пожертвувань, частково надходили з Константинополя і значною мірою – з Таганрога [93, с. 132]. Обом братам князя О.Іпсиланті, що постійно проживали з матір'ю в Кишиневі, по приїзду в Одесу у своїх приватних справах було запропоновано О.Ф.Ланжероном повернутися назад.

У листі від 15 (27) березня 1821 р. до О.Ф.Ланжерона керуючий Міністерством внутрішніх справ В.П.Кочубей запропонував йому негайно припинити видачу паспортів, за якими можуть звернутися одеські греки для виїзду за кордон [93, с. 69]. 30 квітня О.Ф.Ланжерон наказав одеському градоначальнику М.Я.Трегубову заборонити видачу паспортів у Бессарабію, Молдавію і Валахію, як сухопутно, так і морем [18, арк. 7]. Інспектору одеського карантину Є.Персіяні взагалі було найсуворіше наказано “всіх тих греків та інших націй людей”, котрі отримали вже паспорти за підписом градоначальника і мають відплисти до Ізмаїлу та інших місць Бессарабської області, а також до Молдавії і Валахії, зняти з суден, а паспорти доставити графу О.Ф.Ланжерону, надалі ж осіб, які б мали намір прямувати до означених місць, з порту не випускати, а паспорти їхні відбирати і також доставляти графу [18, арк. 7зв.-8]. На судна, які йшли до бессарабських місць

зовсім не приймалися пасажери без дозволу одеського градоначальника [18, арк. 18]. Наприкінці травня того ж року губернатор дозволив градоначальнику видавати паспорти в Бессарабську область тим, хто мав там торговельні інтереси, - росіянам, іноземцям і євреям, але “виключаючи греків, чиї б піддані вони не були” [18, арк. 36]¹. Таким чином, на думку влади, кількість “обурених” не зростала б, а розпорядження ці доводили б непричетність Росії до справи греків [18, арк. 41]. При цьому не враховувався той факт, що греки-іноземці залежали від консулів та агентів своїх країн, і російська місцева влада не мала права перешкоджати їхньому виїзду [18, арк. 4зв.].

Наприкінці квітня 1821 р. настрої одеських греків був цілком спокійний. О.Ф.Ланжерон вважав, що повстання, яке могло виявитися тривалим і серйозно послабити турок, а можливо і становити “деяку загрозу для султана, ненависного і яничарам, і його власному народові”, навряд чи матиме успішні перспективи без підтримки з боку Росії [93, с. 132].

Греки Одеси та краю шукали усякі засоби допомоги повсталим, тому губернатор заборонив одеському поштмейстеру приймати гроші для пересилання в Бессарабію, а градоначальнику повідомив про необхідність розпорядитися, щоб через карантин також не вивозили гроші на суднах, шкіпера яких стверджували, що нібито йдуть по Дунаю у справах комерції [18, арк. 28зв.-29].

Міжнародний резонанс викликало у 1821 р. убивство Константинопольського патріарха Григорія V^{II}. Порта, одержавши 2 квітня 1821 р. звістку про повстання на Пелопоннесі, вважала патріарха причетним до цього. 10 квітня, у Великдень, його відвезли на дізнання, і в той же день він був повішений на центральних воротах патріархії. Начальник варту привісив до грудей страченого напис: “Цей зрадник був першим винуватцем заколоту, співучасником і співвітчизником заколотників” [296, с. 117]. Через

¹ Заборону на виїзд греків було знято в липні 1821 р. [18, арк. 42].

^{II} Про життя та діяльність патріарха Григорія V див.: [210, с. 48 – 58; 294, с. 35 – 54; 295; 296].

три дні тіло патріарха з каменем на шиї було кинуте в море. Але 16 квітня його знайшли біля Іонічного комерційного судна “Св. Спиридон” під англійським прапором¹, що готувалося до відплиття в Одесу [18, с. 13-14]. Уночі тіло було піднято на судно, яке на початку травня прибуло в одеський порт.

Поширені чутки про несподіване перевезення тіла патріарха Григорія V до Одеси та про наступне віддання йому останньої шани сильно розлютили Порту [93, с. 167]. Вона вбачала у цьому провину російського посланника у Константинополі Г.О.Строганова, який, навпаки, докоряв собі, що не вимагав зі всією рішучістю видачі тіла архієрея, нехай хоч би і відмовили тисячу разів, але б він виразив тоді обурення, що охопило християнський мир під час звістки про загибель патріарха [93, с. 167]. К.В.Нессельроде сприйняв вищеописані події як жахливу наругу: “сам символ віри було змішано з гряззю” [93, с. 190]. У ноті турецькому урядові від 6 (18) липня 1821 р. Г.О.Строганов заявив, що “безприкладною за жорстокістю була розправа над патріархом східної церкви, учинена на місці виконання їм своїх священних обов’язків у день, що святкується всіма християнами, хоч цей вельмишановний пастир незадовго до цього висловлював турецькому урядові свою найповнішу покірність та лояльність” [93, с. 208].

У рапорті від 3 травня 1821 р. інспектор Одеської портової карантинної контори Є.Персіяні повідомив про подію Одеського градоначальника М.Я.Трегубова, а також попросив дозвіл на поховання тіла патріарха, тому що за звичаєм “тіла людей, що вмерли під час перебування в карантині, ховають за стіною карантинної огорожі” [18, арк. 13-14]. В свою чергу, М.Я.Трегубов у донесенні на ім’я графа О.Ф.Ланжерона повідомив про рапорт керівника карантинної контори [23, арк. 123-124зв.]. Міністр духовних справ і народної освіти князь О.М.Голіцин після листа О.Ф.Ланжерона у своїй відповіді від 26 травня 1821 р. повідомив

---

¹ В історіографії зустрічаються дані про те, що судно це було під російським прапором [210, с. 54; 294, с. 46; 296, с. 119]. Вказується й інша назва судна - «Святитель Микола» [294, с. 46].

О.Ф.Ланжерону про волю імператора поховати Григорія V в Одеській грецькій церкві [23, арк. 123-124зв.]. Церемонія поховання патріарха проходила три дні - з 17 по 19 червня 1821 р. - за участю перших громадських й духовних осіб міста та прибулих з інших місць [17, арк. 21-23]. До 1871 р. тіло патріарха покоїлося в Одесі, коли на прохання грецького короля Георгія I та за дозволом російського імператора Олександра II воно було перевезено до Греції.

Грецька революція, що розпочалася у 1821 р., була причиною того, що вся торгівля Одеси з Архіпелагом і навіть з Константинополем на певний час припинилася. У порушення ст. 30 російсько-турецького договору 1783 р., яка гарантувала російським кораблям вільний прохід через Босфорську протоку, було накладено ембарго на провіз через Протоки хлібних вантажів, а турецькі чиновники піддавали кораблі під російським прапором обшукові, а іноді і конфіскації [340, с. 54]. Судноплавство по Дунаю весною 1821 р., узагалі, знаходилося в скрутному становищі – надходили відомості, що турки мають наміри нападати на купецькі судна, котрі будуть йти зверху по Дунаю [18, арк. 32-32зв., 38]. Тому усі шкіпери та судовласники, які знаходилися в одеському порту та на рейді, були попереджені про це [18, арк. 32зв.-33].

З початком війни тисячі біженців змушені були шукати порятунку в межах сусідніх держав. Значне їхнє число кинулося до границь єдиновірної Росії. “Греків, що рятуються від люті турків, – повідомлялося намісником Бессарабії І.М.Інзовим окружному начальникові бессарабської карантинної лінії Навроцькому 28 травня (9 червня) 1821 р., – якщо вони є беззбройними, пропускати в наші карантини, туркам же скрізь, де це можливо, показувати наше дружнє ставлення...” [284, с. 51]. Велика частина грецьких біженців виявилася в Одесі – шлях у це місто був найкоротшим. Тільки з 10 (22) березня по 18 (30) червня 1821 р. в Одесу прибуло 836 константинопольських греків [19, арк. 57-72]. Загалом у червні 1821 р. кількість греків в Одесі за офіційними даними сягала майже 4 тис. чол. [1, арк. 8]

Усім приїжджаючим в Одесу та інші міста Росії грекам надавалася необхідна матеріальна допомога. Основну частину грецьких біженців в Одесі склали мешканці Константинополя, менше було представників інших прибережних місць. На ці потреби уряд асигнував 150 тис. руб. [19, арк. 17, 105, 133, 168; 240, с. 167] Уся сума була перерахована в одеську контору державного банку. Для її розподілу 20 червня (2 липня) 1821 р. в Одесі було засновано тимчасовий (проіснував до жовтня 1821 р.) “Комітет для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу” під головуванням біженця Силістрійського митрополита Кирила [19, арк. 17-19зв.]. Але виділеної суми виявилось недостатньо. Тоді уряд розіслав усім губернаторам і єпископам по імперії звернення про збір коштів [1, арк. 7-17; 93, с. 605], надавши цій справі християнсько-філантропічний характер, щоб не давати приводу своїм колегам по Священному союзу запідозрити Росію в підтримці грецького повстання. У зверненні говорилося про “жахливі події в Константинополі”, про те, що “тисячі нещасних жертв гоніння із самого березня місяця цього 1821 року шукають притулку в Одесі і Бессарабській області... Але допомога, що їм надається, недостатня для утримання настільки великої кількості сімейств, що зростає з дня на день”, що “добрі християни, звичайно, почують голос цей, що простирається до них у вірі і любові; і не відмовляться приймати участі в підписці, що нині відкривається, на користь грецьких і молдавських вигнанців, що перебувають в Одесі і Бессарабії” [22, арк. 2]. У результаті, наприклад, брати і послухники Києво-Михайлівського монастиря на користь “нещасних вигнанців Греції” пожертвували 222 руб. [1, арк. 4] За деякими даними, до кінця 1822 р. за підпискою було зібрано біля 1 млн. руб. [1, арк. 15; 93, с. 605] У зборі коштів брали участь мешканці багатьох міст Російської імперії – духовні особи, городяни, військові Волинської, Курської, Нижньогородської, Тобольської, Пензенської та інших губерній [22, арк. 13, 24-173зв.]. З метою правильного розподілу коштів, що надходили, восени 1821 р. були створені Одеська і Кишинівська грецькі допоміжні комісії [11; 12; 94, с. 50-52, 675-676; 95,

с. 217, 740-741]. Одеська комісія складалася з 9 чоловік під головуванням російського дипломата, грецького вихідця Матвія Яковича Мінчаки; скарбником був один з відомих купців – Д.Інглезі. Вона проіснувала до червня 1831 р. [12, арк. 468]

Комісія не тільки видавала грошову допомогу і пенсії, але і допомагала знайти роботу, вирішувала інші організаційні питання. Однак допомогу одержували ті іммігранти, що прибули до міста в період революції і російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. На 1822 р. допомогу від комісії одержувало 2569 чоловік [286, с. 140]¹. Їхній соціальний склад були неоднорідним: аристократи, матроси, робітники, простий люд. Комісія ж намагалася в першу чергу забезпечити постійний рівень допомоги знатним грекам, а видача навіть тих невеликих сум для біженців нижчих класів постійно переривалася [95, с. 471; 286, с. 141]. Саме для шляхетних грецьких родин Олександр I розпорядився відпускати з Одеської комісії щомісяця по 13 тис. руб. [20, арк. 7; 95, с. 471] Їхні діти навчалися за рахунок комісії в Одеському інституті шляхетних дівиць і Рішель'євському ліцеї [94, с. 247]. Спеціально для дітей грецьких біженців простого звання у 1822 р. було відкрито грецьке дівоче училище [168, № 46], на яке комісія виділила 2500 руб.[22, арк. 600]

За час існування Комісії в її розпорядження надійшло 1 149 224, 40 руб. пожертвувань [12, арк. 389зв.], а загальна сума витрачених грошей склала 2 890 448, 63 руб. [286, с. 148] У перші роки діяльності Комісія зіштовхнулася з рядом труднощів: вона періодично мала потребу в надходженні нових коштів, а всі її наміри залучити греків до самозабезпечення залишилися безуспішними. Незважаючи на те, що неодноразово сповіщалося про закінчення пожертвуваних сум, чимало греків не поспішали влаштовуватися на роботу і заробляти на життя. Причин цього було декілька. По-перше, вони не прагнули переїжджати з Одеси в інші

---

¹ На наш погляд, цифра ця могла змінюватися незначно: ще до закінчення війни дехто повернувся у Грецію, і деякі, навпаки, прибували в Одесу.

місця, тому що були, за повідомленнями комісії, учителями грецької мови, шкіперами, матросами, купцями, трактирниками і різного роду торговцями, а менша частина з них – рибалками, виноградарями, хліборобами, шевцями і кравцями, тому саме в Одесі, ніж будь-де, могли знайти собі заняття [94, с. 22]. Позначалося і незнання російської мови і місцевих звичаїв. До того ж, багато хто з них завжди сподівався повернутися на батьківщину, а з виїздом з Одеси це було б для них набагато складніше. Були випадки, коли греки Бессарабії, Таганрога й інших чорноморських портів, приїжджали в Одесу єдино з надією скористатися чим-небудь від комісії [94, с. 23]. На початку 1823 р. комісії було відправлено 50 тис. руб. і запропоновано більш вибірково постачати біженців допомогою, переважно старих, малолітніх і хворих [94, с. 22].

Дані про кількість грецьких біженців коливалися: на початку 1823 р. їх, за винятком тих, що виїхали, нараховувалося понад 1 тис. чол. [94, с. 22] До кінця ж 1823 р., за деякими даними, тільки осіб з нижчих станів і бідняків перебувало в місті близько 2 тис. чол.; кількість знатних сімейств була невеликою [94, с. 246-247]. До кінця 1824 р. у списках комісії значилося 164 родин (688 чоловік) і 454 самотніх, тобто 1142 чоловік [95, с. 18]. Імовірно, це пояснюється тим, що багато хто змогли повернутися на батьківщину [95, с. 718]. У 1825 р. кількість біженців коливалася в межах 1000 – 1100 чоловік [95, с. 217, 333]. У цей час новий Новоросійський генерал-губернатор М.С.Воронцов для скорочення кількості біженців наказав виплачувати гроші тим з них, хто виявить бажання повернутися на батьківщину [95, с. 471]¹.

Однак зміни в структурі грецької громади Одеси, що сталися у зв'язку з прибуттям великої кількості біженців, носили тимчасовий характер. Вже в ході війни почалося їхнє повернення на батьківщину, а до закінчення роботи допоміжної комісії залишиться усього декілька десятків чоловік [285, с. 46].

---

¹ А біженцям, які влаштувалися у Бессарабії, М.С.Воронцов вирішив відмінити грошову допомогу, оскільки більшість з них мешкала в сільській місцевості і могла заробляти на харчування своїм трудом. Отримання ж ними допомоги часто призводило до того, що вони не займалися трудовою діяльністю [95, с. 471].

Російський уряд не тільки приймав біженців на своїй території, але допомагав їм повернутися на батьківщину. Так, у 1823 р. французький уряд чинив перешкоди поверненню греків через Францію з паспортами, виданими в Росії, які мали візи французької місії у Швейцарії [94, с. 74, 679]. Стараннями російського посла в Парижі К.О.Поццо-ді-Борго французький уряд дозволив грекам-емігрантам прибути в Марсель для подальшого відплиття на батьківщину [94, с. 139]. Від австрійської влади також був отриманий дозвіл на перетинання греками австрійських володінь під час повернення [94, с. 280, 724].

У жодному іншому місті Росії не відчувався так гостро подих грецької революції, як в Одесі. Тут виявилася велика частина грецьких біженців з Османської імперії, тому що шлях у це місто був найкоротшим. 4 (16) серпня 1821 р. одеські греки відкрили нову сторінку в історії етеристського руху. У цей день на зборах 76 представників грецької громади і біженців з Османської імперії, що відбулися у приміщенні Грецького комерційного училища, було прийняте рішення про створення Грецького філантропічного товариства [22, арк. 17-18]. До складу його виконавчого комітету були обрані видні одеські етеристи: І.Амвросіу, О.Мавро, К.Кумбарі, Г.Маразлі і В.Палеолог. Узгоджуючи свої дії з Одеською грецькою допоміжною комісією, товариство стало надавати матеріальну допомогу грецьким біженцям – жертвам турецьких репресій. Незважаючи на свою філантропічну вивіску, нова організація стала прямою наступницею “Філікі Етерії”.

Доповідаючи про товариство урядові, О.Ф.Ланжерон припускав, що воно приносить користь грецьким біженцям і є необхідним хоча б у цей період. Але вказував на те, що у випадку переговорів з Портою існування подібного товариства в Росії може стати перешкодою для досягнення врегулювання з Туреччиною [93, с. 683-684]. Побачивши в ньому політичну організацію, Олександр I поспішив його закрити [93, с. 401]. Товариство проіснувало лише п'ять місяців. За цей термін воно зробило чимало для мобілізації сил греків, які знаходилися в Росії і за кордоном, для підтримки

національно-визвольної війни, що розгорілася на грецькій землі. Ця діяльність проявилася в різних формах. Виконавчий комітет звертався до представників російських і закордонних грецьких громад із закликом організувати збір коштів, головним чином, для закупівлі зброї для Греції. Загальна сума зібраних пожертвувань досягла 1 млн. руб. [284, с. 54] Товариство прагнуло забезпечити не тільки матеріальну, але і політичну підтримку грецької справи. Царський уряд же намагався стримати патріотичний ентузіазм одеських греків і направити його в русло добродійності стосовно співвітчизників, що прибували в Одесу у великій кількості.

У 1822 р. імператор прийняв прохання Ірінопольського митрополита Григорія, Бузевського єпископа Костянтина, архімандрита Галацького монастиря Парфенія, які знаходилися у Бессарабській області на тимчасовому перебуванні, і дозволив провести збір грошей з метою викупу полонених греків – жителів о. Хіос, Кассандри і Сидонії, шляхом підписки серед усього населення Росії [62, арк. 3; 93, с. 605-606, 613, 719]¹. Кількість полонених сягала 100 тис. чол., а сума викупу складала 500 левів за людину [1, арк. 10, 16зв.]. Організація збору пожертвувань і викуп полонених були покладені на спеціально створений у Кишиневі комітет [95, с. 72, 519]. Відділення цього комітету, у складі Д.Інглезі, О.Кумбарі, О.Мавро, В.Скіна, було відкрито і в Одесі. Грецькі патріоти Одеси використовували канал зв'язку з Грецією, що опинився в їхньому розпорядженні, для пересилання туди коштів, необхідних для озброєння повстанської армії. Довідавшись про це від генерал-губернатора М.С.Воронцова, Олександр І поспішив припинити цю нелегальну діяльність: замість кишинівського архієпископа Димитрія головою вищеназваного комітету був призначений М.С.Воронцов, що став шукати надійні шляхи пересилання грошей [284, с. 55-56]. З приходом М.С.Воронцова ще більш підсилювався нагляд над видачею

---

¹ Пожертви надавалися парафіянами багатьох церков, у тому числі і римо-католицького сповідання [94, с. 151 – 152; 95, с. 35].

паспортів грекам для виїзду за кордон. "...Надзвичайні обставини нашого часу, події, що досі хвилюють Турецьку імперію, вплив їх не тільки на торгівлю Бессарабії, Одеси і Криму, але навіть на уми і ставлення жителів, усе це вимагає невинного нагляду і незвичайної діяльності начальства", – так пояснювалося призначення М.С.Воронцова на посаду Новоросійського генерал-губернатора [13, арк. 1а]. Відзначимо, що в другій половині 1820-х рр. грошові суми грецьким повстанцям пересилалися вже з дозволу царської влади [284, с. 57].

Багато греків-переселенців у міру своїх сил брали участь у національно-патріотичній діяльності. Закінчення війни, що дала грекам свій національний дім, поклало кінець еміграції з Греції в Російську імперію як масовому рухові. Воєнний етап характеризується тим, що греки приїжджали не на вічне поселення, а перечекали лихоліття. Біженці – знать, духівництво, простий люд – шукали захисту в єдиновірній державі. Спостерігався також рух з Одеси, Таганрога, Феодосії й інших міст до Дунайських князівств, куди греки поспішали прибути, щоб приєднатися до повсталих воїнів О.Іпсиланті.

У період російсько-турецької війни 1828 – 1829 р. скільки-небудь значного переселення греків в Одесу не спостерігалось. За відомостями Одеського міського магістрату протягом 1828 – 1829 р. прирахування до одеських жителів вихідців з-за кордону не відбувалося [25, арк. 1зв.].

Діяльність грецьких іммігрантів у Росії, особливо в Одесі, зіграла значну роль не тільки у формуванні національної самосвідомості, але й у консолідації громад, сприяла активній участі грецького населення Росії в боротьбі за звільнення Греції від османського ярма. Керуючись національно-патріотичними почуттями, вони були непохитні у своїй рішучості внести посильний вклад у справу національного звільнення батьківщини.

Грецькі громади Херсонської губернії зберігали національну своєрідність, чому сприяв масовий характер грецької імміграції, підтримували зв'язок з батьківщиною і близькими. Чимало з греків знаходили джерело існування в традиційних для них торгівлі і мореплаванні,

поступово стаючи одними з найбагатших купців. Соціально-економічне і правове становище дозволило громадам стати найбільш процвітаючими, створити в іншій державі центри грецької торгівлі і культури. Багато в чому на новому місці їм допомогли і пільги та привілеї, надані Росією. Урядова політика щодо іноземців носила сприятливий характер – практика запрошення, надання землі, законодавче регулювання їхньої діяльності, дозвіл на розвиток національної культури, допомога біженцям під час Грецької революції і т.п. Як відзначав, можливо, трохи перебільшуючи, грецький історик І.Філімон: “...Грек не тільки не мав ніяких громадянських почестей в інших країнах, але був зненавиджений, викликав презирство і не вважався навіть гідним поховання після своєї смерті. Люди Півночі, навпаки, поводитися з ним як із братом. Біля них знайшов він укриття у своїх негодах, зцілення у своїх нещастях, пільги в комерції, військові і громадянські почесті і серйозні надії щодо своєї майбутньої долі...” [269, с. 125]

Міські грецькі громади із самого початку свого існування прагнули до визнання їх як юридичних осіб, об’єктів цивільного права й організовувалися відповідно до занять поселенців, традицій, і, головним чином, керувалися встановленими для цих випадків звичаями і законами приймаючої країни. Вони не почували себе чужорідним елементом і не вступали в конфлікт із корінним населенням. Оберігаючи національну самобутність, вони не замикалися у власних громадах, а співробітничали з іншими етнічними групами.

Не варто вважати, що переваги і пільги, надані переселенцям у Росії, і успішний розвиток їхніх господарств дозволили їм із самого початку знаходитися у винятково сприятливих умовах. У дійсності, це було не завжди так. Багато переселенців належали до гнаних, пригноблених і знедолених народів. Тільки виняткові обставини могли спонукати їх розлучитися з батьківщиною і відправитися в напівпустельну місцевість.

Наведені вище дані дають змогу зробити висновок про подвійність політики російського уряду та його представників на місцях, зокрема, в Одесі

по відношенню до тамтешніх греків та тих, що втікали до міста. Вона була сприятливою для їхнього влаштування, та політичні обставини змусили керівництво краю посилити нагляд за ними та звзити змогу покинути Одесу. Олександр I засудив повстання, але спираючись на визнане міжнародними угодами право Росії “покровительствувати” православному населенню Османської імперії, рішуче висловив протест щодо репресій з боку Порту проти мирного населення. Російський уряд всіляко намагався відвести підозри в організації повстання та допомозі повсталим. Тому допомога втілювалася у християнсько-філантропічні діяння і надавалася тим грекам, які приїжджали до Одеси з метою врятуватися від турецьких переслідувань. Греки-іммігранти з почуттів патріотизму прагнули зробити посильний внесок у справу національного визволення. Побоюючись звинувачень у підтримці революції, уряд обмежував їхні намагання допомогти повсталим.

У суспільному-політичному розумінні російський уряд та грецький національно-визвольний рух стояли по різних боках у геополітичних змінах того часу. Тому протягом 20-х рр. XIX ст., взаємодія між ними була досить складною, що пояснювалося міжнародним положенням обох країн в умовах Східної кризи, яку спричинила Грецька революція.

РОЗДІЛ 4

ГРЕЦЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ІНОЗЕМНІЙ КОЛОНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (на матеріалах Херсонської губернії)

Взагалі, думка про колонізацію не дуже займала попередників Катерини II. Зусилля докладалися у справі заснування військових іноземних поселень. Необхідність захищати південні кордони імперії від вторгнення турок спонукала ще Петра I запрошувати на службу сербів; це було продовжено Анною Іоанівною. За царювання Єлизавети Петрівни з волохів, грузин, болгар і греків було створено військові прикордонні поселення. Таким чином, на початок 1760-х рр. через весь Новоросійський степ простягнувся ланцюг військово-землеробських поселень [193, с. 5]. Систематична ж колонізація почалася з Катерини II.

У попередньому розділі ми розглянули становище грецьких поселенців в містах Півдня України в умовах російської політики “покровительства” і нестабільності міжнародних обставин. Поруч з цим виникли і сільські поселення греків.

Здебільшого грецькі села знаходились у Приазов'ї [290], у Криму [172]. Об'єктом же нашого подальшого дослідження буде історія греко-болгарських колоній Херсонської губернії. На протязі 1801 – 1806 рр. на території Херсонської губернії виникає декілька колоній, населення яких складалося переважно з болгар та греків – Малий Буялик, Великий Буялик, Кубанка, Катаржина (всі чотири неподалік Одеси), Тернівка та Інгулка поблизу Миколаєва, Слов'яносербська (на півночі від Одеси), Паркани - поблизу Тирасполя [326]. Три колонії, які традиційно відносяться до греко-болгарських поселень Півдня України, були засновані в Криму – Старий Крим, Кишлав та Балта-Чокрак [333, 335].

Греків, які переселилися на початку ХІХ ст. і оселилися в означених колоніях, можна віднести разом з болгарами та іншими представниками країн Балканського півострову і Подунав'я до однієї групи – так званих “задунайських переселенців”.

Колоністи прибували до російської імперії власними силами або на найнятих спеціально для цього суднах [307]. Деколи це була річ щасливого випадку, як наприклад, історія прибуття колоністів, які заснували Малий Буялик, про що йтиметься далі. Але траплялися й неприємні моменти. Так, у 1783 р., під час прямування з Ліворно до Херсону корабля, що перевозив італійських колоністів, останніми було скоєно вбивство капітана та декількох матросів і зроблено спробу захопити судно для подальшого його продажу в Алжирі [64, арк. 4]. Завдяки реакції інших членів екіпажу дії колоністів-бунтівників були припинені, і вони втекли.

4.1. Система управління іноземними колоніями та законодавча база оселення переселенців

Зупинимося на питаннях про адміністративний устрій та формування системи управління колоніями. Своєрідні особливості Південної України – її прикордонне розташування, темпи заселення і засвоєння – визначили і характер управління краєм. Відповідно до змін кордонів та зростання населення змінювався його адміністративний поділ, ускладнювалися органи управління.

Як вже згадувалося раніше, наказом Катерини ІІ від 22 липня 1763 р. було засновано Канцелярію опікунства іноземних колоністів, президентом якої став граф Г.Орлов [108]. У 1766 р. у вигляді відділення Канцелярії в Саратові було відкрито особливе місцеве управління колоністами – Контора канцелярії опікунства іноземних [245, с. 16]. У 1782 р., в процесі утворення губерній Канцелярію було ліквідовано, і колоністи перейшли у підпорядкування спільного з державними селянами управління, тобто казенних палат, земських виконавців або комісарів, земських та повітових судів [116]. З 1797 р. всі існуючі в Росії колонії були підпорядковані знов

утвореній при Правлячому Сенаті Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоводства (наказ від 4 березня 1797 р.) [123] підвідомчій генерал-прокурору [124]. Під час утворення міністерств і відомств за маніфестом 8 вересня 1802 р. [137] Експедиція перейшла у відомство Міністерства внутрішніх справ (у 1811 р. була перейменована у Департамент державного господарства і публічних будівель [156]) і залишалася при ньому до створення у 1837 р. Міністерства державного майна, у завідування якого разом з державними селянами увійшли й колоністи, які оселилися на казенних землях [245, с. 16]^I.

На межі XVIII – XIX ст. в імміграційній політиці Петербурга відбуваються серйозні зміни: вводиться ценз на майно колоністів, розробляються проекти щодо приваблення іноземців.

6 квітня 1800 р. під відомством Експедиції державного господарства на кшталт Саратовської було створено Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців [131], яка повинна була здійснювати загальне керівництво всіма іноземними колоніями у краї^{II}. Місце Головного судді Контори зайняв С.Х.Контеніус, його товаришем (помічником) став І.Й.Брігонци, який перебував на той час при новоросійських колоніях директором. Контора була створена у Катеринославі.

23 лютого 1804 р. Головнокеруючим новоросійськими колоніями було призначено герцога А.Е. де Рішельє, а Контору опікунства передано під його курирування [278, с. 11]. Через рік він стає Херсонським військовим губернатором і керуючим по цивільній частині в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях (Новоросійським генерал-

^I Із загальної структури були виділені саратовські колонії, які були підпорядковані відтвореній Експедицією у 1797 р. Саратовській конторі опікунства іноземних. Діяльність Контори стала регламентуватися спеціальною інструкцією, затвердженою тоді ж [126; 127].

^{II} 26 липня 1800 р. відбулося затвердження Інструкції Контори [132]. 16 травня 1801 р. було затверджено і “Інструкцію для внутрішнього розпорядку і управління новоросійських колоній”, яка стосувалася внутрішнього життя поселень [133]. 7 липня 1803 р. до неї були додані деякі доповнення [139].

губернатором), залишаючись при цьому Одеським градоначальником і Головнокеруючим іноземними поселеннями краю.

Для нагляду за поселенням і управлінням колоністами на околицях Одеси під керуванням А.Е. де Рішельє було створено спеціальну Канцелярію Одеського оселення, яка складалася з одного члена Контори опікунства [278, с. 12]¹. Виникнення Канцелярії, вірогідно, слід віднести до часів масового поселення під Одесою – 1803 р., хоч переселенці з'явилися там у 1801 р. Це були греки і болгари, які заснували колонії Малий і Великий Буялики. Колоністам було дозволено селитися в околицях Одеси імператорським наказом від 17 жовтня 1803 р., даним Одеському градоначальнику А.Е. де Ришельє [141].

Таким чином, всі переселенці підлягали розділенню: ті, хто мали намір оселитися під Одесою, приймалися у відання герцога А.Е. де Рішельє, інші – Контори опікунства. Контора зобов'язувалась сприяти А.Е. де Рішельє по всіх питаннях. Місцеперебування Канцелярії було в Одесі. У 1817 р. її було переведено до колонії Катаржина [278, с. 12-13], де вона залишалася до 1828 р., після чого знов повернуто до Одеси [164].

Спочатку Канцелярія складалася з однієї людини – І.Й.Брігонци. У 1809 р. в штат Канцелярії входило 11 чоловік: керівник Канцелярії і його помічник, бухгалтер і його помічник, архіваріус, перекладач, а також доглядач німецьких, болгарських і Парканської колоній та писарі при них [33, арк. 285-294]. Доглядачі жили в колоніях й були посередниками між Конторою та колоністами, їхні обов'язки визначалися Головним суддею. Самоврядування колоністів здійснювали окружні й сільські прикази. Сільській (колоніальний) приказ існував в кожній колонії і складався з шульца (старости), двох бейзіцерів (засідателів) та по одному десятському від кожних 10 дворів. Всі колонії розділялися Конторою на округи.

---

¹ Спочатку вона носила назву “Канцелярія члена Контори опікунства Брігонци в Одесі”, пізніше – “Одеське відділення по оселенню іноземних колоністів” (1809 р.), “Канцелярія Одеського відділення опікунської Контори” (1815 р.).

У 1817 р. у безпосередньому віданні Новоросійської Контори знаходилось 84 колонії (16967 чол.), у віданні Канцелярії Одеського оселення – 44 колонії (15499 чол.) [278, с. 15]. Таким чином, збільшення чисельності колоністів, розосередженість та віддаленість багатьох з них від Катеринославської Контори диктували необхідність визначення нового центру та іншої структури управління колоніями усього краю. 29 грудня 1817 р. управління колоніями було передано новому посадовцю – Головному піклувальнику колоністів Південного краю Росії, і на цей пост вже 10 січня 1818 р. назначено генерала І.М.Інзова [278, с. 15-16]. Херсонський військовий губернатор більше не був Головнокеруючим колоніями Новоросійського краю.

22 березня 1818 р. вийшов наказ і положення про створення у Херсоні Піклувального Комітету про колоністів Південного краю Росії¹. Згідно положенню “Про головне управління колоністів Південного краю Росії” Новоросійська Контора опікунства мала продовжувати свою роботу стосовно справ керування колоністами до відкриття Піклувального Комітету, Херсон назначався місцем перебування Комітету до спеціального представлення Головного піклувальника [157].

1 вересня згідно розпорядженню І.М.Інзова в Катеринославі була відкрита і почала діяти Катеринославська Контора. Відповідно Новоросійська Контора опікунства припинила своє існування. Однак, відкриття Комітету ще не відбулося – продовжувалася робота щодо його організації.

---

¹ Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців перейменувалася в Катеринославську Контору іноземних поселенців, замість Канцелярії Одеського оселення створювалася Одеська Контора іноземних поселенців, в Бессарабії залишалась Бессарабська Контора іноземних поселенців. Відомості про Бессарабську Контору іноземних поселенців мало чисельні й уривчасті. Точна дата її створення не встановлена, але відомо, що у Бессарабію у 1813 та 1814 рр. були переселені німецькі колоністи, а у 1815 р. – задунайські болгари. Згідно Положенню Комітета Міністрів від 17 лютого 1817 р. у Бессарабію було направлено колезького радника К.В.Меллера на посаду голови тамтешньої Контори оселення колоністів [278, с. 13]. Знаходилася вона в колонії Тарутине і у 1821 р. була переведена в містечко Каушани.

Наприкінці 1818 р. І.М.Інзов запропонував створити Комітет не в Херсоні, а в Катеринославі, на що 5 січня 1819 р. отримав іменний наказ про переміщення Комітету [158], відкриття якого відбулося в Катеринославі лише 9 жовтня 1819 р. [278, с. 16-17]¹

Отже 1818 – 1819 рр. стали поворотними для системи управління на Півдні Російської імперії. Новоросійська Контора іноземних поселенців вже не задовольняла потребам внаслідок зростання кількості колоністів та колоній, що, в свою чергу, призвело до появи філій Контори – Канцелярії Одеського оселення та Бессарабської Контори, а у 1818 р. до подальшої реорганізації і вдосконалення системи управління. (Див. список колоній у Додатку А).

Цікава оцінка колонізаційної політики Д.І.Багалея. На його думку, Росія, яка не мала надмірного населення, сподівалася – і це був найважливіший мотив для заохочення іноземної колонізації, - що іноземці привнесуть у новий край більш високу сучасну культуру [188, с. 110]. Але, турбуючись виключно про кількісний зріст іноземних колоністів і майже не звертаючи уваги на їхню підготовку і здібності у справі колонізації, уряд катеринінського часу зіткнулося з рядом невдач. Тому Олександр I вирішив приймати без спеціального виклику лише таких іноземців, яких потребував край, і які могли б бути корисними у культурному відношенні [188, с. 110].

Хід переселення іноземців, їх улаштування в Росії відображені у багатьох урядових наказах і положеннях, за якими можна міркувати про соціально-економічну адаптацію переселенців [329]. Правовий статус переселенських національних меншин у російській імперії – це сукупність прав та обов'язків певної спільності підданих (іммігрантів), які виникли з приводу реалізації відносин, пов'язаних з належністю до відповідної категорії населення (військових переселенців, колоністів), що мала ряд відмінностей від інших підданих. Метою встановлення названих прав та

---

¹ У зв'язку з тим, що на І.М.Інзова було покладені обов'язки повноважного намісника Бессарабської області, Комітет у 1821 р. було переведено до Кишиневу [162], де він залишався до 1834 р., після чого був переведений до Одеси.

обов'язків в першу чергу була реалізація політичних завдань, які ставив перед собою уряд Російської імперії [276, с. 155]. Правовий статус переселенських меншин визначався сукупністю правових норм, які закріплювали їхнє місце у правовій системі Російської імперії у XVIII – на початку XIX ст., регулювали їхні відносини з урядом, державними органами та іншими групами населення. У сучасному розумінні, особи, які належали до переселенських національних меншин, мали деякі політичні, соціальні, економічні й культурні права та свободи. До обов'язків можна віднести вимогу поважати російські закони, бути вправними господарями, виконувати свої економічні зобов'язання.

До 1804 р. іноземці оселялися в Росії на підставі маніфесту Катерини II від 22 липня 1763 р. Відзначимо положення, що стосувалися сільських поселень: “тим, хто оселився особливими колоніями і містечками внутрішню їхню юрисдикцію залишаємо на їх благоустрій з тим, що наші начальники у внутрішніх їхніх розпорядках ніякої участі мати не будуть, а в іншому зобов'язані вони коритися нашому праву цивільному. Якщо ж іноді самі побажають від нас мати особливу персону для опікунства або для безпеки своєї й охорони..., те їм дано буде”; їм було дозволено “влаштувати за власним їх благородством торги і ярмарки без усякого побору і платежу податків у скарбницю” [109]. Відмітимо, що якщо маніфести 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р. були надруковані в газетах Голландії, Данії, Англії та інших європейських країн, то російському резидентові в Константинополі задля уникнення загострення з Туреччиною було наказано не друкувати маніфест 1762 р., а “наскільки можливо потайним способом” доводити його зміст до відома тих людей, які хотіли б переселитися до Росії [190, с. 61].

У 1802 р. було опубліковано наказ про оселення в Новоросії “греків і болгар, які вийшли з Туреччини”, згідно якому вказані переселенці звільнялися від сплати податей та повинностей на 10 років, від постоїв, крім тих випадків, коли “військові команди проходити будуть”; могли не нести військової і цивільної служби; позику (тобто кошти на облаштування) мали

повернути на протязі 10 років після скінчення 10 пільгових років; отримували право безмитного ввезення до Росії товарів на 300 руб. на кожну сім'ю і по 30 десятин землі на кожного чоловіка [135].

Досвід і час потребували перегляду положень маніфесту 1763 р. 20 лютого 1804 р. було прийнято наказ “Про правила для прийняття і оселення іноземних колоністів” [143]. В ньому відмічалось, що за Маніфестом 1763 р. в новоросійські колонії “вийшло багато поганих господарів і багато бідних, які мало до сього часу принесли користі державі” [143]. Уряд був занепокоєний ситуацією, що склалася, в німецьких колоніях Саратовської губернії і Новоросійського краю, і даний наказ ставав в подальшому інструкцією для приваблювання іноземних колоністів і заселення ними вільних районів. Припускалося, що в рік буде прибувати не більше 200 сімей, з них – 100 – 150 німецьких, решта – з сусідніх регіонів. Правила допускали в Росію переселенців, “які в селянських вправах або в рукоділлі прикладом слугувати могли”, а також були “хорошими і заможними господарями” [143]. Знову прибулим за даним наказом надавалися пільги на десять років, 60 десятин на сім'ю за умови, що земля ця буде у вигляді суцільного масиву на 20 – 50 сімей¹. Колоністи мали право на вільне віросповідання, а також вони звільнялися від військової і цивільної служби. Дозволялося мати фабрики, заводи, входити в гільдії і цехи, займатися торгівлею.

За Олександра I змінилися порядки ввезення багажу. У зв'язку з тим, що ціни на початку XIX ст. на майно відрізнялися від цін 1763 р. виїжджаючим колоністам було дозволено провозити товару окрім встановленої суми у 300 руб. ще на 120 руб. додатково. Очікувалось, що заможний хазяїн, обтяжений господарством, менше схильний до переїзду з нового, вже облаштованого місця. Таким чином, держава, надаючи пільги, страхувала свої вкладення у новоприбулих іноземців. Крім того, зроблено

---

¹ Винятком був гірський Крим. У зв'язку з малою кількістю придатної орної землі там кількість наділу на родину була обмежена.

було такий дозвіл для захисту прав іноземних колоністів від зловживань чиновників, які проводили митний контроль в портах.

23 лютого 1804 р. Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ “Про місця для поселення іноземців” [144]. Однак, якщо всім іноземцям дозволялося засновувати колонії біля Феодосії, Таганрогу, Одеси, то болгар слід було оселяти суміжно з тими місцями, на яких вже існували болгарські поселення. А в подальшому, якщо б кількість болгар та греків примножилася, оселяти їх на землях Тираспольського повіту ближче до Ольвіополя [144]. Уряд боявся селити болгар уздовж кордонів і не довіряв їм, тому й селив їх углиб незасвоєних земель, у той час, як німцям, вправним у хліборобстві, садівництві, виноробстві дозволялося оселятися біля портових міст для можливості збуту своєї продукції [144].

У квітні 1804 р. петербурзький кабінет розглянув питання про заселення іноземцями поміщицьких земель, так як видані раніше накази торкалися безпосередньо тих колоністів, які оселялися на державних землях. Багато поміщиків хотіли оселити на своїх землях іноземців. Російський уряд дозволив їм не тільки приймати, але й виписувати колоністів з-за кордону на свої землі з наданням 10-річної пільги як для державних колоністів [146].

Згідно маніфесту від 22 липня 1763 р. колоністи звільнялися від податей на 30 років, але для кожної окремої колонії укладалася своя грамота й обговорювався цей строк по-різному [235, с. 40]. Крім того, ще з перших років XIX ст. було посилено контроль за колоністами, які вже оселилися. Зазначалося, що “погані господарі, кількість яких чимала, зважувалися розпоряджатися господарством, отриманим від скарбниці, свавільним чином” і “прилюдно говорити наважуються “ми вільні люди не зобов’язані нікому в нашому господарстві та власності звітувати” [32, арк. 1-1зв.]. Багато господарів марнотратили позику, землю не обробляли і байдикували. Почастішали втечі колоністів-боржників, тому, наприклад, А.Е. де Ришельє у жовтні 1806 р. наказав без письмового дозволу на виїзд і паспортів не випускати з країни колоністів [58, арк. 1, 4-5зв.].

Не зважаючи на уживані заходи щодо забезпечення нових колоністів пільгами, процес заселення окраїн Росії не завжди виправдовував розрахунків уряду. Не було відрегульовано процес отримання паспортів. Але й перебіжчики з інших територій не завжди намагалися отримати права колоністів й поселян. За несвоєчасне отримання паспортів вихідців з інших регіонів засиляли на тимчасові роботи у фортецях.

У 1808 р. російським урядом в рамках загальнодержавного плану по засвоєнню пустопорожніх земель приймається ряд заходів для розвитку ремесел і торгівлі на нових землях. Заохочувалось прийняття до купецького стану й іноземців. Було прийнято два накази – “Про запис іноземців до гільдій”, “Про прийняття прохань від іноземців, бажаючих користуватися правами Російського купецтва”, за якими іммігранти мали право входження в купецькі гільдії [150; 151].

Щорічно з державної скарбниці на іноземних колоністів виділялося біля 2,5 млн. руб. [190, с. 92] При цьому витрати проводилися нерівномірно. Якщо на оселення одного німецького сімейства в Херсонській губернії уряд витрачав 1100 руб., то на сімейство болгар в тому ж регіоні – 440 руб. [230, с. 447] На початку 1810 р. на влаштування болгарських колоністів в Новоросійському краї уряд на рік асигнував 2,5 млн. руб. (включаючи придбання для них землі і господарчого інвентарю) [94, с. 716]. В цей же період суми на облаштування колоній скоротилися: уряд змушений був зменшити витрати на позики колоністам. За наказом від 25 лютого 1810 р. місіям і консульствам була дана настанова на те, щоб іноземні колоністи приїжджали до Росії за свій рахунок [155]. Однак відносно болгар російський уряд займав іншу позицію. Окрім директив суто військового характеру, головнокомандуючі російськими військами на Дунаї, мали суворі вказівки щодо сприяння болгарам у переселенні на південь Росії. Робилося це з метою створення людського резерву з з-поміж православного населення на прикордонних територіях. У другій половині 1809 р. було переселено 12709 християн, звільнених від турок, які добровільно перейшли під заступництво

Росії [94, с. 716]. Переселенці, підтримані урядом, створювали нові села в Бессарабії [190, с. 93-102].

До іншої групи належали ті болгари, які оселилися в містах. Вони не отримували тих прав, які мали колоністи в селах. Болгари у містах включалися до певних станів, займалися торгівлею, виноробством, городництвом.

У 1819 р. російським місіям за кордоном було направлено інструкцію, за якою заборонялося переселенцям видавати паспорти [161]. Вони прибували лише за спеціальними дозволами.

4.2. Заснування греко-болгарських колоній

Враховуючи багатонаціональний склад населення досліджуваних колоній, коротко простежимо історію імміграції в Росію з болгарської території, бо процес цей, як і грецька імміграція, також має давню історію [190; 192]. Перші законодавчі акти, в яких йде мова про болгар-переселенців, відносяться до початку другої половини XVIII ст. Болгарське переселення проходило одночасно з формуванням у 1751 – 1752 рр. сербських військових поселень в Південній Україні. Імміграція балканських народів на ці території носила переважно військовий характер. Характерно, що серби, які переселялися в Росію, сім'ї створювали на місцях, і, як правило, одружувалися на місцевих, чим, вірогідно, й пояснюється порівняно швидке зникнення сербів як етнічної групи на території Південної України [192, с. 46]. Болгари в більшості випадків переходили в Росію сім'ями, що сприяло збереженню звичаїв і рідної мови. З 1752 р., коли 24 квітня наказом Сенату [106] було дозволено переселятися болгарським колоністам, й до початку XIX ст. болгарська колонізація була слабкою. Лише під час російсько-турецьких війн спостерігалися її спалахи, результатом яких було поповнення болгарами населення бессарабських міст [192, с. 46-47].

На початку XIX ст. зв'язки між болгарами і Росією стають регулярними і багатоплановими. У 1801 – 1806 рр. відмічається масовий перехід болгар з Туреччини на південь Росії [190, с. 77]. Іноземна колонізація даного регіону

співпала з подальшим послабленням Османської імперії і посиленням репресій проти поневолених нею народів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Туреччині йшла міжусобна війна. Російський посланник в Константинополі В.С.Томара навесні 1800 р. неодноразово доповідав, що двохтисячна армія кирджалієв грабує болгарські міста і села [190, с. 77]. Як відмічали біженці - болгари і греки, головорізи правителя Відінського округу Пазванда-Оглу “спалюють не тільки помешкання, але й навіть самих тамтешніх мешканців; від чого доведені вони до такого жаху, що, знаходячись в такому крайньому становищі і не маючи ні від кого ніякої допомоги”, змушені були звернутися до покровительства Росії [134]. Імператор рекомендував “не пропускати обставин цих для переселення наскільки можливо більшої кількості жителів цих до Росії” [82, с. 233]. Для цього В.С.Томаре Олександром I були виділені кошти, а також надано розпорядження новоросійському генерал-губернатору І.І.Міхельсону про прийняття заходів для розміщення болгар в придатних місцях [82, с. 233].

В архівних документах першої третини XIX ст. зустрічається листування місцевої влади про надання землі грекам і болгарам, які переселялися. В даному випадку, скоріш за все, це були “задунайські переселенці”, а греки ці – мешканці не власно Греції, а інших турецьких володінь, наприклад, Румелії [71, арк. 26]. Саме ці болгари і греки заснували греко-болгарські колонії, історію яких буде досліджено нижче.

У 1801 р. було дозволено оселити болгар і греків, які прибули з Адріанопольської округи, на казенних землях і прийняти їх у російське підданство. Це були перші мешканці заснованої ними колонії Малий Буялик. Інших же “задунайських переселенців” з політичних міркувань офіційно викликати було заборонено, щоб не дати Туреччині приводу бути незадоволеною. Разом з тим всіх бажаючих добровільно переселитися в Росію греків і болгар приймати і оселяти було дозволено [297, с. 8-9]. Головному судді іноземних колоній Новоросійського краю С.Х.Контеніусу

було наказано направитися в Одесу для прийняття присяги і облаштування болгарських переселенців [135; 297, с. 9]. Цей приклад мав успіх. І коли російський посланець у Константинополі В.С.Томара доставив уряду відомості про бажання переселення болгар в Росію, то імператор погодився на їхнє подальше прийняття [134; 135].

У записці від 15 березня 1803 р. міністр іноземних справ О.Р.Воронцов, розглядаючи ситуацію, що склалася в турецькій Болгарії, і акцентуючи увагу на діяльності Пазванд-Оглу, яка являла відверту небезпеку для місцевих мешканців, рекомендував генеральному консулу в Яссах А.А.Жерве залучати болгар до переселення в Новоросійський край. О.Р.Воронцов писав: “Всі ті, які забажають скористатися цією пропозицією, знайдуть в Росії надійний притулок для поселення свого, отримують землі в Криму і в степах між Бугом і Дністром, і що від тамтешніх начальників надані будуть їм усілякі потрібні допомоги для ведення господарства” [190, с. 79].

Дуже часто прибували біженці з Адріанопольської округи - як болгар, так і греки. Наприклад, на протязі осені 1803 р. та весни 1804 р. прибуло різними партіями 627 осіб, яких готували для оселення у Великому Буялику [36, арк. 56зв.]. Тоді ж прибуло 318 болгар і греків, які мали оселитися у Малому Буялику [36, арк. 56зв.]. 5 серпня 1804 р. до міста прибуло 11 сімей (50 осіб), які побажали оселитися у Великому Буялику [36, арк. 56зв.]. За деякими підрахунками на протязі 1801 – 1806 рр. на приватних і військових суднах було перевезено біля 3 тис. греків та болгар [307, с. 210]. Партії переселенців забиралися з Константинополя, Созополя, Варни, Бургаса і доставлялися в Одесу, але звідкіля саме вони приходили в ці міста встановити доволі складно [307, с. 211]. Так само як і етнічна приналежність біженців особливо не турбувала урядовців – мова йшла про “християн” і цього було достатньо. Тому у багатьох випадках греки і болгар, які прибули з болгарської території, фігурують у тогочасних документах під загальною назвою - болгар.

Після підписання Адріанопольського мирного договору багато греків і болгар, що жили в Румелії, боячись помсти з боку турків, готові були піти за російською армією, що відступала [285, с. 47]. Боячись розгортання широкого визвольного руху, уряд не залучав до участі у військових діях місцевих жителів, але використовував їхню допомогу в тилу для постачання армії всім необхідним [285, с. 58-62]. У 1830 р. надходили вісті, що в Болгарії продовжуються утиски з боку місцевого начальства, тому багато знатних болгар мали наміри переселитися в Росію [171, № 23].

Уряд Росії виявляв готовність на їхнє переселення в Новоросійський край. Навесні 1830 р. в Одеський порт прибуло п'ять кораблів, що доставили понад 1000 румелійських вихідців на чолі з обраним ними старшиною греком Михайлом Поліхроні [26, арк. 1-25]. Біженці розселялися по греко-болгарських колоніях, 200 чоловік з них були залишені в Одесі [285, с. 47]. Того ж року була утворена “опікунська комісія над румелійськими переселенцями” в Одесі [26, арк. 25], яка розподіляла між названими переселенцями грошові пожертвування від жителів Одеси. Серед тих, хто надав пожертви, ми знаходимо імена видних представників грецької громади Одеси Д.Інглезі, І.Амвросіу, Ф.Родоканакі, К.Паппудова, О.Маврокордато. Усього по місту було зібрано 7047 руб. 23 коп. [27, арк. 1-6]

Колонії, що виникли з балканських переселенців на території Новоросії, були порівняно нечисленними і малозаселеними. Як правило, це були поодинокі населені пункти, і тільки зрідка в наявності була невелика група сіл, з яких можна було сформувати колоністський округ. Їх особливістю був змішаний етнічний склад населення. Поки що виділити в цих колоніях грецький компонент і з'ясувати його питому вагу доволі складно. Проблемою при цьому стало те, що в архівних документах і літературі одні й ті ж самі колонії можуть позначатися як просто болгарські або грецькі, так і болгаро-грецькі або греко-болгарські. Наприклад, у “Ведомостях от Конторы Опекунства Новороссийских Иностранных поселенцев о числе состоящих в ведомстве и управлении оной в разных

губерниях иностранных колоний и находящихся в них семейств и обоого пола душ иностранцев” (1804 – 1807 рр., 1811 – 1812 рр.) поселення, які нас цікавлять у Херсонській губернії: Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржина, Паркани, Тернівка – зазначаються як греко-болгарські (Ингулка та Слов`яносербська не фігурують) [31].

Вивчення нами документів Державного архіву Одеської області поки ще не дає змоги точно визначити відсоткове співвідношення різних груп іноземців в цих колоніях. Як правило, ці поселення в документах позначені як болгарські, або зазначається, що в них мешкають і греки, і болгари. Лише кримський Балта-Чокрак завжди однозначно визначається як грецька колонія. Усі ці колонії знаходились у відомстві Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців, створеної у 1800 р. у Катеринославі.

Цікавим є питання про час заснування цих поселень. Наприклад, “Список колониях, состоящих в Херсонской губернии” (1838 р.) і відомості “О колониях иностранцев в Новороссийском крае” (1838 р.) подають такі роки: Малий Буялик – 1801 р.; Великий Буялик, Тернівка – 1802 р.; Кубанка, Паркани – 1804 р.; Катаржина – 1806 р. [57, арк. 3, 3зв., 9зв., 11зв., 12, 13зв.]

Подібні дані подаються А.Скальковським, О.Клаусом та В.М.Кабузаном, за винятком Паркан: перший визначає час заснування цього поселення у проміжку між 1806 та 1811 рр. [297, с. 89-92], а другий та третій – 1804 р. [238, с. 187-188; 245, Прил. II, с. 28-30, 42] В.М.Кабузан при дослідженні заселення Новоросії у XVIII – першій половині XIX ст., використовуючи дані VI ревізії (1811 р.), називає зазначені нами вище колонії Херсонської губернії греко-болгарськими й додає до них Ингулку та Слов`яносербську [238, с. 187-188].

Згідно А.О.Скальковському, прибулі з 1801 по 1812 рр. болгарські переселенці “влаштували собі садиби: одні – в Херсонській губернії, де в пам`ять про свою вітчизну заснували колонії: 1) Малий (Кючук) Боялик – 22 версти від Одеси, в гирлі річки Великий Аджалик, яка впадала в однойменний лиман; 2) Великий (Бююк) Боялик – на річці Кошачій або

Фонтанах в Одеському повіті; 3) Тернівку – в гирлі річки Тернівки, поблизу впадання ріки Інгул в Буг, що на відстані 5 або 6 верст від Миколаєва (Херсонської губернії та повіту). Інші заснували колонію Старий-Крим Таврійської губернії в Феодосійському повіті” [297, с. 6, 9-10]. “У 1806 р. з Анатолії в Євпаторійський порт прибуло декілька болгарських родин, які шукали в Росії сховища й хліба. Уряд з радістю їх прийняв, поселив у Криму на згарищі татарського поселення Балта-Чокрак на річці Чюрук-Су, надав їм до 800 дес. землі та всі права, як й іншим іноземним колоністам подаровані” [297, с. 11-12].

Також А.О.Скальковський повідомляє, що в трьох колоніях в Криму, заснованих “на згарищі християнських поселень, які були під татарським володарюванням... більша половина населення в них [складалася] з румелійських греків, викликаних туди для відновлення виноробства й виготовлення шовку” [297, с. 45].

Дати заснування колоній нам наводять А.О.Скальковський, О.Клаус і В.М.Кабузан, що в більшості випадків підтверджується архівними даними. (Додаток Б.)

О.Клаус, розглядаючи іноземні колонії Російської імперії, визначає Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанку, Катаржину, Паркани, Тернівку, Балта-Чокрак, Старий Крим, Кишлав – як болгаро-грецькі [245, с. 296]. Він повідомляє, “що розміщення цих поселенців, як видно з указу від 23 квітня 1801 р., відбувалося на однакових умовах з “німецькими” колоністами [134]. Але вони перебували в менш сприятливих умовах. Якщо німці отримували 60 десятин земельного наділу, то болгар – 53 десятини на родину. Грошових або інших матеріальних заохочень на першочергове облаштування болгаро-греки або зовсім не отримували, або вони користувалися ними лише в обмеженому обсязі” [245, с. 296-297].

За даними О.І.Дружиніної, “протягом 1801 – 1806 рр. на території Херсонської й Таврійської губернії виникли наступні колонії, які склалися переважно з болгар та греків: Паркани (поблизу Тирасполя, на лівому березі

Дністра), Катаржина (на річці Куяльник), Великий Буялик, Малий Буялик і Кубанка (розташовані на північ від Одеси й об'єднані в Буялицький округ), Тернівка (поблизу Миколаєва, біля гирла однойменної ріки, що впадає в Інгул). Решта колоній були облаштовані на Кримському півострові: Балта-Чокрак (на шляху з Сімферополя в Бахчисарай), Кишлав і Старий Крим (в районі Феодосії)” [223, с. 116-117]. Населення всіх перелічених колоній становило в 1821 р. відносно скромну цифру – 8575 осіб (чоловік й жінок) [245, с. 318]. М.А.Араджіоні додає, що “греки нерідко оселялися з болгарами й, через чисельну перевагу останніх, ці колонії переважно називали болгарськими. Тільки населення ... Балта-Чокраку було моноетнічним [Мається на увазі – грецьким. – О.У.]. З усіх колоністів тільки балточокракці займалися ремеслом, решта – сільським господарством” [178, с. 82].

В групі сіл, об'єднаних у Буяликський округ, населення відрізнялося особливим різноманіттям. Як повідомляє О.І.Дружиніна, “тут були греки, болгари, молдавани, гагаузи, вірмени, цигани та інші. В Кишлаві й Старому Криму переважали болгари. Балта-Чокрак позначається в офіційних відомостях 1820 – 1821 рр. як грецька колонія. В подальшому значна частина греків розійшлася по містам. Число болгар навпаки зросло за рахунок задунайських переселенців” [223, с. 117].

Кількісний склад зазначених вище колоній в перші десятиріччя ХІХ ст. представлено в Додатках В, Г, Д, Е. Як видно, найбільш численним було населення Великого та Малеого Буялику, за ними йшли Катаржина та Тернівка, меншим від останніх було населення Кубанки та Паркан і на останньому місці – Інгулка та Слов'яносербська.

Як правило, при згадуванні греко-болгарських колоній Півдня України, окрім тих, що знаходилися в Херсонській губернії, називають ще три, засновані на Кримському півострові. Не зважаючи на те, що дана місцевість не входить до територіальних рамок нашого дослідження, ми все ж опишемо у загальних рисах історію їхньої появи, так як традиційно і колонії Херсонської губернії, і Таврійської являють собою спільний об'єкт

дослідження, хоч і мали у своєму розвитку деякі особливості. За офіційними даними, перші болгарські колонії у Криму виникли в період з 1802 по 1812 рр. під час першої хвилі масового переселення болгар в Росію. Причиною було насильство з боку місцевої влади Румелії. Частина переселенців складала і греки. На думку А.Е. де Ришельє, необхідно було “з усіх сил збільшувати кількість жителів-християн на півострові”, і для цього, вважав він, корисні будуть греки [104, с. 103].

Починаючи із А.Скальковського у вітчизняній історіографії переважав погляд, що спочатку у 1802 р. румелійськими болгарами було засновано колонію Старий Крим, а рік потому, у 1803 р. – Кишлав [297, с. 89-92]. Подібні дані є в архівних документах, з тією різницею, що Кишлав засновано або у 1803 р. [57, арк. 9зв., 13зв.], або у 1804 р. [56, арк. 12] Однак дослідниця І.А.Носкова, спираючись на документи, припускає, що заснування двох найстарших в Криму болгарських колоній проходило одночасно на протязі 1803 – 1804 рр. [265, с. 20]

Влітку 1804 р. на російському купецькому кораблі “Дідона” відправилися в Одесу біля 220 жителів румелійського села Граматікова. Судно прямувало спочатку в Таганрог, але зробило зупинку у Севастополі. Херсонський військовий губернатор А.Г.Розенберг дозволив Таврійському цивільному губернатору Д.Б.Мертвого залишити болгар у Криму. Держава придбала для них землю в урочищі Кишлав, де й оселилися переселенці. Колонія Кишлав (сьогодні – село Курське Білогорського району АР Крим) у 1811 р. нараховувало 82 родини (530 осіб) мешканців [44, арк. 21зв.].

У 1802 р. біля невеликого міста Старий Крим було засновано однойменну колонію. Дослідник С.Б.Бернштейн, посилаючись на документ ДАОО, відхиляє дані А.Скальковського про те, що Старий Крим, або Болгарштін, був заснований у 1802 р. і вважає датою заснування колонії 1810 р. [192, с. 49]

В серпні 1806 р. в євпаторійський порт прибуло 48 греків-турецько-підданих з Анатолії, які висловили бажання оселитися в Росії [59, арк. 5].

Д.Б.Мертвого, вважаючи, що греки – люди “працьовиті і зразкові, і якщо цей захід підтримати, то багато греків з Анатолії переселяться”, звелів оселити їх в Балта-Чокраку [59, арк. 9-9зв.]. Одним з побажань поселенців було, щоб коли 25 родин з’являться для оселення, стали б вони вважатися грецькою колонією Балта-Чокракською [332, с.50]. Це дозволяє нам зробити висновок, що ці переселенці і були першими греками-мешканцями колонії Балта-Чокрак (сучасна назва – с. Альошино Бахчисарайського району АР Крим) [59, арк. 13зв.]. Експедиція Державного господарства Міністерства внутрішніх справ затвердила їхні побажання [59, арк. 18] і вже у листопаді 1806 р. деякі з них переїхали до колонії [332]. Нові поселенці знали у землеробстві, скотарстві і ремеслах. У травні 1813 р. в колонії мешкало 15 родин (94 людини) [47, арк. 41]. В наступні роки кількісний склад практично не змінювався. Ці три кримські греко-болгарські колонії підпорядковувалися Таврійському доглядачу колоній Відомчого піклувального комітету.

4.3. Грецька військова колонізація

Дослідження грецького компоненту в іноземній колонізації Херсонської губернії дозволило, на наш погляд, встановити ще одну колонію, при чому майже моноетнічного складу, яка спочатку створювалась як грецьке військове поселення. Пізніше вона отримала назву Олександрівка.

Згідно наказу «Об устройении селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях онога» Катерини II від 19 квітня (3 травня) 1795 р. для військових колоністів, які мали сформувати військовий підрозділ у 300 чоловік, і для їхніх родичів поблизу Одеси мав бути відведений земельний наділ до 15 десятин на морському узбережжі, а також надавалась (одноразово, без повернення) грошова сума у розмірі 10 тис. руб. на побудову житла, 500 руб. на побудову невеликої церкви і 20 тис. руб. – на господарське облаштування з поверненням цієї суми після десяти років на протязі трьох років [122].

До кінця 1795 р. було сформовано і повністю укомплектовано Грецький дивізіон у складі 3 рот, першим командиром якого став майор

Костянтин Біціллі. Поселення почалося у 1796 р. на відстані 20 верст від Одеси у степу біля річки Барабой [299, с. 132]^I. Хоча формально Грецький дивізіон входив до складу Албанського війська^{II}, на справді його було приписано до Греко-Албанської комісії при Одеському міському магістраті і фактично він перебував під керівництвом Й.де-Рібаса [292, с. 73].

Після вступу на престол Павла I начальником Новоросійської губернії було призначено генерал-лейтенанта М.М.Бердяєва. За дорученням імператора він оглянув господарчу частину міста Одеси і з його рапорту від 18-го квітня (2 травня) 1797 р. виходить, що до складу Грецького дивізіону поряд з греками входили представники інших національностей, які користувалися привілеями, наданими грецьким іммігрантам. Отримавши ці відомості, Павло I наказав М.М.Бердяєву: “Грецький дивізіон зовсім ліквідувати і перебуваючих у ньому повернути до того стану, хто куди записатися захоче” [125]. 26 червня 1797 р. командир дивізіону Микола Панголо отримав офіційний наказ про “неіснування цього дивізіону”. Після ліквідації деякі з солдат і офіцерів повернулися за кордон, частина роз’їхалась по містах Росії, багато залишилися в Одесі й зайнялися торгівлею [312, с. 18]. У 1799 р. серед одеських греків нараховувалося 164 особи (108 чол. і 56 жін.), які після розформування дивізіону записалися в міщани [168, № 94]. Свої права на володіння земельним наділом на р. Барабой вони втратили. Цей наділ раніше належав капітану Вуковічу на умовах заселення його іноземними вихідцями. Але через невиконання зобов’язань землю у нього відібрали ще у 1795 р. і під час організації дивізіону передали останньому. Після ліквідації дивізіону наділ у 1798 р. було повернено капітану Вуковічу [14, арк. 35-36; 65, арк. 5].

^I Т.Ю.Теохаріді спростовує ці відомості, посилаючись на архівні документи, і пише, що перш ніж вони дійсно отримали право володіти землею, дивізіон було ліквідовано [312, с. 15].

^{II} Після закінчення російсько-турецької війни 1768 - 1774 рр. греки та інші православні, які знаходилися на російській службі, побажали її продовжити і оселитися в Росії. Для поселення було назначено місто Таганрог і частина Керченського півострова. На протязі 1775 - 1776 рр. з них було сформовано Албанське військо (полк), яке проіснувало до 1797 р.

У 1803 – 1804 рр., коли загострилася російсько-французька боротьба за перевагу в Греції, Олександр І всіляко намагався підкреслити свою прихильність до греків. Одним з таких політичних жестів і було фактичне відновлення грецького дивізіону на тій землі, яку відібрали у нього у 1797 р. 29 серпня 1803 р. Олександр І видав наказ про виділення поблизу Одеси достатньої землі для поселення колишніх чинів Грецького дивізіону з їх родинами, звелів сповістити про це греків, які входили до нього раніше, і відвести кожному з офіцерів і нижніх чинів наділи землі від 60 до 300 десятин [14, арк. 35-36; 140]. Наказом від 22 жовтня (5 листопада) 1803 р. було відновлено дивізіон під назвою Одеський грецький батальйон [14, арк. 37; 142]. Штат батальйону складався з 46 штаб-овер і унтер-офіцерів, 9 нереєстрових, 423 рядових і 6 барабанщиків [285, с. 43]. Вступати до нього мали переважно греки та албанці, які вже служили в російських військах і, зокрема, у Грецькому дивізіоні, а особливо ті, які служили на російському флоті у Середземному морі в період Кампанії 1769 – 1773 рр. та їхні нащадки. Але не всі колишні члени дивізіону вирішили знову піти на службу, а викликати греків з-за кордону було доволі проблематично, так як “турецький ж уряд, дізнавшись про наміри їхні залишити проживання своє, використає всі засоби щодо утримання їх у межах своїх...” [312, с. 21] Тому батальйон продовжив своє існування з ротами неповного складу.

Для поселення батальйону мався на увазі наділ біля р. Барабой, відведений доти і знову відібраний у Вуковіча. Але він фактично не заселявся, а асигновані на це гроші витрачалися не за призначенням і навіть розкрадалися одеськими чиновниками. До того ж земля мала роздаватися відповідно до чину, а саме: рядовому – 60 десятин, унтер-офіцеру – 80, прапорщику – 120, поручику – 160, капітану – 200, майору – 300. Таким чином, батальйону необхідно було б 31800 десятин землі, але наділ був набагато менший – біля 13404 десятин придатної і 533 десятини непридатної землі [292, с. 81-82].

З початком російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. батальйон на чолі зі своїм командиром Костянтином Патеракі вирушив на Дунайську флотилію і увійшов до складу загону О.Ф.Ланжерона. На відведеній землі залишилося лише 19 чоловік, та й ті лише “старі і не здатні до служби” [292, с. 84; 312, с. 23].

У 1808 р. А.Е. де Рішельє приймає рішення провести розмежування землі біля р. Барабой. Для цього з театру воєнних дій на Дунаї було відізвано ротного командира Анастасія Дуро, і в його присутності землеміри розділили 10980 десятин на 113 ділянок [292, с. 87]. 9 листопада 1810 р. за Найвищим повелінням Одеський грецький піхотний батальйон було перетворено у військове поселення, а його особовий склад – у військових поселян, але при цьому вони залишалися на обліку воєнного відомства і підпорядковувалися йому [282, с. 131].

Греки продовжували служити в Дунайській флотилії. Коли бойові дії припинилися, батальйон повернувся в Кілію. Після закінчення війни у 1812 р. більша частина батальйону ще два роки перебувала у складі гарнізону Кілійської фортеці. На прохання командира К.Патеракі батальйону було дозволено повернутися додому і у 1814 р. він вирушив до своїх земель під Одесою [15, арк. 1, 3, 5].

У 1814 р. було побудовано і освячено церкву села в ім'я Успіня Божої Матері. Згідно відомості цієї церкви, у 1816 р. в Олександрівці мешкало 516 осіб (291 чоловік і 225 жінок) [285, с. 48].

В цілому засвоєння земель греками проходило повільно і супроводжувалося низкою конфліктів і розглядів у різних інстанціях. Більшість членів батальйону вважали за вигідне здавати землю в оренду, а самим займатися торгівлею [352, р. 400-401]. Одеській батальйон поступово, але неухильно занепадав. 24 травня 1819 р. уряд прийняв рішення про його розформування як непридатного до військової служби [159]. Згідно з імператорським повелінням на ім'я начальника Головного штабу князя Волконського наказувалося бажаючих продовжувати службу офіцерів і

нижчих чинів перевести до балаклавського батальйону, а решту залишити на землях під Одесою, установивши над ними правління на кшталт загальноволосного. О.Ф.Ланжерон прийняв рішення створити “правління або начальство з них самих за бажанням і за вибором, або ж за призначенням” [292, с. 102].

За наказом Херсонського Губернського правління Олександрівку відвідав з перевіркою земський справник, який доніс у рапорті, що в селі головує майор Псомас, але не як військовий, а як цивільний начальник [312, с. 30]. Таким чином, село Олександрівка з військового поселення стає звичайним селом¹. Хоч греки, які залишилися, перепідпорядковувалися з військового відомства до цивільного, вони зберігали за собою землі, відведені їм “у вічне і спадкове їхнє володіння без сплати до скарбниці” (рядові отримували по 60 десятин, офіцери – від 80 до 300 десятин, в залежності від військового звання) [140]. Крім того, вони були звільнені від будь-яких сплат та повинностей. Все це ставило їх у привілейоване положення в порівнянні з державними селянами. Так закінчилася передісторія села Олександрівка. У подальші роки залишилося врегулювати лише різні питання землеволодіння, і життя села Олександрівки мало чим відрізнялося від життя інших російських сіл в околицях Одеси.

4.4. Розвиток греко-болгарських колоній

Греко-болгарська колонія Малий Буялик (з 1920 р. – село Свердлово Комінтернівського району Одеської області) було засновано у 1801 р. на місці колишнього ногайського поселення Аджалик у 25 км північно-західніше Одеси. Виклад обставин прибуття туди переселенців міститься в урядовому наказі від 23 жовтня 1801 р. [134], а також увійшов до історіографії з роботами А.О.Скальковського [297, с. 7-9; 300, с. 35-37]. З

---

¹ Вперше сучасна назва села “Олександрівка” згадується в архівних документах лише 7 березня 1818 р. До того ж Олександрівська дача в офіційних документах частіше називалася “землею, Найвище подарованою біля річці Барабой” або “дачею біля урочища Барабой”. З 1860-х рр. село все частіше в офіційних документах називалося Арнауткою або Арнаутським [292, с. 100, 112]. Сьогодні село носить назву Олександрівка і підпорядковується міській раді м. Іллічівськ Одеської області.

вищезгаданого ми дізнаємося, що 29 вересня 1801 р. в одеський порт прибуло купецьке судно, що належало російсько-підданому шкіперу прапорщику Мускулі, який через непогоду укритися у містечку Зополі. Там до нього звернулися жителі села Кучунь-Буслікі (Кючюк-Боялик) Адріанопольського округу (Османська імперія) – болгари і греки зі священником, - прохаючи врятувати їх на своєму судні від бід, які терплять вони від розбійників під проводом Турки Карафеджи (турка Кара-Феджи). Розбійники скеровані Пасван-Оглою¹ провадили спустошення і грабiжництва. Шкіпер вирішив взяти цих людей – священника, 19 родин у складі 148 осіб – і привіз їх до Одеси. Новоросійський цивільний генерал-губернатор М.П.Міклашевський повідомив Олександра I про прибуття біженців. Наказом від 25 жовтня 1801 р. імператор звелів йому прийняти прибулих у російське підданство і оселити на казенних землях [134]; інших же греків, задля уникнення хибних пересудів, офіційно не викликати, але тих, що добровільно прибудуть, негайно приймати та оселяти [300, с. 36-37]. Після проходження карантину і необхідних процедур в Одеському магістраті 19 родин, які прибули на судні Мускулі, разом з іншими 9 родинами греків і болгар були направлені на відведені їм землі в Аджалик [239, с. 15]. (Сучасні дослідники історії Малого Буялика дотримуються версії, що основним його населенням були греки [239, с. 18-29].)

На початку 1807 р. в Малому Буялику вже мешкало 169 родин (775 осіб, з яких 398 – чоловіки), тобто приблизно за 5 років приріст склав 150 родин, або в середньому по 28 – 30 родин на рік [43, арк. 6зв.]. В наступні роки ці темпи уповільнилися: у листопаді 1807 р. проживало 176 родин (904 особи, у т.ч. 473 чол. статі) [43, арк. 417зв.], у травні 1811 р. – 179 родин [44, арк. 4зв.], а у травні 1813 р. – 182 родини [47, арк. 18]. Пояснюється це тим, що до 1811 р. вільних земель в колонії фактично не залишилося. У 1808 р. на кошти скарбниці у Малому Буялику було побудовано кам'яну церкву в ім'я

---

¹ Пасван-Оглу (Осман Пазванд-оглу) - правитель Відінського пашалика Османської імперії.

Святого Іоанна Предтечі [202, с. 187]. Першим священиком в ній був Петро Скарлович Попандопуло - той самий, з яким прибули біженці.

У 1829 р. в колонії відкрилася школа. Знаходилася вона в домі ніжинського купця Б.Краснокутського. Вчителя утримували батьки школярів – по 20 руб. за одного учня. Дітей вчили Закону Божому, читати, писати [206, с. 19]. У 1829 р. в ній було 9 дітей, наступного року вже 42 [206, с. 69].

Як бачимо, в урядовому наказі від 23 жовтня 1801 р. згадується, що прибулі біженці з Адріанопольського округу, Румелії, не тільки болгари, а ще й греки. Згадане прізвище їхнього священика – грецького походження. Це непрямо свідчить про наявність грецького компоненту серед поселенців. На думку дослідника М.О.Калмакана, в етнічній структурі колоністів Малого Буялику склад грецьких переселенців був під час переселення навіть більшим, на відміну від інших греко-болгарських поселень [239, с. 18-20]. Крім того, сучасні етнографічні дослідження Малого Буялику (Свердлово) виявили великий відсоток мешканців з грецькими прізвищами, грецькою самосвідомістю, деякі з яких пам'ятають грецьку мову і традиції [247, с. 49-52].

У 1802 р. на місці татарського поселення на березі р. Кошачої виникла колонія Великий Буялик (з 1923 р. – с. Благоево Іванівського району Одеської області). За деякими даними вона була заснована переселенцями з Болгарії, які врятувалися тут від турецьких переслідувань [233, с. 415; 297, с. 9, 90-91]. Своє нове село поселенці назвали Великим Буяликом на пам'ять про рідне село в Адріанопольській окрузі, яке вони залишили, переселившись в Російську імперію. Спочатку село іменувалося по-різному – Буяликом, Кошковим або Кошкіним (за назвою річки), згодом за ним закріпилася перша назва.

На протязі ХІХ ст. населення Великого Буялика збільшувалося доволі інтенсивно за рахунок природного приросту і нових переселенців з Болгарії. У квітні 1805 р. воно складало 242 родини (1027 осіб) [39, арк. 8зв.]. У 1821

р. в селі проживало 1353 людини [233, с. 415]. У 1808 р. за казенні кошти у колонії було побудовано кам'яну церкву в ім'я Успіня Пресвятої Богородиці [202, с. 186]. У 1816 р. великобуяликці збудували біля церкви за свій рахунок кам'яний дім для розташування там училища для своїх дітей, в якому навчання повинно було проходити російською і грецькою мовами [60, арк. 1]. Відкрилося воно лише у 1850 р. [233, с. 416] Підкреслимо, що навчання повинно було проходити російською та грецькою мовами. Болгарська в документі не згадується, що, з одного боку, дивує, так як постає питання, чому болгарська мова не передбачалася, якщо в колонії мешкали болгари. З іншого, можливо, це свідчить про більшу важливість для колоністів грецької мови і про наявність в колонії порівняно великої кількості греків.

На початку 1820-х рр. у Великому Буялику відкрилася школа. Вчитель утримувався за рахунок колоністів. Однак у 1824 р. навчання колоністських дітей припинилося у зв'язку із бідністю колоністів [206, с. 19]. Заняття поновилися лише у 1830 р. В той час там було 8 учнів, за кожного з яких вчитель отримував платню у розмірі по 18 руб. [206, с. 19, 69].

Обидві школи і в Малому, і у Великому Буяликах були приватними, матеріально менше забезпеченими, ніж ті, які утримувалися за рахунок колоністських товариств [206, с. 19]. В такі школи дітям бідняків і навіть середняків шлях було фактично закрито.

Порівнюючи німецькі і болгарські колонії у вересні 1804 р., не на користь перших А.Е. де Рішельє відмічає зростання господарчого забезпечення колоній Малий та Великий Буялик, зростання кількості збудованих домів у Великому Буялику, відмінні шовковичні дерева в Малому і хороший врожай в обох колоніях [104, с. 59-60]¹.

У 1802 р. було засновано колонію Тернівку (зараз – однойменне село, підпорядковане Центральній райраді м. Миколаєва). У “Ведомости о колониях Терновка и Ингульская” за 1 листопада 1806 р. знаходимо дані про

---

¹ Слова Ришельє підтверджуються під час роботи з архівними відомостями про велику кількість хворих німецьких колоністів, що майже не спостерігалось у греко-болгарських колоніях.

кількість поселенців і про те, “скільки в якому році прибуло з *самого початку*”^I [31, арк. 40зв.] (Див. Додаток Ж). Відомості для Тернівки подані з 1802 р. Отже у 1802 р. до Тернівки прибули перші її мешканці, а саме – 16 родин у складі 85 осіб (42 чоловіки і 43 жінки).

Але ще з 90-х рр. XVIII ст. місцевість ця пов’язана з поселенням в ній турецьких колоністів на чолі з колишнім головнокомандувачем османських військ у Валахії під час війни 1787 – 1791 рр. – Саліх-Агою. Боячись розправи з боку султана Селима III, він розпочав таємні переговори із князем Г.Потемкіним. Останній, отримавши у 1790 р. дозвіл від імператриці, прийняв корпус Саліх-Агі під своє командування. Саліх-Аге було присвоєно чин бригадира (командир бригади з 2 – 3 полків)^{II}.

Після Ясської угоди турботою віце-адмірала М.С.Мордвінова і з Найвищого повеління було дозволено поселити турецький корпус в районі м. Миколаєва [121]^{III}.

У грудні 1795 р. до колонії прибуло 26 майстрових (не турки) для будівництва мечеті, яке планувалося завершити наступного року [8, арк. 2-2зв., 10]. Було побудовано мечеть, млин, житлові будинки. Однак у 1799 р., коли в Тернівці мешкало вже біля 150 людей, турки на чолі із Саліх-Агою попросили дозволу переселитися у Крим в м. Карасу-Базар (сьогодні – Білогорськ). Складно сказати, що стало причиною цього, але можливо припустити, що свою роль зіграла демографічна ситуація в колонії і конфесійна замкненість. Клопотання турків було позитивно вирішено імператором Павлом I [130].

Суперечливим є питання щодо назви колонії. Дослідник С.Б.Бернштейн пише, що “за іменем річки село стали називати [мається на

^I Виділення курсивом – О.У.

^{II} В Росії взагалі і, зокрема, у Миколаєві ще у 1808 р. знаходилась певна кількість полонених турок, яких поступово відправляли на батьківщину [5, арк. 28 – 28 зв.].

^{III} Цікавою здається версія “Истории городов и сел УССР”, згідно якої поселення виникло у 1791 - 1792 рр., коли тут було побудовано помешкання для казенних майстрових, які працювали на Миколаївській верфі. Як бачимо, національність тут не вказується [232, с.127].

увазі після прибуття болгарських поселенців. – О.У.] Тернівка, а всю колонію – Тернівською” [192, с. 49]. Дослідник В.К.Скарлат відносить перших поселенців Тернівки до вихідців з Малого Тирнова та с. Червень Адрианопольського округу Болгарії у кількості 167 родин [301, с. 153]^I. В той же час архівні документи так званого ”турецького періоду” колонії називають її саме Тернівкою, тобто ще за турків вона вже носила цю назву [8]. Дослідниця А.О.Мільчева подає цей топонім як “Тирновка”, вважаючи його не перекрученням місцевої назви річки Тернівки, а самостійним ономом [256, с. 219]. Вона базується на тому, що значну частину команди Саліх-Агі склали томаки – болгари-мусульмани зі Східних Родопів, де знаходилось місто Малко Тирново [256, с. 220]. Інші вчені також виводять назву Тернівка із схожої назви міста Малко Тирново у південно-західній Болгарії [238, с. 87; 297, с. 91]. Можна стверджувати, що топонімія сформувалася раніше, ніж колонія була заселена турками, а потім болгарами і греками. Назви на мапі другої половини XVIII ст. свідчать про те, що урочище і річка з назвою “Терновка” існували як найменше з 1770-х рр. [291, с. 11] Лінгвісти пов’язують походження даного гідроніма, а потім і топоніма, з назвою чагарника “терен”, “терн”, яким у великій кількості було покрито береги притоку Інгулу аж до початку XX ст. [291, с. 11] Відмітимо, що перші болгарські переселенці не мають прямого відношення до етнічної групи “рупців”^{II} Малко Тирново і прямо пов’язані з “тронками”^{III} Румелії. Вірогідно, цю назву урочищу було надано місцевим слов’янським населенням у XVIII ст., поселення якого відомі в цей час поблизу.

Після виходу турків колонія спустіла. У 1802 р. тут оселилися 16 родин (85 осіб) перших мешканців греків і болгар [31, арк. 40зв.]. Будинків, які залишилися після турок, не вистачало, тому з підрядником Іваном

^I Навряд чи першопоселенців була така кількість, тим більше, що документи ДАОО містять значно менші показники.

^{II} Рупці – субетнічна група болгар, яка мешкає у районі м. Малко Тирново (Південно-Східна Болгарія), із специфічними самосвідомістю, культурою і мовою.

^{III} Тронкі – субетнічна група болгар у Південно-Східній Болгарії та західній (європейській) Туреччині.

Сенчищевим, миколаївським купцем 3-ї гільдії, було укладено контракт на побудову домів у Тернівці 104, с. 42]. З приходом нових жителів мечеть була перебудована у церкву і з дозволу Архієпископа Новоросійського і Дніпровського Афанасія освячена у грудні 1803 р. на честь Успіня Пресвятої Богородиці [34, арк. 5-5зв.]. При церкві було створено ящик для збирання грошових пожертв для бідних, сиріт і похилих [34, арк. 9]. За 1804 р. до ящика було пожертвовано 12 руб. 64 коп., які було передано до Херсонського приказу громадського піклування [34, арк. 28зв.-29]. У лютому 1805 р. мешканцям Тернівки Катеринославською духовною консисторією було дозволено на протязі року, з травня 1805 р., збирати пожертви по єпархії для утримування церкви [40, арк. 6-6зв., 8, 11, 15].

На початку 1804 р. в колонії мешкало 90 родин з 387 осіб (190 чоловік і 197 жінок) і родина священика з п'яти осіб (він, його дружина, син і дві доньки) [38, арк. 3-9зв.]. У квітні 1805 р. – 150 родин з 670 осіб [39, арк. 8зв.]. Для знову прибулих поселенців за рахунок держави відбувалося будівництво домів [37, арк. 3-18], а також направлялися “кормові гроші” (5 коп. в день на людину) [36, арк. 9].

У 1819 р. тернівські жителі виявили бажання переселитися до одеських колоній у зв'язку з нестачею земель. В цьому їм було відмовлено, але від сусіднього села Матвєєвки Бугської Уланської дивізії надано 500 десятин [166, с. 146-148]. На 1 липня 1822 р. в Тернівці мешкало 102 родини (682 особа) [61, арк. 10зв.-11].

У Додатках З, И, К відображено природні демографічні зміни у Тернівці за рахунок народжуваності і смертності за період 1804 – 1829 рр. Бачимо, що різниця між чоловічою і жіночою народжуваністю та смертністю незначна. Загальна смертність практично не перевищувала народжуваність.

Традиційно вважається, що у 1802 р. на землях поблизу р. Інгул було засновано село Інгулка (сьогодні – однойменне село Баштанського району Миколаївської області). Поселення спочатку називалося Малою, або Інгульською, Болгаркою. За “Ведомостью о колониях Терновка и

Ингульская” від 1 листопада 1806 р. про чисельність поселенців і про те, “скільки в якому році прибуло з самого початку” дані про Інгулку представлені тільки з 1804 р. (Див. Додаток Ж). Тобто, можливо, що “самий початок” – час прибуття перших поселенців – для Інгулки датується лише 1804 р. Того року першими її мешканцями стали 24 родини у складі 84 осіб [31, арк. 40зв.]. Зрозуміло, що цей висновок потребує подальшого уточнення.

На початку 1807 р. тут нараховувалося 38 родин (148 осіб) [43, арк. 8зв.]. У 1819 р. інгульці за їх власним бажанням були переселені в колонії Одеського повіту, а їхня земля приєднана до військового поселення Бугської Уланської дивізії (натомість тої, яку приєднали до Тернівки) [166, с. 134-137, 143-144].

Село Паркани, яке зараз знаходиться на території Молдови, у досліджуваній період входило до складу Херсонської губернії і позитивно виділялося за своїм економічним розвитком. Тому ми вважаємо за доцільне коротко зупинитися на його історії, тим більше, що воно традиційно розглядається у групі греко-болгарських колоній. Перших його мешканців часто називаються молдаванами, оскільки вони прибули з Молдавії, перейшовши через Дністер. Насправді, це були представники різних національностей. Особливо численним виявився прошарок болгар [223, с. 117]. Ініціатива відмежування земель групі переселенців з Молдавії в урочищі Паркани (або Комарова балка) належить Новоросійському генерал-губернатору герцогу А.Е. де Рішельє, який знав, що там знаходиться покинутий гай тутових дерев. До 1791 р. на цій території було велике турецько-молдавське поселення. Ще з 1805 р. він листувався про розмежування земель поблизу м. Тирасполя і виділення необхідного наділу для колонії [66, арк. 3]. Жителі Дунайських князівств були відомі як досвідчені шовківники, тому він вирішив привабити їх до цих місць. У 1808 р. за поданням А.Е. де Рішельє імператорським наказом від 9 червня було велено під відомством Новоросійської контори опікунства оселити в урочищі болгар, знайомих із шовківництвом, з обов’язком підтримувати та розводити

тутові дерева [16, арк. 30-30зв.; 70, арк. 10; 152; 236, с. 10]. Так як потрібні для цього землі вже належали м. Тирасполю, уряду прийшлося скупити їх (678 десятин) у тираспольських хуторян і передати новим поселенцям [16, арк. 41зв.; 70, арк. 10], хоча за відомостями О.І.Дружиніної, “вже з 1805 р. вони почали прибувати з Молдавії. Спочатку їх було усього 24 родини (48 чоловіків і 42 жінки). До 1808 р. кількість їх зросла, причому тільки шовківників було 59 родин (крім того, були ремісники та ін.)” [223, с. 117]. Про ще більш раннє заснування Паркан – 1804 р. – свідчать деякі документи ДАОО [56, арк. 7зв.; 57, арк. 3, 11зв.]. Дослідник С.Б.Бернштейн наводить відомості, що парканські переселенці прибули у 1804 р. з Адріанопольського вілайету [192, с. 50].

У травні 1811 р. населення колонії зросло до 76 родин (372 особи) [44, арк. 4зв.], а рівно через рік складало 90 родин (435 осіб) [47, арк. 18]. На 1 серпня 1822 р. у Парканах налічувалося 87 родин (526 осіб) [61, арк. 32зв.].

У 1804 р. вихідцями з Адріанопольського вілайету заснована Кубанка [56, арк. 7] (сьогодні – однойменне село Комінтернівського району Одеської області). Назва походить від балки Кубанка, яка знаходилася на її землях [297, с. 90]. У квітні 1805 р. її населення складало 16 родин (59 осіб) [39, арк. 8зв.], у травні 1811 р. – 81 родину (419 осіб) [44, арк. 4зв.]. У 1814 р. колоністи за власний кошт збудували кам'яну церкву на честь Святої Трійці [202, с. 189]. У 1815 р. Кубанка, Малий та Великий Буялики були об'єднані у Буяликський колоністський округ.

Катаржина (з 30-х рр. ХХ ст. – село Червонознам'янка Іванівського району Одеської області) – заснована у 1806 р. болгарами і греками у складі 23 родин (78 осіб – 44 чоловіка і 34 жінки) [43, арк. 7зв.; 56, арк. 7зв.; 57, арк. 3, 11зв.]. У 1822 р. там проживало 206 родин (1184 особи) [61, арк. 32зв.]. Щодо назви колонії існує декілька схожих між собою версій. Перша, - що назва походить від прізвища начальника прикордонних справ генерал-майора Катаржі [192, с. 50]. За другою, - назву було отримано від імені одного з Бессарабських власників, з земель якого переселялися туди

деякі з болгар [297, с. 90]. І згідно третьої версії назва колонії пов'язана з іменем першого власника генерала Катаржія, який поступився своїми землями болгарським переселенцям з Туреччини, отримавши в обмін від уряду землю в Бессарабії [255, с. 89]. Вірогідно, у всіх трьох випадках мова йде про одну й ту ж саму людину. У 1808 р. казенним коштом замість молитовного дому колоністам було побудовано кам'яну церкву на честь Різдва Богородиці [202, с. 187].

Як рік заснування колонії Слов'яносербська В.М.Кабузан наводить 1807 р. Але в архівних документах є дані про кількість переселенців вже на 1 січня 1807 р. – 22 родини (102 особи) [43, арк. 7зв.], отже прибули вони дещо раніше. В наступні роки кількісний склад населення колонії суттєво не змінювався. У 1813 р. казенним коштом для колоністів збудували кам'яну церкву в ім'я Святого Апостола Луки [202, с. 189].

Міжнаціональні відносини у греко-болгарських колоніях не були такі вже й прості. Греки і болгари чітко розділяли себе одні від інших. Наприклад, під час заснування Тернівки болгари хотіли “зайняти цю землю, для того, щоб відокремити себе від греків і скласти село тільки зі своїх співвітчизників-болгар” [166, с. 73]. Але досить швидко у Тернівці оселилися і грецькі родини. А от для зовнішнього оточення і адміністрації сформувалася назва “греко-болгарські колоністи”. Як вже зазначалося, ці колонії дуже часто називалися і просто болгарськими. Причиною цього стало прибуття переселенців – різних за етнічним походженням (греки, болгари та ін.) – з території Болгарії. Спільність релігії не змушувала російську адміністрацію відокремлювати їх. Але усталення назви “греко-болгарські колонії” непрямо свідчить про наявність значного за кількістю грецького компоненту.

В ході історико-етнографічного експедиційного дослідження с. Свердлово (Малий Буялик) деякі респонденти свідчили, що етнічні групи в колонії намагалися селитися окремо. Так, перші переселенці, здебільшого грецького походження, оселилися у верхній частині села, де залишилися

дома від татар і були придатні землі. Інші, менш заможні переселенці, серед яких частка болгар була більшою, облаштувалися в нижній порожній частині села [246, с. 259-260]. Грецький елемент взагалі був більш політично та соціально активним, що пояснювалося наявністю впливової грецької громади Одеси, залученням до національно-визвольного руху. І вже за радянських часів через утиски та репресії болгарський елемент культури ставав більш прийнятним і необхідним.

Зазначимо, що греки, більш схильні до торговельної діяльності, часто переїжджали до міст, залишалися там, в той час як болгари проявляли більший інтерес у веденні сільського господарства.

Спільне життя представників різних народів у колоніях, іноді дещо перебільшуючи, характеризує О.Клаус: “Насамперед звертає на себе увагу те, що до складу болгаро-колоністських громад, крім чистих болгар, увійшли і греки, і що всюди ступінь добробуту цих общин знаходиться у зворотному відношенні до кількості греків і в прямому – до кількості болгар, тобто чим слабше в общині грецький елемент, тим її економічне становище сприятливіше і навпаки” [245, с. 300]. Болгаро-греки, за його словами, відчують один до одного історично обумовлену ворожнечу, що, правда, не заважає їм іноді збиратися і битися проти спільного ворога, але це зовсім не змінює не зовсім добрі побутові взаємини. Болгарин схильний до землеробства, тваринництва і садівництва: він, щоправда, часто неосвічений, недовірливий, але чесний і працьовитий; греки за тієї ж неосвіченості відрізняються схильністю до легкого промислу і торгашества, тому привносили тільки чвари [245, с. 300]. Ці факти О.Клаус підтверджує на прикладі буяликських колоній, стверджуючи, що один буяликський округ завжди спричиняв більше тривоги, ніж усі німецькі колонії разом узяті. Особливо, як він пише, це проявлялося у Малому Буялику, населення якого складалося наполовину з греків, наполовину з болгар, які в свою чергу розпадалися на власне болгар і на болгар-гагаузів, котрі майже переродилися у турок, розмовляли турецькою і засвоїли від турок і греків тільки погані

якості – бійки, ошуканство та легкий заробіток [245, с. 300-301]. Таким чином, у Малому Буялику завжди були інтриги та партій, а виборні керівники їхні користувалися своїми повноваженнями у власних цілях.

А ось у свідченнях Головного судді Контори опікунства С.Х.Контеніуса греки і болгари виглядають більш пристойно. Якщо на німецьких колоністів він не міг покластися у справі господарчого облаштування на початку оселення, то грекам і болгарам вважав за можливе доручити це: “тверезим, але неспокійним болгарам і грекам можна видати гроші їм самим на придбання усього необхідного. Якщо повестися таким же чином і з німцями, то небезпечно, що багато зі швабів помилково, замість рогатої тварини, не накупили цукру і кави” [104, с. 215].

Позитивні відгуки про болгарські колонії надавав товариш Головного судді І.Бригонці: “старанність болгарських поселенців у землеробстві зразкова. Малобуяликська колонія встигла до вересня місяця [1804 р. – О.У.] зжати увесь свій хліб, його змолотити і привести пшеницю-арнаутку в Одесу, продавши її на місці по 7 руб. 50 коп. за чвертку¹. Є сім’ї, які продали по 40, 30, а інші не менш ніж 20 чверток” [104, с. 239].

Населення ж всіх колоній поповнювалося новими поселенцями, які після карантину в одеському, або інших, портах (від двох до трьох тижнів) направлялися, як правило, за бажанням на постійне місце проживання. Контора опікунства надавала їм “кормові” гроші та гроші на господарче облаштування [36]. При чому кормові гроші продовжували сплачувати і після прибуття на місце. Коли ж колоністи бажали вийти з колоністського звання і переїхати до міста, вони мали сплатити державі свої борги [41, арк. 13, 14, 40, 40зв., 46]. Нерідко, колоністи не дотримувалися цієї умови і втікали [58. арк. 1]. У відповідь посилювався контроль з боку уряду. Колонії могли поповнюватися родичами поселенців, що вже оселилися. Наприклад, у 1804 р. до Тернівки прибули дві болгарські родини, які ще у 1801 р. вийшли з Туреччини з турецькими паспортами і знаходилися в Росії, працюючи

¹ Чвертка – російська міра об’єму сипких речовин (дорівнює приблизно 9 пудам зерна).

чабанами. Дізнавшись, що родичі їхні знаходяться у Тернівці, вони прибули туди, побудували будинки і влаштувалися на постійне проживання [3, арк. 55-55зв.].

Таким чином, греко-болгарські переселенці 1801 – 1806 рр. зіграли важливу позитивну роль у розвитку сільського господарства Новоросії.

Відомості, які ми маємо, поки що не дають можливість повною мірою провести порівняння розвитку греко-болгарських колоній і відобразити їхній економічний, соціальний і культурний розвиток. Архівні документи здебільшого містять демографічні показники.

Зрозуміло, що в перші роки існування колоній чисельність населення помітно змінювалась, в основному, по зростаючій, але відмічаються і спади. Так, наприклад, якщо у березні 1805 р. населення Великого Буялику складало 181 особа, Малого Буялику – 283 особи, Тернівки – 370 осіб, то у квітні того ж року воно різко збільшилося і складало у Великому Буялику – 1027, Малому – 766, Тернівці – 670 [31, арк. 9; 39, арк. 8зв.]. Пов'язано це було, скоріш за все, з прибуттям до колоній нових поселенців з-за кордону. Нерідко новоприбулих розташовували в якій-небудь колонії тимчасово, а потім переселяли в іншу. Інколи деякі мешканці однієї колонії переселялися до іншої [43, арк. 5-9]. У 1806 – 1807 рр. населення цих колоній дещо зменшується, але в наступні роки помітних коливань не спостерігається. 1805 – 1812 рр. – період помітного збільшення населення колоній Кубанки, Інгулки, Катаржини.

Демографічні дані (див. Додатки Г, Е) та наші розрахунки дають змогу зробити висновки про структуру і склад сімей колоністів. Середня кількість осіб у сім'ї дорівнювала 5 – 6, що свідчить про простий вид сімей (батьки та діти). За VI ревізією різниця між чоловічим та жіночим населенням була достатньо помітною – 4 - 6 % на користь першого (окрім Катаржини, Паркан та Тернівки, де особливої різниці не було). Через два роки вона дещо зменшується – до 1 – 2 %, за винятком Великого і Малого Буяликів, де вона становила 6 %.

При порівнянні близьких територіально колоній Тернівки та Інгулки здобуто наступні відомості на 1806 р. [32, арк. 178зв.-179]: населення Тернівки складалося з 117 родин (540 осіб), Інгулки – 39 родин (171 особа), причому у першій населення складалося з 49 % чоловіків і 51 % жінок, а в другій - 60 % чоловіків і 40 % жінок. Кількість домів відповідала кількості родин. Тільки у Тернівці були церква і шість вітряків. За господарчим улаштуванням Тернівка також переважала Інгулку, що видно із Додатку Л. Наведені в ньому дані і співвідношення кількісних показників, що містяться в архівному документі, щодо сільськогосподарського знаряддя (плуги, борони та ін.) дозволяють зробити висновок, що у Тернівці найбільш розвиненим було тваринництво, зокрема, вівчарство, а також шовківництво (більш ніж 2,5 тис. дерев), в той час як жителі Інгулки приділяли більше уваги роботі у полі і мали у розпорядженні лише 250 шовковиць.

Архівна відомість за 1813 р. про господарче облаштування [48, арк. 124-125] дозволяє порівняти більшу кількість колоній, у тому числі кримські. У Додатку Е наведені демографічні показники. З часу створення кількісний склад населення колоній зріс, окрім Балта-Чокраку, де показники практично не змінювалися. Співвідношення чоловічого і жіночого населення мало різницю у 1 - 2 % на користь першого, за виключенням кримських колоній і Буяликів, де чоловіче населення переважало на 5 – 10 %. Як видно з Додатку М, де наведені економічні показники, колоністи займалися розведенням рогатої худоби, вівчарством. Розвинутим було і садівництво. Серед фруктових дерев переважали яблуні, груші, сливи, вишні. В цьому відношенні виділялися Малий Буялик, Катаржина і особливо Паркани, в останній, крім того, було багато виноградних лоз. У розведенні тутових дерев лідирували Кишлав, Паркани і Малий Буялик. (У Кишлаві знаходилися майже всі тутові дерева плантацій Таврійської губернії – 22450 з 23950 [48, арк. 137].) Зо всіх колоністів тільки балточокракці займалися ремісництвом, решта – переважно сільським господарством [178, с. 82]. Згідно Відомості в

колоніях були практично відсутні майстри. Лише у Балто-Чокраку було 4 тесляра і 2 кравця, а у Кишлаві – 2 мірошника і 3 кравця.

Зустрічалися випадки утисків колоністів з боку місцевого населення. У 1806 р. тернівці скаржилися, що худоба жителів села Пересадовська заходить на їхню дачу без нагляду і завдає збитків [3, арк. 556]. У 1809 р. член Контори опікунства А.А.Розенкампф доносив Тираспольському повітовому землеміру О.С.Шаржинському про утиски малобуяликців сусідами-поміщиками у зв'язку з невизначеністю кордонів і прохав приїхати і встановити їх [68, арк. 61]. Також через невизначеність кордонів із сусідами сперечалися кубанські колоністи [67, арк. 19]. До речі, в останньому випадку ситуація виглядала доволі комічно, так як через незнання меж відведеної їм землі, кубанці очистили від бур'яну землю полковника Сазонова, за що потім вимагали від нього відшкодування за їхній труд.

Відзначимо, що переселенці розглядали Росію не як місце свого тимчасового притулку, а як свою другу батьківщину. Під час Вітчизняної війни 1812 р. Росії з Наполеонівською Францією колоністи, за повідомленням голови болгарських колоній Зело Несторова, як вірні піддані та з почуттів вдячності уряду, за щедрість монарха, пожертвували загалом 6780 руб. на користь війська, а саме: Малий Буялик – 2870 руб., Великий Буялик – 2080 руб., Катаржина – 830 руб., Кубанка – 1000 руб., Тернівка – 240 руб., Інгулка – 100 руб. [45, арк. 1а, 1а зв., 7-9]. В лихі роки уряд також допомагав колоністам. Наприклад, у зв'язку з російсько-турецькою війною 1828 – 1829 рр. уряд пробачив колоністам, оселеним на казенних землях Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, у т.ч. грекам, недоплату, яка значилася на них за 1829 р. [170, № 103]

Історична доля іноземних колоністів така: у 1871 р. урядовий наказ “Правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворенных на казенных землях в губерниях: Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской,

Полтавской, Херсонской и Таврической и в области Бессарабской” [165] прирівняв їх до селянського стану.

Як бачимо, іноземна колонізація стала великою частиною російської політики по заселенню південних територій. Велика кількість іноземних колоній на Півдні України, у тому числі в межах Херсонської губернії, обумовила чималу законодавчу базу, створення адміністративних закладів для нагляду за ходом переселення та облаштуванням іммігрантів. Уряд був зацікавлений у скорішому заселенні новоприєднаних територій, тому надавав переселенцям земельні наділи, пільги, грошову допомогу, піклувався про їхнє облаштування. В іноземній колонізації були й свої недоліки. Так, гонитва за кількістю оселених, знижувала якість, тобто прибувало багато необізнаних у сільському господарстві осіб. Тому під час облаштування біженців з болгарської території неодноразово зазначалося, що люди ці - добрі господарі і корисні для краю. Свою роль у процесі колонізації зіграли греки. Так склалося історично, що серед іноземних колоній Херсонської губернії власне грецьких не було, окрім, як вже згадувалося Олександрівки, яка виникла після розформування Грецького батальйону. Але грецький компонент був присутній в колоніях, які склалися з представників інших балканських народів. Такий свого роду феномен як греко-болгарські колонії являє собою дуже цікавий предмет дослідження. Значення греко-болгарських сіл у господарському розвитку Новоросії початку XIX ст. обумовило інтерес до них з боку істориків. Ще А.Скальковський відмічав користь краю від появи цих колоній, так як переселенці принесли з собою поліпшену сільську промисловість та охоту до садівництва і городництва, які тоді ще не були відомі у краї [300, с. 37]. Крім того, неоднорідний етнічний склад населення наклав свій відбиток на внутрішні взаємини цих двох основних груп. Як ми бачили, є свідчення, що не зважаючи на те, що греки і болгары, а в основному це були переселенці з Румелії, знаходилися фактично в однаковому становищі в Османській імперії, тобто мали триматися разом, все ж це не виключало певної ворожнечі на нових місцях проживання.

Перші спроби дослідження дещо висвітлюють хід розвитку греко-болгарських колоній. Початковий стан дослідження цієї проблематики обумовив, перш за все, проведення роботи по накопиченню фактичного матеріалу, знайденого в архівах та небагатьох історичних працях. В цьому напрямку вбачається можливість на мікроісторії побудувати варіанти “великих” подій. Це не стільки локальні моменти минулого, скільки його предметність. В такому форматі можна вирішити питання щодо метрополій переселенців, їхньої етнічної приналежності – греки чи болгари.

Переселенські групи взагалі є феноменом функціонування етнічної ідентичності. Тим більше важливий механізм збереження і трансформації ідентичності в умовах, коли ці групи формувалися як бікультурні, біетнічні, двомовні і на протязі певного часу зберегли не тільки усвідомлення своєї відмінності, але й зберегли свою культуру. І хоч грецький компонент у греко-болгарських колоніях поступово зменшувався, до сьогодні у деяких з них існує пам'ять про різноетнічне походження сучасного населення, яке має стійку бікультурну основу. Причини взагалі збереження своєї окремішності полягали в особливому, спільному положенні в іноетнічному оточенні – греки і болгари в Російській імперії. Етнічна відмінність – “іноземці” – стала засобом пристосування греків і болгар в нових економічних умовах в новій державі. Етнічна ідентифікація, економічне становище, культура і побут стають одними з головних питань під час подальшого вивчення історії греко-болгарських колоній. Такі дослідження допомогли б краще висвітлити історію новогрецької діаспори, а також відкрити нові горизонти для вивчення україно-греко-болгарських відносин.

ВИСНОВКИ

1. Російська “політика покровительства” щодо греків-іммігрантів у кінці XVIII – першій третині XIX ст. досі не стала окремим предметом комплексного дослідження. Наявна історіографічна база дозволяє розкрити лише окремі моменти цієї проблематики. Висвітлити їх більш повно, зробити компонентами єдиного процесу дало змогу вивчення архівних та опублікованих документів і матеріалів. Поняття “політика покровительства” досі не розглядалося дослідниками як окремий напрямок зовнішньої політики Росії в ході вирішення Східного питання. Зробити це дозволило критичне переосмислення робіт радянських істориків і опублікованих документів Міністерства іноземних справ Російської імперії. У цьому дисертаційному дослідженні “політика покровительства” розуміється як захист Росією християнських народів Османської імперії за допомогою положень в двобічних договорах, а також угод з провідними європейськими країнами та як їхнє запрошення до переселення на російські землі, надання пільг та привілеїв, сприяння їхньому включенню до економічного, суспільного й культурного життя російського суспільства.

Можна констатувати, що інтерес до історії греків повсюдно активно зростає. Вивчення минулого українських греків, цікавить багатьох представників як України, так і Греції. Однак найголовнішим для нас у справі вивчення історії життя греків на території Російської імперії стало проведення досліджень в архівах тих міст, де розвивалася вельми різноманітна діяльність грецьких громад. Такі дослідження допомогли краще висвітлити новогрецьку історію і характер та напрямки російської політики відносно залежних від Туреччини балканських народів, а також відкрити нові горизонти для вивчення україно-грецьких, а іноді й україно-греко-болгарських відносин.

2. Історія греко-російських зв'язків нараховує багато століть. Можливо, однак, стверджувати, що наприкінці XVIII - на початку XIX ст. – напередодні

національного визволення Греції – зв'язки ці досягли апогею. Ряд причин сприяв інтенсифікації контактів між Росією та Грецією в цей період. Після Кючук-Кайнарджийської угоди 1774 р. царський уряд активно проводив політику “покровительства” православному населенню Балкан. Греки ж в житті православної громади Османської імперії грали тоді вельми значну роль. Усередині грецького світу зростали національно-визвольні настрої і одночасно підтримувалась віра, що виникла у перші століття османського панування, у визвольну місію Росії. В самій Росії широкі кола громадськості з великим співчуттям ставилися до боротьби греків та інших балканських народів за своє визволення.

Ярмо жорстокої тиранії, постійне зазіхання на життя і майно грецького населення в Османській імперії робили умови його існування нестерпно тяжкими. Греки переселялися до багатьох російських міст. Звернення їх до Росії, яка уособлювалася ними як єдина сила, спроможна протистояти Османській імперії, пояснюється, перш за все, спільністю віри, що відобразилося у релігійному, політичному і військовому співробітництві. Взаємний потяг набирив сили. Вчителі, монахи, освічені люди, переселяючись, укріплювали ці зв'язки. Мотиви, якими керувався царський уряд у справі покровительства грекам, змінювалися, але переселенці завжди добре приймалися в російській державі. Це пояснювалося не тільки утилітарними, прагматичними, політичними та економічними цілями, але й всебічним співчуттям російської громадськості визвольним устремлінням грецького народу.

3. З того моменту, коли Росія вступила в боротьбу з Османською імперією за вихід до Чорного моря, в її політичних і військових планах балканські народи починають відігравати все більш помітну роль. Активна політика, яка проводилася царатом відносно Туреччини, прагнення захисту південних кордонів держави, розвитку чорноморської торгівлі, необхідність вирішення питання щодо Протоків – все це змушувало російський уряд шукати підтримки у християнських народів Османської імперії. Серед

православних підданих султану, котрим Росія мала право “покровительствувати” як своїм єдиновірцям, найбільш численними і розвинутими у суспільно-економічному відношенні були греки. Саме вони зберігали провідну роль у російсько-балканських політичних зв'язках даного періоду. Це було наслідком як широких економічних контактів греків з Росією, так і міцних традицій релігійно-культурних зв'язків, а також активної діяльності, яку розвивали впливові греки-іммігранти.

З другої половини XVIII ст. і до 1830 р. відбулися важливі події в історії боротьби балканських народів проти влади Туреччини. Головними з них стали національно-визвольні революції в Сербії та Греції. Росія в цей час грала важливу роль в міжнародних відносинах Європи. Саме на цьому історичному етапі склалися основи принципів, цілей і методів російської “політики покровительства”, виникли моделі вирішення балканського питання шляхом політичної перебудови європейських володінь Османської імперії, швидко розширювалися контакти Росії з балканськими народами. Незважаючи на завойовницькі цілі, реакційність царату, запеклий опір Порти, а в багатьох випадках і західних держав, Росія об'єктивно сприяла визвольній боротьбі і національному відродженню балканських народів, які, в свою чергу, вбачали у Росії союзника у боротьбі за визволення і розраховували на неї у своїх виступах проти османського ярма.

4. Допомога з боку Росії не була безмежною. Вона надавалася лише у тій мірі, в якій це відповідало інтересам самої Російської імперії та її можливостям за тих чи інших обставин. Політика Росії відносно Туреччини та балканських народів носила суперечливий та непослідовний характер. Конкретні її завдання виникали, формувалися та видозмінювалися під впливом всього комплексу міжнародних стосунків в Європі, розстановки сил великих держав на Балканах та Близькому Сході, боротьби із зовнішньополітичних питань в урядових колах Петербургу, ідеологічних факторів й т.п. Все більший вплив на реалізацію “політики покровительства” російського уряду мали події в турецьких володіннях, і, передусім,

національно-визвольні повстання балканських народів. Уряди Олександра I та Миколи I добивалися покращення суспільно-політичного стану греків, сербів, молдаван та валахів вимогами надання їм прав на широку внутрішню автономію під верховною владою султана. І незважаючи на те, якою б суб'єктивно корисливою не була зовнішня політика Росії, об'єктивно вона мала на той час прогресивний, позитивний вплив на історичний розвиток балканських народів.

Урядова політика щодо іноземців носила сприятливий характер – практика запрошення, надання землі, законодавче регулювання їхньої діяльності, неперешкоджання розвитку національної культури, допомога біженцям під час Грецької революції. Зацікавлення Росії у заселенні нових міст відомих своєю комерційною заповзятливістю греків та заснуванні ними колоній у сільській місцевості обумовило надання їм привілеїв, пільг та грошової допомоги. В той же час це створювало атмосферу турботи, піклування, дбання про переселенців та біженців з Османської імперії і позитивно впливало на міжнародний імідж Росії як покровительки знедолених греків.

5. У досліджуваній період становлення і процвітання численних грецьких громад, передусім, були пов'язані з появою нових каналів для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, господарчим освоєнням багатих земель Херсонської губернії, з наданими привілеями, активізацією політики Росії на Балканах, російсько-турецькими війнами, з особливим покровительством, яке здійснювалося місцевою владою відносно грецьких переселенців. Російський уряд надавав іммігрантам пільги і грошову допомогу. Ці переселенці створили ланцюг грецьких громад на Півдні України. Особливе соціально-економічне і правове положення дозволило грецьким громадам в містах Російської імперії досягти великого успіху, створити в іншій країні центри грецької торгівлі і культури. Підприємливість, досвід проведення комерційних операцій, а також інколи

наявність капіталу, привезеного з батьківщини, сприяли розвитку економіки українських міст, де мешкали греки.

Культурно-просвітницька діяльність грецьких іммігрантів в Росії, контакти з Грецією та іншими закордонними громадами допомогли грекам зберегти свою національну самобутність, зіграли значну роль у формування національної самосвідомості, у консолідації громад, сприяла активній участі грецького населення Росії у боротьбі за визволення Греції від османського гніту. Більшість грецьких переселенців об'єднувалися навколо релігійних братств, філантропічних і благодійних товариств, основним напрямком діяльності яких було фінансування шкіл, гімназій, училищ, видання підручників та ін.

6. Важливим центром грецької імміграції, колискою Грецької війни за незалежність 1821 – 1829 рр. стала Одеса. Економічне зростання, активна культурна та суспільно-політична діяльність обумовили репрезентативність одеської грецької громади, зробили її маркером досліджуваного регіону, дозволили проаналізувати проведення загальноурядової “політики покровительства” на місцевому рівні, довести залежність останньої від міжнародних обставин.

7. Історія міських грецьких громад України вже вивчена порівняно повно. В той же час такий феномен як греко-болгарські колонії Херсонської губернії стали об'єктом дослідження зовсім нещодавно. Значення греко-болгарських поселень у господарчому розвитку, їхня етнічна специфічність обумовили зацікавлення ними з боку істориків. Етнічна ідентифікація, соціально-економічний стан, культура і побут стають головними питаннями при їхньому вивченні. Архівні документи свідчать про швидкий зріст населення колоній, економічний розвиток, складні міжетнічні відносини всередині поселень, але не дають поки змоги чітко визначити відсоткове співвідношення та перевагу етнічних груп. Про значну роль грецького компоненту свідчать дореволюційні дослідники, листування адміністрації краю, сучасні етнографічні експедиції. Греко-болгарські колонії важливі як

база дослідження функціонування етнічної ідентичності, механізму її збереження і трансформації в умовах бікультурності, біетнічності, двомовності та іноетнічного оточення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ)

Ф. 169. Києво-Михайловський Золотоверхий мужской монастирь.

Оп. 3. ст. 2. § 8.

1. Спр. 3. Об открытии добровольной подписки для сбора денег на выкуп пленных греков и в пособие молдавским изгнанникам. И в пользу Антиохийской церкви. – 23 арк.

Ф. 533. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Распорядительная часть.

Оп. 2.

2. Спр. 1185. Указы сената за 1828 г. – 130 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

Ф. 44. Терновський сільський приказ.

Оп. 1.

3. Спр. 3. Рапорты сельского приказа. – 62 арк.

Ф. 230. Канцелярия Николаевского военного губернатора.

Оп. 1.

4. Спр. 13. Об учреждении в Николаеве Комиссии для разбора иностранцев. – 48 арк.
5. Спр. 15. Рапорты Херсонского гражданского губернатора, Николаевского полицмейстера об использовании денежных средств на

содержание турецких военнопленных, приходно-расходная книга, списки турецких граждан, получивших билеты для следования на родину. – 60 арк.

Ф. 239. Статистический комитет г. Николаева.

Оп. 1.

6. Спр. 36. О времени построения всех религий церквей и молитвенных домов в г. Николаеве, а также о постройке колокольни и об отливке больших колоколов. – 21 арк.

Ф. 243. Канцелярия строения г. Николаева.

Оп. 1.

7. Спр. 49. – Рапорты секунд-майора Тимофеева о ремонте казарм для плененных турок. – 5 арк.

8. Спр. 111. Ордера канцелярии строения г. Николаева, рапорты строителя турецкой колонии поручика Новосельского о постройке мечети в турецкой Терновке, выдаче жалования бригадиру Салихаге, имаму Мустафе Эфендию, розыске беглых турок и др. – 56 арк.

Ф. 335. Херсонская губернская межевая канцелярия.

Оп. 1.

9. Спр. 271. Межевая книга Херсонского уезда села турецкой Терновки владения турецкой колонии колонистов. – 14 арк.

Ф. 484. Канцелярия метрических книг учреждений религиозных культов, существовавших на территории Николаевской области.

Оп. 1.

10. Спр. 551. Метрические книги Успенской церкви села Терновка. 1804 г., 1807 – 1821 гг., 1823 – 1827 гг., 1829 г. – 141 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 1. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора.

Оп. 200.

11. Спр. 71. О действиях Кишиневской Греческой Вспомогательной Комиссии. – 186 арк.

12. Спр. 72. О действиях Одесской Греческой вспомогательной комиссии. – 506 арк.

Оп. 214.

13. Спр. 14. (1823 р.). – О сдаче Генерал-лейтенантом Инзовым должности Новороссийского Генерал-губернатора и полномочного наместника Бессарабской области графу Воронцову. – 67 арк.

Оп. 218.

14. Спр. 1. – Ч. 3-а. (1797 р.). Ведомость к части III-а лицам, имеющим участки земли из дачи Высочайше пожалованной разным чинам, служившим в Одесском греческом Дивизионе. – 44 арк.

15. Спр. 1. (1813 р.). О разрешении перехода Одесскому Греческому Батальону из Килии на землю, Высочайше оному пожалованную. – 9 арк.

Оп. 220.

16. Спр. 9. (1817 р.). О землях, владеемых жителями города Тирасполя, здесь же о землях колонии Паркан, и об отобрании от помещика Косенка сада. – 83 арк.

Оп. 221.

17. Спр. 3. (1821 р.). О погребении Константинопольского патриарха Григория V. – 36 арк.

18. Спр. 3. - Ч. 2. (1821 р.). О происшествиях Константинопольских и о других статьях до сего предмета относящихся. Тут же и о прибытии сюда от толь Посланника нашего Министра барона Строганова и о мертвом теле Патриарха, а также возмущении греков с турками. – 159 арк.

19. Спр. 4. - Ч. 1. (1821 р.). Дело об учреждении Комитета для вспомоществования Константинопольским грекам, прибывшим в Одессу. – 169 арк.
20. Спр. 4. - Ч. 2. (1821 р.). О выдаче ежемесячных пансионов для благородных греческих фамилий. – 125 арк.
21. Спр. 4. - Ч. 3. (1821 р.). Дело, заведенное комитетом, учрежденным в Одессе по высочайшему повелению для вспомоществования изгнанным из Турецкого владения греков. – 82 арк.
22. Спр. 4. - Ч. 4. (1821 р.). По Высочайшему повелению об учреждении Комитета для вспомоществования константинопольским грекам, прибывшим в Одессу. – 604 арк.

Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника.

Оп. 1.

23. Спр. 44-а. (1821 р.). – О происшествиях в Турецкой империи по случаю восстания греков противу тамошнего правительства и о привозе тела греческого патриарха Григория V. – 172 арк.

Ф. 4. Одесская городская дума.

Оп. 1-а.

24. Спр. 404. (1822 р.). Дело о оставлении старосты купца Константина Папудова в сей должности и на 1823 год с [неразборчиво] от выборов его в должности на 5 лет. – 15 арк.

Оп. 6-а.

25. Спр. 309. О доставлении сведений сколько в течение 1829 г. причислено Херсонской казенной палатою заграничных выходцев и поступило казенных недоимок. – 7 арк.
26. Спр. 504. О сумме, отпущенной из городских доходов на удовлетворение шкиперов Джурасовича, Кауста, Ивовича, Бановича и

Мнелезия за доставление к здешнему порту болгар и румелийцев и на продовольствие оных. – 49 арк.

27. Спр. 1151. Книга на записку суммы, добровольно пожертвованной для вспоможения обедневшим здешним жителям и находящимся здесь румелийским и болгарским переселенцам, а также для учреждения призрения нищих в строящейся богадельне. – 6 арк.

Ф. 6. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России.

Оп. 1.

28. Спр. 20. По определениям Конторы опекунства об учинении предписаний всем старшинам колоний о несмешивании в рапортах разных материй, о выстанавливании на оных номеров, и о делании явки в Конторе колонистов для получения принадлежащих старшинам предписаний. – 13 арк.

29. Спр. 24. О скотском падеже в колониях с 1800 по 1805 гг. – 110 арк.

30. Спр. 42. О выборе в подведомственных Конторе колониях в шульцы, бейзицеры и десятские. О непорядке колонистов и о доносе ежемесячно о благосостоянии колоний. – 764 арк.

31. Спр. 46. Визитные ведомости, разным начальникам подаваемые, о числе состоящих в ведомстве Конторы поселенцев. – 84 арк.

32. Спр. 98. По определению Конторы, чтоб сельские приказы сочиняли ведомости по колониям о числе душ обоого пола и всего обзаведения хозяйства по форме, и доставляли оные в Контору, а затем доставляли бы таковые ведомости ежегодно - в апреле и октябре месяцах. - 388 арк.

33. Спр. 125. По указу Правительствующего Сената Экспедиции государственного хозяйства о присылке послужных списков и об удостоенных к награждению следующим чином. – 1160 арк.

34. Спр. 133. По рапорту Терновского сельского приказа об освященной в той колонии церкви и о позволении учредить при ней ящик для сбора карнавочных денег. – 60 арк.
35. Спр. 134. Переписка о прибытии в Россию иностранцев на поселение. – 10 арк.
36. Спр. 148. Месячные ведомости за 1804 г. – 88 арк.
37. Спр. 153. О постройке николаевским 3-й гильдии купцом Сенчищевым в 1804 и 1805 годах в Терновской и Ингульской колониях домов и ремонте болгарскими турецких домов. – 54 арк.
38. Спр. 157. О представлении именованного списка терновских поселенцев. – 10 арк.
39. Спр. 208. О родившихся и умерших новых колонистах, поселенных в колониях одесских, шведских, данцигских, молочанских, йозефстальских. – 67 арк.
40. Спр. 210. О испрошении от Екатеринославского архиепископа Афанасия книги к испрошению доброхотного подаяния болгарской церкви, в Терновской колонии состоящей. – 4 арк.
41. Спр. 211. О выбывших колонистах из колонистского звания. – 94 арк.
42. Спр. 238. По рапорту смотрителя крымских колоний Гастфера о поступающих в ту колонию общественных доходах и о происходивших расходах. – 535 арк.
43. Спр. 302. Ведомости о числе колонистов, прибывших из-за границы в Россию в 1806 г. Рапорты смотрителей колоний о состоянии их в 1807 г. – 459 арк.
44. Спр. 572. О посылаемых Министерству внутренних дел и Херсонскому военному губернатору ведомостях о благосостоянии колонистов за майскую треть 1811 г. – 190 арк.
45. Спр. 691. По рапорту головы болгарской колоний Зело Нестерова с представлением пожертвованных болгарскими в пользу настоящего ополчения

деньгах. Тут же о пожертвованиях в пользу ополчения менонистами хортицких колоний. – 17 арк.

46. Спр. 759. Дело о прибавке суммы на жалование канцелярским служащим Конторы и на расходы по оной, с 1811 года заведенное. – 57 арк.

47. Спр. 773. О посылаемых Министерству внутренних дел и Херсонскому военному губернатору ведомостях о благосостоянии колоний за январскую треть 1813 г. – 180 арк.

48. Спр. 775. Дело о доставлении сведений за 1813 год. – 164 арк.

49. Спр. 781. О посылаемых Министерству Внутренних Дел и Херсонскому Военному губернатору Ведомостей о благосостоянии колоний за сентябрьскую треть 1813 года. – 227 арк.

50. Спр. 868. По предложению Херсонского военного губернатора об откомандировании члена Конторы по случаю производящегося в болгарских колониях следствия о перебранных бывшим головою Зело Нестеровым сверх внесенных в казну денег для проверки и рассмотрения счетов, так и вообще для разделения дел по Канцелярии Одесского водворения. – 184 арк.

51. Спр. 973. О благосостоянии колоний за январскую треть 1815 года. – 142 арк.

52. Спр. 1067. О доставлении Херсонскому военному губернатору графу Ланжерону копий с постановлений, относящихся до водворения иностранцев. – 10 арк.

53. Спр. 1077. О колонистах. – 45 арк.

54. Спр. 1236. Ведомости о благосостоянии колоний за майскую треть 1818 года. – 151 арк.

Оп. 6.

55. Спр. 12. (1809 р.). Ведомости о благосостоянии колонистов за 1816 г. – 3 арк.

56. Спр. 70. Список колоний южного края России. – 29 арк.

57. Спр. 111. Сведения о состоянии колоний с 1811 до 1838 года. – 13 арк.
Оп. 7.
58. Спр. 12. (1806 р.) Переписка о запрещении колонистам уезжать за границу без русского паспорта. – 7 арк.
59. Спр. 21. Переписка об уплате таможен денег за пропуск иностранцев, прибывших на поселение в Россию. – 27 арк.

Ф. 252. Одесская контора иностранных поселенцев.

Оп. 1.

60. Спр. 23. Дело о выстроеном большебуялыкскими поселенцами на собственный их кошт в той же колонии училища. – 2 арк.
61. Спр. 470. О благосостоянии колоний Одесского водворения. – 222 арк.

Ф. 268. Архив Инглези.

Оп. 1.

62. Спр. 14. Об Одесской греческой вспомогательной комиссии. – 8 арк.

Державний архів Херсонської області (ДАХО)

Ф. 14. Херсонская (Новороссийская) губернская чертежная.

Оп. 1.

63. Спр. 346. Докладные записки, предписания губернскому землемеру и переписка с конторой опекунов иностранных поселенцев об иностранных колониях и численности населения в них на территории Херсонской губернии. – 71 арк.
64. Спр. 383. Дело о награждении подпоручика Дисименоса за спасение корабля и экипажа корабля “Бористен” во время бунта колонистов-переселенцев в Россию. - 6 арк.
65. Спр. 384. Указы Новороссийского губернского правления, рапорты землемеров и другие материалы об отводе земель офицерам греческого дивизиона в Тираспольском уезде. – 39 арк.

66. Спр. 570. Переписка с Конторой опекунства иностранных поселенцев и тираспольским уездным судом о составлении плана на землю, отведенную молдавским колонистам в округе с. Паркан. Сведения о землях г. Тирасполя. – 26 арк.

67. Спр. 604. Указы Херсонского губернского правления, рапорты уездного землемера об отмежевании земель полковника Сазонова от земельной дачи графа Потоцкого. Сведения о немецких и болгарских колониях по губернии. – 22 арк.

68. Спр. 643. Указы Херсонского губернского правления, ордера уездных землемерам и переписка с Тираспольским уездным судом об отводе земель иностранным поселенцам-болгарам. – 80 арк.

69. Спр. 957. Переписка Одесской конторы иностранных поселенцев с генеральным землемером о межевании границ иностранной колонии в с. Терновка. – 24 арк.

70. Спр. 963. Указы Херсонского губернского правления и казенной палаты, переписка с Тираспольским уездным землемером об отмежевании земли иностранным поселенцам колонии Паркан. – 62 арк.

71. Спр. 1387. Указ Херсонской губернской казенной палаты, рапорты уездных землемеров и переписка с губернатором о составлении карты губернии, отводе земли переселенцам-иностранцам. – 43 арк.

Ф. 22. Херсонская казенная палата Министерства финансов.

Оп. 1.

72. Спр. 2. Ревизские сказки о поселянах Тираспольского уезда, о армянах города Григориополя, о мещанах города Дубоссар, купцов и мещан г. Одессы. – 1229 арк.

Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (КУ ІА)

Ф. 1. Аккерманская градская дума.

Оп. 1.

73. Спр. 4. Посемейные списки жителей города Аккермана по сословиям за 1819 год. – 149 арк.
74. Спр. 52. Указы Бессарабского областного правительства и переписка с ним о выборах членов в градскую думу и в цеховую управу. Клятвенные обещания избранных. – 57 арк.
75. Спр. 83. Дело по указу Бессарабского областного Правительства о взыскании с Жителей Города Аккермана податей и Земских повинностей за 1822 год. – 36 арк.
76. Спр. 353. О взыскании с жителей Города Аккермана бира и земских повинностей за 1827 год. – 120 арк.

Ф. 56. Канцелярия Измаильского градоначальника.

Оп. 1.

77. Спр. 112. Дело о принятии в русское подданство и поселение в Измаильском градоначальстве болгар, греков, молдаван, бежавших в Россию от турецкого ига в 1821 – 1830 годах. – 164 арк.

Ф. 514. Измаильская градская полиция.

Оп. 1.

78. Спр. 9. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроений за 1813, 1816, 1818 – 1819 гг. – 198 арк.
79. Спр. 12. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроений в городе и принадлежащих ему хуторах. – 63 арк.
80. Спр. 33. Формулярное описание жителей города Тучкова и крепости Измаил с указанием национального состава и рода занятий. 1820 год. – 243 арк.

Опубліковані документи і матеріали

81. Виноградов В.Н., Терещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии. Документы и материалы. – М.: ИНДРИК, 1996. – 380 с.
82. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. (Далі - ВПР) – Сер. 1. – Т. I. – М.: Госполитиздат, 1960. – 800 с.
83. ВПР. - Сер. 1. – Т. II. – М.: Госполитиздат, 1961. – 744 с.
84. ВПР. - Сер. 1. – Т. III. – М.: Госполитиздат, 1963. – 840 с.
85. ВПР. - Сер. 1. – Т. IV. – М.: Госполитиздат, 1965. – 783 с.
86. ВПР. - Сер. 1. – Т. V. – М.: Госполитиздат, 1967. – 784 с.
87. ВПР. - Сер. 1. – Т. VI. – М.: Госполитиздат, 1962. – 866 с.
88. ВПР. - Сер. 1. – Т. VII. – М.: Госполитиздат, 1970. – 872 с.
89. ВПР. - Сер. 1. – Т. VIII. – М.: Госполитиздат, 1972. – 780 с.
90. ВПР. - Сер. 2. – Т. I (IX). – М.: Госполитиздат, 1974. – 823 с.
91. ВПР. - Сер. 2. – Т. II (X). – М.: Госполитиздат, 1976. – 904 с.
92. ВПР. - Сер. 2. – Т. III (XI). – М.: Госполитиздат, 1979. – 879 с.
93. ВПР. - Сер. 2. – Т. IV (XII). – М.: Госполитиздат, 1980. – 783 с.
94. ВПР. - Сер. 2. – Т. V (XIII). – М.: Госполитиздат, 1982. – 832 с.
95. ВПР. - Сер. 2. – Т. VI (XIV). – М.: Госполитиздат, 1985. – 928 с.
96. ВПР. - Сер. 2. – Т. VIII (XVI). – М.: Госполитиздат, 1995. – 709 с.
97. Записка графа Иоанна Каподистрия о его служебной деятельности // Сборник русского исторического общества. – Т. 3. – СПб, 1868. – С. 163 – 296.
98. Еллінство Одеси від Купецького товариства до Філікі Етерії. [Зб.док.] / Упоряд. та комент. Кумар'яну К. // Музей Філікі Етерія. Одеса. Историчні нариси - Каталог. - Афіни: Тип. П.Баллідіса, 1994. - С. 35 - 67.
99. Каподистрия И. Записка о нынешнем состоянии греков / Сост. Г.Л.Арш // Славяно-балканские исследования. Историография и источниковедение. Сб. ст. и мат. – М.: Наука, 1972. – С. 359 – 386.

100. Кючук-Кайнарджийский договор 10 (21) июля 1774 г. // Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). - М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. - С. 349 - 360.
101. Материалы к истории русско-греческих связей начала XIX в. / Сост. Г.Л.Арш // Балканские исследования. – Вып. 8. – 1982. – С. 54 – 86.
102. М.И.Кутузов. Сборник документов / Под. ред. А.Г.Бескровного. – М.: Воен. изд-во Мин-ва вооруж. сил СССР, 1950. – Т. 1. – 796 с.
103. О помощи России в создании независимого Греческого государства (1829 – 1831 гг.) [Документы АВПР] / Сост. О.В.Василенко // Новая и новейшая история. – 1959. - № 3. – С. 148 – 157.
104. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803 – 1814 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. - Одесса: ТЭС, 1998. – 283 с.
105. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (*Далі - ПСЗ I*). - Т. IV. - 1830. - № 2260. - С. 481 - 482.
106. ПСЗ I. - Т. XIII. - 1830. - № 9976. - С. 638 – 639.
107. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830. - № 11720. - С 126 - 127.
108. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830. - № 11879. - С.312 - 313.
109. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830 - № 11880. - С. 313 - 316.
110. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830. - № 11881. - С. 316 - 318.
111. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830. - № 12095. - С. 648 - 655.
112. ПСЗ I. - Т. XVI. - 1830. - № 12099. - С. 657 - 667.
113. ПСЗ I. - Т. XIX. - 1830. - № 14164. - С. 957 - 967.
114. ПСЗ I. - Т. XX. - 1830. - № 14247. - С. 49 - 52.
115. ПСЗ I. – Т. XX. – 1830. - № 14879. - С. 824 - 825.
116. ПСЗ I. - Т. XXI. - 1830. - № 15383. - С. 491 - 492.
117. ПСЗ I. - Т. XXII. - 1830. - № 16250. - С. 447.
118. ПСЗ I. - Т. XXIII. - 1830. - № 17008. - С. 287 - 292.
119. ПСЗ I. - Т. XXIII. - 1830. - № 17017. - С. 301.
120. ПСЗ I. - Т. XXIII. - 1830. - № 17018. - С. 301 - 302.

121. ПСЗ I. - Т. XXII. - 1830. - № 17039. - С. 324.
122. ПСЗ I. - Т. XXIII. - 1830. - № 17320. - С. 686 - 688.
123. ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - №17865. - С. 508.
124. ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - № 17866. - С. 508 - 509.
125. ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - № 17967 - С. 614.
126. ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - № 18021. - С. 641.
127. ПСЗ I. - Т. XXIV. - 1830. - № 18022. - С. 641 - 643.
128. ПСЗ I. - Т. XXV. - 1830. - № 18373. - С. 64 - 68.
129. ПСЗ I. - Т. XXV. - 1830. - № 18490. - С. 214.
130. ПСЗ I. - Т. XXV. - 1830. - № 19229. - С. 920.
131. ПСЗ I. - Т. XXVI. - 1830. - № 19372. - С. 115 - 128.
132. ПСЗ I. - Т. XXVI. - 1830. - № 19492. - С. 243 - 245.
133. ПСЗ I. - Т. XXVI. - 1830. - № 19873. - С.635 - 649.
134. ПСЗ I. - Т. XXVI. - 1830. - № 20035. - С. 805 - 807.
135. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20103. - С. 5 - 7.
136. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20343. - С. 200 - 202.
137. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20406. - С. 243 - 248.
138. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20449. - С. 272 - 291.
139. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20841. - С. 726 - 731.
140. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20919. - С. 873 - 874.
141. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20988. - С. 932 - 934.
142. ПСЗ I. - Т. XXVII. - 1830. - № 20998. - С. 938 - 939.
143. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21163. - С. 137 - 140.
144. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21177. - С. 154 - 155.
145. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21192. - С. 177.
146. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21254. - С. 260 - 261.
147. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21257. - С. 262 - 263.
148. ПСЗ I. - Т. XXVIII. - 1830. - № 21458. - С. 512 - 514.
149. ПСЗ I. - Т. XXIX. - 1830. - № 22418. - С. 971 - 979.
150. ПСЗ I. - Т. XXX. - 1830. - № 22743. - С. 12.

151. ПСЗ I. - Т. XXX. - 1830. - № 22749. - С. 21.
152. ПСЗ I. - Т. XXX. - 1830. - № 23072. - С. 295 - 296.
153. ПСЗ I. - Т. XXX. - 1830. - № 23737. - С.1028 - 1029.
154. ПСЗ I. - Т. XXX. - 1830. - № 23976. - С. 1266 - 1267.
155. ПСЗ I. - Т. XXXI. - 1830. - № 24131. - С. 69.
156. ПСЗ I. - Т. XXXI. - 1830. - № 24714. - С. 809 - 810.
157. ПСЗ I. - Т. XXXV. - 1830. - № 27312. - С. 154 - 159.
158. ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27627. - С. 14 - 15.
159. ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27812. - С. 203.
160. ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27912. - С. 323.
161. ПСЗ I. - Т. XXXVI. - 1830. - № 27954. - С. 362.
162. ПСЗ I. - Т. XXXVII. - 1830. - № 28519. - С. 556 - 557.
163. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. (*Дали* - ПСЗ II). - Т. I. - Отд. 1. - № 577. - 1830. - С. 934 - 937.
164. ПСЗ II. - Т. III. - 1830. - № 2293. - С. 836 - 837.
165. ПСЗ II. - Т. XLVI. - Отд. 1. - 1874. - № 49705. - С. 813 - 819.
166. Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документы и материалы по истории. (1792 - 1822). - Т. 1. - Одесса: [Б.в.], 2004. - 154 с.
167. Устав о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. - Т. XII. - Ч. II. Уставы о городском и сельском хозяйстве, о благоустройстве в казенных и казачьих селениях, и о колониях иностранцев в империи. - СПб: Тип. Второго Отделения Собственной Его императорского Величества Канцелярии, 1857. - С. 1 - 100.
168. Одесский вестник - Journal d'Odessa. - 1827.
169. Одесский вестник - Journal d'Odessa. - 1828.
170. Одесский вестник - Journal d'Odessa. - 1829.
171. Одесский вестник - Journal d'Odessa. - 1830.

II. Література

172. Абдуллаєва М.А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Історичні зошити. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2000. – 132 с.
173. Авгитидис К. Добровольческие части греков России против Османской империи до и после 1821 г. – Одесса: Астропринт, 2003. – 212 с.
174. Авгитидис К. Издательская деятельность греков Одессы (1829 – 1917). – Одесса: Астропринт, 2003. – 128 с.
175. Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). - К.: Вища школа, 1987. - 44 с.
176. Авгитидис К. Торговый дом Константина Папудова // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – С. 141 – 152.
177. Араджиони М.А. К истории формирования территориальной группы греков в Крыму (1775 г. – первая половина XIX в.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції. – К.: [Б.в.], 1993. – С. 3 – 5.
178. Араджиони М.А. Эмиграция греков в Украине в XVI - первой трети XIX вв. // Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. - № 1. – С. 77 – 86.
179. Арш Г.Л. Греческая революция 1821 – 1829 годов // Новая и новейшая история. – 1971. - № 3. – С. 18 - 35.
180. Арш Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. - 1969. - № 3. - С. 85 - 95.
181. Арш Г.Л. Греческие ученые и греческие купцы, покровители национального просвещения, в России (XVIII – XIX вв.) // Греция – Россия. Тысячелетие связей. – [Б.м.], 1995. – С. 101 - 115.

182. Арш Г.Л. Греческое коммерческое училище Одессы в 1817 – 1830 гг. (Из истории новогреческого Просвещения) // Балканские исследования. – Вып. 10. – 1987. – С. 31 – 62.

183. Арш Г.Л. Историография «Филики Этерии» // Новая и новейшая история. – 1964. - № 3. – С. 53 – 63.

184. Арш Г.Л. О русской системе "покровительства" и о некоторых ее социально-экономических и политических последствиях для населения Балкан (конец XVIII - начало XIX вв.) // Etudes balkaniques. - 1975. - № 2. - P. 108 - 113.

185. Арш Г.Л. Тайное общество «Филики Этерия». – М.: Наука, 1965. - 128 с.

186. Арш Г.Л. Этеристское движение в России. (Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи). - М.: Наука, 1970. - 372 с.

187. Арш Г.Л., Пятигорский Г.М. Некоторые вопросы истории Филики Этерии в свете новых данных советских архивов // Балканские исследования. – Вып. 11. – 1989. – С. 24 – 42.

188. Багaley Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. - Т. XXIV. - К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1889. - С. 110 - 148.

189. Бацак К.Ю. Греки и итальянцы в экономической, общественной и культурной жизни Одессы (конец XVIII – первая треть XIX в.) // Проблемы греческой культуры Мат. Международной научно-практической конференции (15 – 21 сентября 1996 г., мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). – Симферополь: [Б.в.], 1997. – С. 114 – 116.

190. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751 – 1871 гг.). – М.: РГОТУПС, 2004. – 230 с.

191. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. - Одесса: Тип. Нитче, 1881. - V, 143 с.
192. Бернштейн С.В. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII – XIX веках // Советское славяноведение. – 1980. - № 1. – С. 42 – 59.
193. Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселений в России // Журнал Министерства внутренних дел. – 1850. – 30 часть. - № 4. – С. 3 – 45.
194. Бочкарева С.И., Вяземская Е.К. Россия и Балканы в XVIII – начале XIX в. // Балканские исследования. – Вып. 5. – 1979. – С. 41 – 79.
195. Быковская Н.В. История формирования греческой общины Керч-Еникальского градоначальства (к. XVIII – XIX вв.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції. – К.: [Б.в.], 1993. – С. 30 – 33.
196. Ващенко В.П. Правові та економічні умови формування болгарської діаспори на півдні України в дореформений період // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Мат. міжнар. конф., Одеса, 29 – 31 жовтня 1998 р. – Одеса: Друк, 1999. – С. 157 – 160.
197. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. / Отв. ред. Н.С.Киняпина. – М.: Наука, 1978. - 436 с.
198. Восточный вопрос. Политико-этнографический очерк. – СПб: Тип. В.Д.Смирнова, 1898. – 54 с.
199. Вурнас Т. «Филики Этерия» // Новая и новейшая история. – 1964. - № 3. – С. 34 – 40.
200. Вяземская Е.К., Данченко С.И. Русско-греческие отношения (последняя четверть XVIII - начало XIX в.) в трудах советских историков // Балканские исследования. - Вып. 11. - 1989. - С. 226 - 241.
201. Гавриил. Очерк о Новороссийском крае. 1787 – 1837 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса: Гор. Тип., 1863. – С. 420 – 492.

202. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. - Отд. 1. – Одесса: Гор. Тип., 1848. – С. 140 - 210.

203. Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XIX ст. - К.: [Б.в.], 2005. – 416 с.

204. Гедьо А. Іоанн Каподістрія // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – С. 238 – 250.

205. Гошу А. Дунайские княжества в балканской политике России в начале XIX века // Славяноведение. – 1998. - № 1. – С. 21 – 32.

206. Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века. – Кишинев: Штиинца, 1993. – 106 с.

207. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М.Дмитрієнко, В.Литвін, В.Томазов, Л.Яковлева, О.Ясь. Вступна стаття В.Смоляя. - К.: Либідь, 2000. - 488 с.

208. Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю.В.Иванова. – СПб.: Алетейя, 2004. – 624 с.

209. Грецьке православ'я в Україні: Збірник наукових статей та матеріалів.- К.: Прайм, 2001. - 232 с.

210. Греческая церковь Святой Троицы в Одессе, 1808 – 1908 / Сост. Л.Россолимо. (Репринтное издание). – Одесса: ОКФА, 1995. – 73 с.

211. Гриневич О. Греки на Миколаївщині. Кінець XVIII – початок XIX ст. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 378 – 383.

212. Гросул В.Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20 – 30-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1966. – 408 с.

213. Гросул Г.С. Дунайские княжества в политике России. 1774 – 1806. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 222 с.

214. Дмитрієнко М.Ф. Греки Одеси та Одещини: сучасне бачення проблеми // Одесі – 200: Тези доп. Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6 – 8 вересня 1994 р., м. Одеса. – Одеса: [Б.в.], 1994. – Ч. 1. – С. 124 – 125.

215. Достян И.С. Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 г. в политике России на Балканах конца XVIII и XIX вв. // *Etudes balkaniques*. - 1975. - № 2. – P. 97 – 107.

216. Достян И.С. Основные этапы и особенности политики России на Балканах с последней трети XVIII в. до 1830 г. // *Международные отношения на Балканах*. – М.: Наука, 1974. – С. 5 – 38.

217. Достян И.С. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII – первая половина XIX в.) // *Славяне в эпоху феодализма*. – М.: Наука, 1978. – С. 239 – 248.

218. Достян И.С. Россия и Балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. – М.: Наука, 1972. – 368 с.

219. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов. – М.: Наука, 1980. – 328 с.

220. Дружинина Е.И. 200-летие Кючук-Кайнарджийского мира // *Etudes balkaniques*. - 1975. - № 2. - P. 83 - 96.

221. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. - 368 с.

222. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775 - 1800 гг. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 215 с.

223. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 - 1825 гг. - М.: Наука, 1970. - 383 с.

224. Дьомін О.Б., Парадісопулос С. Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII – XIX столітті // *Греция и славянский мир: Сб. науч. ст.* – Вып. 1. – 2002. – С. 58 – 62.

225. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса: Экономическ.тип., 1913. – 33 с.
226. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. – Одесса: Тип. Розенштрауса, 1913.- 16 с.
227. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.–Л.: Наука, 1966. – 360 с.
228. Иванова Ю.В. Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. – 1988. - № 18. – С. 206 – 220.
229. Из выступлений при обсуждении доклада Б.Ф.Поршнева // Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения. – М.: Наука, 1969. – С. 317 – 325.
230. Историческое обозрение водворения иностранных поселенцев в России // Журнал Министерства внутренних дел. – Ч. 26. – 1837. – № 12. - С. 427 – 453.
231. История городов и сел Украинской ССР. Крымская область / Редкол.: Солодовник Л. Д. (пред.) [и др.] - К.: Украинская советская энциклопедия, 1974. - 624 с.
232. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область / Редкол.: Васильев В.А. (пред.) [и др.] - К.: Украинская советская энциклопедия, 1981. - 710 с.
233. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область / Редкол.: Чередниченко А.П. (пред.) [и др.] - К.: Украинская советская энциклопедия, 1978. - 866 с.
234. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / Редкол.: Сиволап Д.С. (голова) [та ін.] – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 816 с.
235. История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – Ч. 52. - От. II. – Спб., 1854. – С. 35 – 78.

236. История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – Ч. 53. – От. II. - Спб., 1854. – С. 1 – 34.

237. История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – Ч. 54. - От. I. – Спб., 1855. – С. 71 – 88.

238. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX вв. (1719 - 1858 гг.). - М.: Наука, 1976. - 308 с.

239. Калмакан Н.А. Малобуялыкские греки. 200 лет на Одесшине. Введение в историю, именные списки по данным метрических книг Иоанно-Предтеченской церкви за 1814 - 1833 гг., 1881 - 1917 гг. - Т. 1. - Одесса: Друк, 2002. - 362 с.

240. Карамыш Е. Одесский купец Дмитрий Инглези // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – С. 166 – 169.

241. Каратанасис А. Духовная жизнь греков в России в XIX в. // Балканские исследования. - Вып. 11. - 1989. - С. 5 - 13.

242. Кесмеджи П.А. Греки Крыма. – Симферополь, [б.р.]. – 132 с.

243. Кизименко П.Н. Греки на Кировоградщине // Греко - славянское духовное единство. - Донецк, 1993. - С. 197 – 204.

244. Кирсенко М.В., Терентьева Н.А. Из истории культурных связей между Украиной и Грецией (XVIII – XIX вв.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. Сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1990. – С.73 – 88.

245. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. - Вып. 1. - СПб: Тип.В.В.Нусвальта, 1869. - XII, 455 с. Приложения - 102 с.

246. Коч С.В. Механізм функціонування етнічної ідентичності діаспори на прикладі греко-болгарських поселень Півдня України // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. – Т. 9. – Одеса: Друк, 2006. – С. 257 – 264.

247. Коч С.В., Самаритаки Е.С. Экспедиционные исследования в бывших «греко-болгарских колониях юго-западной Украины: предварительная публикация // Одеська болгарістика. - № 3 – 4. – 2005 – 2006. – С. 49 – 52.

248. Кудрявцева Е.П. Россия и Турция на рубеже XVIII – XIX вв.: от войн к союзным договорам // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6. – С. 45 – 59.

249. Кузьминков Л.Н., Хачхарджи К.А. К переселению крымских греков в Россию // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры» (г. Донецк, 9 – 19 февраля 1991 г.). – Донецк: [Б.в.] 1991. – С. 43 – 53.

250. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI – XVII століть. - Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2002. – 190 с.

251. Мазарати С. Греки Киева (история и современность) // Записки историко-філологічного товариства Андрія Білецького. - Вип. I. - 1997. - С. 67 – 81.

252. Мазарати С.Н. Семья Ипсиланти в Киеве // Проблемы греческой культуры. Мат. Международной научно-практической конференции (15 – 21 сентября 1996 г., мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). – Симферополь: [Б.в.], 1997. – С. 129 – 132.

253. Маркова О.П. О происхождении так называемого греческого проекта (80-ые годы XVIII в.) // История СССР. – 1958. - № 4. – С. 52 – 78.

254. Международные отношения на Балканах. 1815 – 1830 гг. – М.: Наука, 1983. – 296 с.

255. Местечко Катаржина (колонія) Тираспольського уезду, Херсонської губернії // Журнал Міністерства державних имуществ. – Ч. 54. – 1855. – С 89 – 97.

256. Мільчева А.О. Про роль ісламського елементу у формуванні локальної групи болгарського етносу на зламі XVIII – XIX століть (на прикладі болгарської колонії Тирновки (Терновки), поблизу м. Миколаєва) // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 219 – 220.

257. Міноглу І., Хадзііоанну М. Історія підприємницької діяльності греків у Причорномор'ї (XVIII – XX ст.) // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. збірник. – К.: [Б.в.], 1998. – С. 85 – 91.

258. Мискевка В. Князь Константин Ипсиланти // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – С. 265 – 289.

259. Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. – М.: Наука, 1985. – 184 с.

260. Многонациональная Харьковщина и исторические судьбы греков региона // Греки Харківщини / Зб. іст.-біогр. статей. – Харков: Майдан, 2003. – С. 7 – 22.

261. Нарочницкий А.Л. Греческое национально-освободительное движение и Россия (1801 – 1831 гг.) // Балканские исследования. – Вып. 7. – 1982. – С. 115 – 131.

262. Наулко В. Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. I. - 1997. - С. 63 - 66.

263. Наумов Е.П., Арш Г.Л., Достян И.С., Виноградов В.Н. Балканы в международной жизни Европы (XV – XIX вв.) // Балканские исследования. – Вып. 7. – 1982. – С. 42 – 66.
264. Новичев А.Д. История Турции. – Т. 2. – Ч. 1. (1792 – 1839). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 280 с.
265. Носкова И.А. Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура. – Симферополь: СОНАТ, 2002. – 152 с.
266. Овечкин А.С. Греческое население дореволюционной Одессы в современной советской и зарубежной историографии // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры» (г. Донецк, 9 – 19 февраля 1991 г.). – Донецк: [Б.в.], 1991. – С. 66 – 72.
267. Одесса 1794 - 1894. К столетию города. - Одесса: Тип. О.Шульца, 1895. - 836 с.
268. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса: Тип. А.Шульце, 1885. – 144 с.
269. Папулидис К. Греки в России. XIX – начало XX в. // Греция – Россия. Тысячелетие связей. – [Б.м.], 1995. – С. 123 – 135.
270. Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. // Балканские исследования. - Вып. 11. - 1989. - С. 190 - 199.
271. Парадисопулос С. Греческая община Одессы в 1794 – 1914 гг.: основные направления развития // Одесі – 200: Тези доп. Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6 – 8 вересня 1994 р., м. Одеса. – Одеса: [Б.в.], 1994. – Ч. 1. – С. 126 – 127.
272. Парадисопулос С. Грецька спільнота дореволюційної Одеси в російській та радянській історіографії (XIX – 80-і роки XX ст.) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Зб. наук. праць. – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002. – С. 219 – 221.

273. Парадисопулос С. Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Т. I. – Ч. I. - Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999. – С. 190 – 199.

274. Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.) // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. - Вип. 10. – 2000. – С. 249 – 258.

275. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

276. Петков С.В. Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII - на початку XX ст. (історико-правове дослідження). Дис....канд. юрид. наук (12.00.01). – Харків, 1999. – 207 с.

277. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды двенадцатого археологического съезда. – Т. II. – М., 1905. – С. 175 – 367.

278. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799 - 1876 гг. - Т. 1. Аннотированная опись дел 1799 - 1818 гг. / Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: ОКФА; ТЭС, 1998. - 364 с.

279. Поршнев Б.Ф. Мыслима ли история одной страны? // Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения. – М.: Наука, 1969. – С. 301 – 316.

280. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803 – 2003. Библиографический указатель. / Сост. В.Самодурова, А.Айсфельд, Н.Шевчук. / Науч. редакторы, авторы вступ. статей: А.Айсфельд, Н.Шевчук. – Одесса: Астропринт, 2003. – 309 с.

281. Прошлое и настоящее Одессы. Ко дню столетия г. Одессы (1794 – 1894) / Репринтное издание. – М.: Изд-во МАИ, 1991. – 48 с.

282. Пряхин Ю.Д. Греческие воинские формирования в истории Одессы: причины создания, структура, решаемые задачи // Одесі - 200: Тези

доповідей Міжнарод. наук.-теорет. конф., 6 - 8 вересня 1994 р., м.Одеса. – Одеса: [Б.в.], 1994. - Ч. 1. - С. 129 - 131.

283. Пряхин Ю.Д. Греческое население Феодосии (конец XVIII – XIX вв.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції, 22 – 24 лютого 1995 р., м. Київ. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1995. – С. 102 - 106.

284. Пятигорский Г.М. Восточный кризис 20-х годов XIX в. и греческая эмиграция Одессы // Советское славяноведение. - 1985. - № 1. - С. 50 - 63.

285. Пятигорский Г.М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII - первой трети XIX вв. // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. - М.: Наука, 1985. - С. 33 - 60.

286. Пятигорский Г.М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821 – 1831 гг. (По материалам Государственного архива Одесской области) // Балканские исследования. – Вып. 8. – 1982. – С. 135 – 152.

287. Редько Ф.А. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. // Наукові записки Чернівецького державного педагогічного інституту. Іст.-філ. ф-т. – 1955. – Вип. 1. – С. 15 – 39.

288. Россия и черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.

289. Саенко Р. Из истории основания г. Мариуполя. – Мариуполь: [Б.в.], 1997. – 14 с.

290. Саенко Р.И. Мариуполь и греческие села Приазовья в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Україна - Греція: історія та сучасність: Тези II міжнарод. наук. конф. 22 - 24 лютого 1995 р., м. Київ. - К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1995. – С. 109 – 112.

291. Самаритаки Е.С., Уварова Е.А, Пригарин А.А., Станко В.Н. Основание болгарской колонии Терновка // Самаритаки Е.С., Уварова Е.А,

Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документы и материалы по истории. (1792 – 1822). – Т. 1. – Одесса: [Б.в.], 2004. – С. 8 – 30.

292. Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой. (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX в.). – Одесса - Ильичевск: Элтон-2 - Гратек, 1999. - 264 с.

293. Сафонов С. Остатки греческих легионов в России, или нынешнее население Балаклавы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Одесса: Гор. Тип., 1844. – С. 205 – 238.

294. Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808 – 2001 гг.). – Одесса: Тип. Моряк, 2002. – 280 с.

295. Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Одесса: Гор. Тип., 1860. - № 2. – С. 67 – 81.

296. Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Одесса: Гор. Тип., 1860. - № 3. – С. 109 – 126.

297. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. - Одесса: Тип. Т.Неймана и К°, 1848. - 156 с.

298. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Одесса: Тип. Л.Нитче, 1850. – 366 с.

299. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793 - 1823). – Одесса: Гор. Тип., 1837. - 296 с.

300. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730 – 1823. – Ч. II. 1796 – 1823. – Одесса: Гор. Тип., 1838. – 350 с.

301. Скарлат В.К. Колония болгар – Терновка // V Миколаївська обласна краєзнавча конференція “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.” – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 153 – 154.

302. Смольянинов К. История Одессы. – Одесса: Гор. Тип., 1853. - 284 с.

303. Станиславская А.М. Греческий вопрос во внешней политике России в начале XIX в. (1798 – 1807 гг.) // Исторические записки. – 1961. – Т. 68. – С. 142 – 162.
304. Станиславская А.М. Россия и Греция в конце XVIII – начале XIX в. Из истории политики России на Ионических островах (1798 – 1807) // История СССР. – 1960. - № 1. – С. 59 – 76.
305. Станиславская А.М. Россия и Греция в конце XVIII – начале XIX в. Политика России в Ионической республике. 1798 – 1807 гг. – М.: Наука, 1976. – 376 с.
306. Станиславская А.М. Россия и конституция Республики Семи Соединенных островов // Международные отношения на Балканах. – М.: Наука, 1974. – С. 39 – 60.
307. Станко В., Пригарин А., Самаритаки Е. Материалы по греко-болгарским переселениям из Румелии в Северное Причерноморье 1801 – 1806 гг // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 9. – Одеса: Друк, 2006. – С. 209 – 224.
308. Стегний П.В. Еще раз о греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России // Новая и новейшая история. – 2002. - № 4. – С. 100 – 118.
309. Степанян А.А. Этнообщина как продукт диаспоральных процессов. Диссертация на соискание научной степени канд. социол. наук: 22.00.04. – М., 2004. – 125 с.
310. Столетие Одесской Греческой церкви // Прибавления к “Херсонским епархиальным ведомостям”. - № 12 - 13. - 1908. – С. 308 – 311.
311. Сторожевский Н.К. Нежинские греки. - К.: Унив.тип., 1863. - 32 с.
312. Теохаріді Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. - Ч. 4 - 5. - Секція для вивчення грецької нацменшості. - Вип. I. - Одеса, 1930. - С. 9 - 37.

313. Терезов В.Я. Греки на Волыни и Галичине (XIV – XVII вв.) // Греки и славяне: 1000 лет. – 1997. - № 1. – С. 92 – 96.
314. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII - XX вв.). - К.: Аквилон-пресс, 1999. - 352 с.
315. Терентьева Н.А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) // Україна – Греція: історія та сучасність: Тези II між народ. наук. конф., м. Київ, 22 – 24 лютого 1995 р. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1995. – С. 125 – 128.
316. Терентьева Н.А. Новогреческое просвещение в Украине (XVIII – XIX ст.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції. – К.: [Б.в.], 1993. – С. 153 – 155.
317. Терентьева Н. Одесские купцы Родоканаки // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2001. – С. 153 – 166.
318. Терентьева Н. Таємне грецьке товариство “Філікі Етерія”. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 352 с.
319. Терентьева Н., Чернухін Є. Греки України: джерелознавчий аспект // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. збірник. – К.: [Б.в.], 1998. – С. 3 – 11.
320. Терзов В. Грецька община Львова та Острога (XVI – XVII) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. - Вип. I. - 1997. - С. 82 – 87.
321. Тимошук А.В., Шульженко Е.А. Крым в панславистских взглядах Екатерины II // Проблемы греческой культуры. Мат. Международной научно-практической конференции (15 – 21 сентября 1996 г., мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). – Симферополь: [Б.в.], 1997. – С. 138 - 140.
322. Тіщенко А. Архівні джерела з історії торгових домів Північного Причорномор'я (кін. XVII – поч. XX ст.) // Україна – Греція: архівна та

книжкова спадщина греків України. Наук. збірник. – К.: [Б.в.], 1998. – С. 140 – 145.

323. Тодоров Н. Ключук-Кайнарджийский мирный договор // *Etudes balkaniques*. - 1975. - № 2. - P. 77 - 82.

324. Тригуб А.П. История церквей Николаева (малоизвестные страницы конца XVIII – начала XIX вв.) // *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція.* – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 161 –165.

325. Уварова Е.А. Греческая община Одессы: история и современность // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Зб. наук. праць.* – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002. – С. 256 – 257.

326. Уварова Е. К вопросу об основании и этническом составе первых греко-болгарских поселений на территории Херсонской и Таврической губерний // *Історичні і політологічні дослідження / Донецький національний університет; Історичний факультет.* - № 2. – 2003. – С. 28 – 32.

327. Уварова Е.А. Материалы Государственного архива Одесской области по истории колонии Терновка начала XIX в. // *Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова.* – Вип. 2. – Одеса, 2004. – С. 30 – 32.

328. Уварова Е.А. Предпринимательство как фактор развития греческой общины Одессы XIX века // *Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія.* - № 2 (7). – 2003. – С. 166 – 171.

329. Уварова Е.А. Социально-экономическая адаптация иностранных колонистов юга Украины (вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв.) // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Зб. наук. праць.* - Т. 4. – Донецьк: [Б.в.], 2004. – С. 90 – 92.

330. Уварова О. Витоки російської політики “покровительства” Балканам // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції “Вікно у європейську науку”, м. Чернівці, 20 – 21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 279 – 281.

331. Уварова О.О. Вплив зовнішньополітичного курсу Російської імперії на становище греків Одеси на початку Грецької революції 1821 – 1829 рр. // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Вип. 16. – 2005. – С. 215 – 223.

332. Уварова О. До питання про заснування у Криму грецької колонії Балта-Чокрак // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Одеса, 2006. - С. 48 – 52.

333. Уварова О.О. З історії греко-болгарських поселень на Півдні України початку XIX ст. // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Вип. 13. – 2003. – С. 294 – 303.

334. Уварова О. Из истории Греческой Свято-Троицкой церкви в Одессе // Грецьке Православ'я в Україні. Зб. наук. ст. та мат. – К.: ПРАЙМ, 2001. – С. 102 – 106.

335. Уварова О.О. Матеріали Державного архіву Одеської області про заснування греко-болгарських поселень в Північному Причорномор'ї на початку XIX ст. // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Вип. 15. – 2004. – С. 394 – 399.

336. Уварова О. Релігійне життя грецької общини Одеси (за матеріалами “Херсонських єпархіальних відомостей” (1860 – 1919 рр.) // “Українська періодика: історія і сучасність”: доп. та повідом. VIII Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24 – 26 жовтня 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М.Романюка. – Львів: [Б.в.], 2003. – С. 238 – 241.

337. Україна - Греція: історія та сучасність: Тези II міжнарод. наук. конф. 22 - 24 лютого 1995 р., м. Київ. - К.: Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 1995. - 184 с.

338. Україна - Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Зб. наук. праць міжнарод. наук.-практ. конф. 27 - 29 травня 1999 р., м. Маріуполь. - В 2-ох томах. - Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, 1999.

339. Фадеев А.В. Греческое национально-освободительное движение и русское общество первых десятилетий XIX в. // Новая и новейшая история. - 1964. - № 3. - С. 41 - 52.

340. Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 396 с.

341. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII – XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Зб. ст. та мат. – Вип. 2. – 2001. – С. 20 – 67.

342. Чихачев П.А. Великие державы и Восточный вопрос. – М.: Наука, 1970. – 224 с.

343. Шевчук М.А. Німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.) // Україна: становлення незалежності: Матеріали конференції (Одеса, жовтень 1993 р.). – Ч. I. – Одеса: [Б.в.], 1993. – С. 86 – 87.

344. Шевчук Н.А. О финансовых хищениях в Конторе опекунов Новороссийских иностранных поселенцев Южного края России (первая четверть 19 в.) // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2002. – С. 23 – 30.

345. Шпаро О. Роль России в борьбе Греции за независимость // Вопросы истории. - 1949. - № 8. - С. 52 - 73.

346. Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – СПб.: АЛЕТЕЯ, 2005. – 188 с.

347. Ястребов В. Греки в Елисаветграде (отрывок из истории колонизации). 1754 – 1777 гг. // Киевская старина. – Т. VIII. - № 4 (апр.). - 1884. - С. 673 - 684.
348. Ясь А.В. Греки в Украине: историография проблемы // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції. – К.: [Б.в.], 1993. – С. 170 – 172.
349. Ясь А.В. Греческая диаспора г. Одессы: историографический обзор исследований // Одесі – 200: Тези доп. Міжнародної науково-теоретичної конференції, 6 – 8 вересня 1994 р., м. Одеса. – Одеса: [Б.в.], 1994. – Ч. 1. – С. 128 – 129.
350. История на България. В три тома. – Т. 1. / Ред. ком. проф. Д.Ангелов и др. – София, Наука и изкуство, 1961. – 551 с.
351. Mazis J.A. The Greeks of Odessa. Diaspora Leadership in Late Imperial Russia. – New York, 2004. - 180 p.
352. Herlihi P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. - Vol. III - IV. - 1979 - 1980. - P. 399 - 420.
353. Prousis Th.C. The Greeks of Russia and the Greek Awakening, 1774 - 1821 // Balkan Studies. – 1987. - Vol. 28. – Num. 2. - P. 259 - 280.
354. Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς Έρευνα και Διδασκαλία / Πρακτικά Συνεδριού (Ρέθυμνο, 4 – 6 Ιουλίου 2003). – Τ. Α, Β. - Ρέθυμνο: Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ, 2004.